

319489

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

4

B
h.

1992 · 3

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata

1992.3

Szerkesztőbizottság

Balázs Katalin
Bozóki András
Czakó Ágnes
Csanádi Gábor
Csákó Mihály
Farkas János
Füstös László
Gábor László
Kamarás István
Kovács I. Gábor
Köllő János
Kuczi Tibor
Lukács Péter
Neményi Mária
Pauker Csaba
Rényi Ágnes
Répássy Helga
Róbert Péter
Róna-Tas Ákos
Rudas Tamás
Sík Endre
Somlai Péter
Szalai Júlia
Szántó Zoltán
Tardos Róbert
Tausz Katalin

Szerkesztőség

Cseh-Szombathy László
(*főszerkesztő*)
Heleszta Éva
(*szerkesztőségi titkár*)
Kovách Imre
Lengyel György
Némedi Dénes
Wessely Anna

Tanácsadó testület

Andorka Rudolf
Angelusz Róbert
Bertalan László
Csepeli György
Ferge Zsuzsa
Hegedűs András
Huszár Tibor
Karády Viktor
Kemény István
Kolosi Tamás
Laky Teréz
Losonczi Ágnes
Márkus Mária
Szelényi Iván
Vaskovics László

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián 3
- Csepeli György – Kolosi Tamás – Neményi Mária – Örkény Antal:
A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon 21
- Márkus Mária: A szükségletek politizálódása 43

MŰHELY

- Tamás Pál: A tudáselitek funkcionális átrendeződése a poszt-államszocializmusban 57
- Vita a szociális törvényről
Krémer Balázs: A szociális törvény dilemmái 73
- Hozzászólások
Havas Gábor 89
dr. Talyigás Katalin
Ladányi János
- Mészáros József: Hozzászólások Tóth István György cikkéhez 95

EMLÉKEZÉS

- Papp Zsolt: 40 év avagy a szocialista magyar út és néhány sajátossága 103

TÁJÉKOZÓDÁS

- Lengyel György: Beszámoló az első európai szociológuskonferenciáról 127
- Antoni Sulek: A lengyel szociológia az átmenet időszakában 129
- Tomka Miklós: Három vallásszociológiai kongresszus 1991 nyárutóján 139
- Szántó Zoltán: Cselekvés és interakció 145
- Karácsony András: A filozófia kísértése 153

- ABSTRACTS 157

Társadalmi és
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

A Magyar Szociológiai Társaság kiadványa

1992. I.

TARTALOMJEGYZÉK

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos
Technikai szerkesztő: Bujdosó Ferencné
Számítógépes szövegszerkesztés: Baranyainé Szabó Piroska

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Tel.: 121-4830

Fax: 122-1843

e-mail: H2001 LEN@ELLA.HU

ISSN 1216-2051

Böröcz József

KETTŐS FÜGGŐSÉG ÉS TULAJDONVÁKUUM: TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS AZ ÁLLAMSZOCIALISTA FÉLPERIFÉRIÁN¹

„Aranyláz”, válaszolta keresetlen egyszerűséggel a budapesti amerikai nagykövet a leváltása előtti utolsó sajtótájékoztatóján, amikor a kelet-közép-európai politikai átalakításokkal kapcsolatos véleményét firtatták. A nagykövet találó metaforája a vadnyugat képzetét vetíti az államszocializmus utáni Kelet-Közép-Európára, s rímel arra, ahogy az észak-amerikai ingatlanüzlet fogalmazza meg önképét a városi dzsentrifikáció folyamatában.² Az alábbi tanulmány úgy viszi tovább a nagyköveti metaforát, hogy egységes fogalmi rendben újragondolja az európai államszocialista félperiféria társadalmában zajló társadalmi átalakulások két meghatározó elemét: a régió külső függőségi szerkezeteinek és az államszocializmus tulajdonviszonyainak a problémáját.

A nyugati kritikai gondolkodás Kelet-Közép-Európa modern történetét többnyire a „megkésettség”, az „alulfejlettség”, az „elmaradottság”, illetve a világrendszeren belül elfoglalt (fél)perifériás, netán „félcentrum” helyzet fogalmaival illeti. A régió kritikai társadalomtudományi hagyománya ugyanakkor főként egyfajta *politikai* gyarmatosítás tárgyaként írja le térségünket. Minthogy a két megközelítésmód egyazon éremnek — a kelet-közép-európai államszocialista társadalmak második világháború utáni világrendszerbeli pozíciójának — két oldala, összekapcsolásuk és összeegyeztetésük lehetséges és kívánatos.

Kelet-Közép-Európa társadalmainak közös sajátosságai a világgazdaság és az egyes államok közötti elemzési szinten a következő három tényező kölcsönhatásaiként foghatók fel: (1) az államszocializmusba való átmenetük pillanatában e társadalmak nagyrészt hasonló helyet foglaltak el a világrendszerben, azaz „elmaradtak” voltak Nyugat-Európaéhoz, illetve Észak-Amerikához képest, és „előrehaladtak” a gyarmati rendszer bomlásából teremtődött harmadik világhoz mérten; (2) ez az átmenet közös (birodalmi) feltételek között zajlott, kialakítva valamennyiükben (3) az államszocializmusnak mintegy két nemzedéken keresztül fennmaradt sajátosságait. Kelet-Közép-Európa háború utáni kollektív tapasztalata nemcsak a magunk idioszinkratikus nemzeti, poszt-államszocialista szemszögéből érdekes, de van általánosabb elméleti jelentősége is, lévén régióink a világ leg-„fejlettebb” térsége, amely valaha is átélte az államszocializmusba való átmenetet. Mindez hallatlanul fontos a kelet-közép-európai kapitalizmus szemünk előtt zajló kialakulásának értelmezése szempontjából is.

Az államszocialista félperiféria pusztá létezése felveti az *államszocialista tulajdonviszony jellegének* (pontosabban a tulajdontárgyak államszocialista típusú ellenőrzésének) a problémáját, valamint az államszocializmus *külső és belső* viszonyainak (ezen államok

és az őket körülölelő tőkés világrendszer — a világpiac, az államközi rendszer és az egyes kapitalista államok — közötti kapcsolatok feletti ellenőrzésnek) a kérdését. Az államszocialista tulajdonviszonyokat jelen tanulmány Pavel Câmpeanu román szociológus munkásságára támaszkodva a *tulajdonvákuum* fogalmával ragadja meg. Az államszocialista félperiféria külső függésrendszerét pedig számos társadalomtudós korábbi kísérleteit kritikusan szintetizálva *kettős függőségként* írja le.

Tulajdonvákuum

A tulajdonvákuum fogalmát Pavel Câmpeanu sztálinizmuskritikai trilógiájának a Ceausescu-korszakban, álnéven kiadott, *A szinkretikus társadalom* című előzetes téziseiben (Casals 1980) alkotta meg. Az államszocializmus első formájának történetfilozófiai sajátosságát így rögzíti: „a sztálinizmus mint termelési mód kettős értelemben is negatív tulajdonszerkezési elvekre épül: antikapitalista (lévén, hogy megszünteti a kapitalizmust) és nem szocialista (mivel a tulajdonlás társadalmi formáját soha ki nem próbálta)” (Casals 1980:12).

Minthogy a tulajdonlás új rendszere kizárja a gazdasági demokráciát — azaz megátolja, hogy a társadalom tagjai egyenlő eséllyel induljanak a tulajdontárgyak feletti rendelkezésért vívott küzdelemben —, a tulajdonosi osztály kiiktatása és a termelőeszközök törvényesen védett, egyéni magántulajdonlásának betiltása *korántsem szünteti meg, csupán társadalmi értelemben kiüríti a magántulajdont mint társadalmi viszonyt*. A „távtulajdonlás”³ mintegy légtüres teret hoz létre, melybe betolul az új, sztálinista állam. Kivonja a termelőeszközöket a piac szférájából (ugyanott, 13), s ezzel „értékmérési vákuumot”⁴ teremt a gazdaságban. Elvágja egymástól az elvont értelemben vett tulajdonlást és a tényleges rendelkezést, s leválasztja a felelősség mozzanatát az irányításról. Így „a tulajdonvákuum a modern tulajdoni szervezet egyetlen olyan válfaja, amely jogilag kodifikálatlan” (ugyanott), lehetővé téve, hogy „a magántulajdon által képviselt egyenlőtlenség helyébe a sztálinizmus az önkényes allokációkban kifejezett egyenlőtlenséget” (ugyanott, 20)⁵ állítsa.

Câmpeanu szerint a sztálinizmus legfontosabb mulasztása, hogy nem szervezi meg azokat a „pozitív” intézményi mechanizmusokat, amelyek a társadalom valamennyi tagja számára egyenlő esélyt biztosítanak arra, hogy ellenőrzést gyakorolhassanak a termelőeszközök felett. Így „a termelők ismét — gazdaságilag — rákényszerülnek, hogy munkaerejüket áruba bocsássák. Ez azért fontos kérdés a sztálinista termelési viszonyok meghatározása szempontjából, mert *a munkaerő áruba bocsátásának kényszere a megvételére vonatkozó tilalommal párosul*. A tulajdonlás feletti tökéletlen (társadalmi) ellenőrzés így (az állam) munkaerővásárlási monopóliumává minősül át” (ugyanott, 26).⁶ Az államszocializmus tulajdoni rendszerének kialakítása a tulajdonviszonyok „voluntarisztikus” átszervezését jelentette: az uralkodó osztályok eltávolítását és a közvetlen, jogilag védett, egyéni magántulajdonlás rendszerének felváltását a tulajdonvákuummal. A tulajdon kiürül: a magántulajdoni viszonyok struktúrái megőrződnek, de tartalmukat felszipantja az állam.⁷

Câmpeanu fogalomrendszere akkor alkalmazható a kelet-közép-európai félperiféria teljes háború utáni történetére, ha elkülönítjük azt a két elemzési szintet, amelyik implicit módon keveredik a sztálinizmusról adott leírásában. Meg kell különböztetnünk a tulajdonvákuumban megnyilvánuló belső ellentmondást⁸ a magántulajdoni viszonyok empirikus létezése és a magántulajdonosok hiánya között, illetve az üres tulajdon feletti rendelkezés különféle módozatait. A félperifériás államszocializmus körülményei között a makroszintű társadalmi átalakulások ezen a második elemzési szinten fogalmazhatók meg.

Kettős függőség

A második világháború után a sztálinizmus tulajdonmodelljét exportálták Kelet-Közép-Európa társadalmába, amely mind a „sztálinista fiókállamok”, mind pedig az államszocialista tömb egészének politikai-gazdaságtani rendezőelvévé vált. A Szovjetunió és csatlósállamai között az új hatalmi status quo következtében kialakult kereskedelem statisztikai igen érdekes tendenciákat rajzolnak ki.

1. táblázat

A feldolgozott áruk aránya a Szovjetunió, Kelet-Közép-Európa és a „fejlett piacgazdaságok” közötti kereskedelemben

	1955	1965	1970	1980	1986
Kelet-Közép-Európa → SZU	60,3	77,3	79,6	84,2	86,0
SZU → Kelet-Közép-Európa	30,9	35,9	28,4	28,3	18,3
Kelet-Közép-Európa → „Fejlett piacgazdaságok”	28,5	28,5	27,9	28,5	29,3
„Fejlett piacgazdaságok” → Kelet-Közép-Európa	39,8	53,8	66,1	58,1	66,0
SZU → „Fejlett piacgazdaságok”	8,1	15,9	11,8	13,9	8,4
„Fejlett piacgazdaságok” → SZU	57,2	56,9	64,3	66,1	73,1

Forrás: UNCTAD Handbook of International Trade and Development Statistics (New York: United Nations, 1976 és 1989).

Az 1. táblázat a Szovjetunió, Kelet-Közép-Európa és a „fejlett piacgazdaságok” közötti kereskedelem adatait tartalmazza páronkénti csoportosításban az 1955 és 1986 közötti időszak néhány évében. Ebben az időszakban a Kelet-Közép-Európába irányuló szovjet exporton belül a feldolgozott termékek aránya 30,9 százalékról 18,3 százalékra *csökkent*. Ugyanakkor a régió országainak a Szovjetunióba irányuló kivitelében 60,3 százalékról 86 százalékra *emelkedett* a feldolgozott termékek aránya. Talán ennél is meglepőbb, hogy Kelet-Közép-Európa országai rendre *magasabb* feldolgozottsági arányt értek el a Szovjetunióba irányuló exportjukban, mint — a táblázat utolsó sorában feltüntetett — „fejlett piacgazdaságok”.

A világg kapitalizmus nemzetközi munkamegosztásának klasszikus mintája némi egyszerűsítéssel a centripetális nyersanyagáramlás és a centrifugális feldolgozott termék-

export. Az a tény, hogy a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok kereskedelmének alapképlete az exportszerkezet feldolgozottsági mutatóinak szempontjából a Szovjetunió súlyos hátrányát jelzi, azt sugallja, hogy a centrum – periféria függőségi rendszereknek a kapitalizmusból ismert mintái nem vihetők át a Kelet-Közép-Európa feletti szovjet uralom leírására. Így nemcsak elméleti megfontolások, hanem az empirikus összefüggések is sürgetik a kelet-közép-európai félperifériás államszocializmus függőségi szerkezeteinek elemzését.

A tulajdonviszonyok átalakulására kezdetben egyetlen állam, majd pedig egyetlen tömb határain belül került sor, miközben a világgazdaság egészének dominánsan tőkés jellege nem változott. Emiatt vált az állam, illetve a tömb külső és belső viszonyainak artikulációja — röviden: a határfunkció — a „létező” államszocializmus működésének egyik alapproblémájává. Belül: a szocialista állam által létrehozott és fenntartott tulajdonvákuum; kívül: a tőkés államközi rendszer által erőszakkal, illetve legitim módon fenntartott magántulajdon. Az államszocializmus külső és belső viszonyai közötti kapcsolatok tehát szükségszerűen feszültségek és állandósult szerkezeti konfliktusok forrásai.

Emiatt a világrendszer „államszocialista alrendszerének” megjelenése a tulajdonvákuumon túl egy további strukturális „vákuum” megjelenését — az államszocializmus egymással összeegyeztethetetlen külső és belső szerkezetei közötti határ működése feletti uralom „kiürülését” — eredményezi. A külső és belső viszonyok közötti feszültség és a politikai küzdelem a köztük húzott határ mechanizmusai feletti ellenőrzésért már az egyetlen országban „megvalósuló szocializmusról” folyó, korai szovjet vitákban is felismerhető. Ugyanez nyilvánult meg más köntösben a Szovjetunió második világháború utáni szerepére vonatkozó, egyértelműen birodalmi jellegű alkukban és osztozkodásban, és a közelmúltban ennek a jelei mutatkoztak meg az egy tömbű államszocializmus szerteágazó politikai, gazdasági és társadalmi válságában is.

Az államszocialista tömb létrejöttével átalakult a régióink társadalmait a világrendszer egészéhez fűző kötések hálózata. Az államszocialista társadalmak feletti külső uralom birodalmi formája a tőkés piac globális hálózatától való függőség keretein belül, mintegy abba beágyazottan valósult meg. A kelet-közép-európai államszocialista államok világrendszerbeli helye tehát két összetevő keverékeként fogalmazható meg. Egyfelől megfigyelhető egy részlegesen kiépített, tökéletlen politikai függés a birodalmi központtól, amely válságok, kudarcok, szerkezeti és működési anomáliák tömegén keresztül bukácsolt ugyan, ám számos fontos szempontból, például kül- és katonapolitikai vonatkozásban hatékonyan funkcionált. Ugyanakkor megvan, és az előzővel bonyolult módokon keveredik a centrumgazdaságok tőkéjétől, valamint a centrumállamoktól való, alapvetően gazdasági jellegű függőség is.⁹ *Valamennyi, a Szovjetunió létrejötte után kialakult államszocialista társadalomra érvényes, hogy a világrendszerhez fűződő kapcsolatainak specifikuma a politikai és gazdasági függőség szerkezeteinek párhuzamossága, viszonylagos elkülönültsége és állandó interferenciája.*

A kelet-közép-európai kollektív társadalmi tapasztalat kettősségét a legkülönbélebb formákban széles körben leírták. Kornai János (1989), s az ő nyomán Terry Boswell és

Ralph Peters (Boswell—Peters 1990) például „kettős függésről”¹⁰ beszél. Kornai a külső kötések nélküli nemzetgazdaság leegyszerűsített, modernizációelméleti, formális közgazdaságtani megközelítésmódját alkalmazza, s e fogalommal az állami vállalatok vezetőinek kettős kötésű helyzetét írja le a sztálinizmust követő időszakban. Az államszocialista vállalatok kettős kötése kétségkívül összefügg ugyan a külső és belső viszonyok artikulációjának problémájával, az elemzés tisztaságának kedvéért mégis fontos hangsúlyozni, hogy a „kettős függőség” fogalmát kizárólag a félperifériás államszocialista társadalmak külső viszonyainak megragadására használom.

Az államszocialista társadalmak világrendszer-elemzésével kapcsolatos rést elsőként egy Christopher Chase-Dunn által szerkesztett kötet (1982) próbálta betömni. Építve André Gunder Franknak az „ideológiakon átívelő vállalkozás” államszocialista gyakorlatát maró gúnnyal „balról” bíráló munkájára (Frank 1980), és visszautasítva Albert Szymanski nyugati-brezsnyevista tételét a független „államszocialista világrendszerrel” (Szymanski 1982), Chase-Dunn (1982a) azt állítja, hogy a szocialista államok nagyon is részét képezik a világrendszernek: a gyakori kapcsolatok és a fontos pénz-, áru-, információ- és emberáramlás révén interakcióban állnak a világ nem szocialista részével, és ennél fogva annak válságai is érintik. A szocialista államok felfelé mobil félperifériás államok, melyek az állam hatalmát és a szocialista ideológia erejét arra használják, hogy emberi, természeti és tőke-erőforrásaikat mozgósítva javítsák a világrendszerben elfoglalt helyüket.

Zeev Gorin kritikai áttekintése (1985) viszont azzal a megállapítással zárul, hogy „(1) a szocialista társadalmak működési logikája gyökeresen eltér a kapitalista országokétól; (2) e logika a külső és belső erők dialektikájának fő eleme; (3) e társadalmak rendszerellenes szerepet töltenek be a kapitalista világrendszer vonatkozásában” (Gorin 1985:359—360). A világrendszer-elméleti viták a szocialista államok természetéről és világrendszerbeli pozíciójáról tehát szemlátomást csupán újratermelték az államszocializmus kapcsán a „holisztikus leegyszerűsítés”, illetve a „termelési módok artikulációja” tételével jellemezhető, s jó öt-tíz évvel korábban megfeneklett, általánosabb polémiát a kapitalizmus jellegéről az újmarxizmus különféle — Max Weber, Polányi Károly, a rendszerelmélet, illetve Adam Smith által inspirált — változatainak képviselői között.

Slawomir Magala is kísérletezett (1985) egyfajta „kettős periferizáció” fogalommal Lengyelország vonatkozásában. Felismeri ugyan a kelet-közép-európai társadalmi változások dinamikájában a külső kötések kettősségének fontosságát, ám a két folyamatot szerkezetileg izomorfként írja le, s emiatt feltételezi a két külső kötésrendszer szimmetriáját és versengését Kelet-Közép-Európáért. E mechanisztikus korlát kétségkívül gyengíti elemzésének erejét.

Jadwiga Staniszkis szerint (1990) Kelet-Közép-Európában „a tulajdonjogok kollektivizálása *ontológiai gátként* működött a nyugati tőkével szemben”, így az államszocializmus utáni átalakulás Gorbacsov személyéhez kötődő, „felülről jövő forradalma [...] *ontológiai nyitást*” jelent (Staniszkis 1990:78). Utal „mindezen országok kettős gazdaságára”, és egy ábrán összefüggést feltételez a gazdaság kettős jellege és a válság „két szintű értelmezése” között (ugyanott, 77). Ugyanakkor Staniszkis sem kellőképp fogé-

kony az államszocialista tömb és a világ többi része közötti kapcsolatrendszerek komplexitására, s eltúlozza a politikai összetevő fontosságát az államszocializmusból való átmenetben. Szerinte egyértelműen „[a] politikai, s nem pedig a piaci szempontok vonnak a KGST által integrált és a nyugati kapitalista logika iránt nyitott szeletek között határvonalat” (ugyanott, 79). E sommás vélekedés kizárólagos érvényét a magyarországi átmenet tényei meglehetősen kérdésessé teszik.

A félperifériás államszocializmus világrendszerbe illesztettségét kettős függőségként fogalmazva meg, a Kelet-Közép-Európa és a Szovjetunió közötti kereskedelem sajátos összetételét térségünk folyamatos félperifériás helyzetének indikátoraként tekinthetjük, ahol is az előnyösebb feldolgozottsági mutatók pusztán Kelet-Közép-Európa történetileg létrejött árutermelői előnyét tükrözik a tőlünk keletre elterülő térséggel szemben. Ebből azonban semmiképpen nem vonható le az a következtetés, hogy a Szovjetunióval folytatott kereskedelem szükségszerűen kedvező volt gazdasági vagy bármely egyéb értelemben. Ezt ugyanis bármely adott időpontban az dönti el, milyen cserearányokkal zajlik az adott struktúrájú kereskedelem. A probléma kulcsa tehát a cserearányok kialakításának mechanizmusa — vagyis a kétoldalú kereskedelmi szerződésekkel végződő „tervegyeztető” *politikai tárgyalások* rendszere.

A létező sztálinizmus

A sztálinista kettős függőség

A kettős függőség első fázisát a „szocialista önerőre támaszkodás” eufemisztikus jelszavával leplezett izolacionizmus jellemezte. Mai szemmel már-már groteszk az importki-váltás elvének gépies kiterjesztése a társadalmi gyakorlat csaknem valamennyi szférájára, aminek következtében a sztálinista fiókállamok határain keresztül pénz-, áru-, információ- és emberáramlás a birodalmi állam ellenőrzése alá került.¹¹

E folyamat nem vezetett odáig, hogy a sztálini alattvaló-államok teljesen kivonuljanak a világgazdaságból; önellátó, teljességgel magába zárt, alternatív „szocialista világrendszer” nem jött létre. Az államszocialista átalakulás lényege az volt, hogy az épülő birodalom területe és a világ többi része közötti kapcsolatok — az egyes államszocialista társadalmakat egymáshoz fűző kötésekhez hasonlóan — *a birodalmi állam ellenőrzése alá kerültek*. A civil társadalom szempontjából a sztálinista korszak a határfunkció állami „elkobzását”, társadalmiatlanítását, „államosítását” jelentette. Az egyéni magántulajdon és a munkaerő közötti fizikai kapcsolat lehetősége megszűnt: a kelet-közép-európai államszocializmus kiiktatta mind a munkaerő közvetlen kivonulásának, mind pedig a tőke közvetlen behatolásának a lehetőségét. Az államszocialista munkaerőt kizárólag az államszocialista tulajdonú tőke értékesíthette.

Az államszocialista félperiféria kettős függősége a „létező sztálinizmus” izolacionista követelményeinek megfelelően alakult. A birodalmi központ közvetlen, intézményesített, sőt bizonyos fokig még jogilag is kodifikált formában érvényesítette érdekeit Kelet-Közép-Európa társadalmával szemben. Így e társadalmak *politikai függőségbe* kerültek a birodalmi központtól. Az önerőre támaszkodás nem számolta fel a külső függőséget —

miként a korszak hegemon ideológiája hirdette —, hanem a birodalmi összetevő hozzáadásával átalakította a külső függés logikáját.

A birodalmi központ elsajátította — mintegy tovább államosította — a helyi államhatalom egyes fontos elemeit. Az alávetett állam számára mindez a szuverenitás részleges elvesztésével járt, az alávetett társadalom szempontjából pedig a békés, alkotmányos politikai önmeghatározás lehetetlenségét jelezte.

Kelet-Közép-Európa birodalmi függősége soha nem volt teljes körű. Ez alighanem összefügg egyrészt a nyugat-európai centrumhoz fűződő korábbi kötésekkel, azzal a körülménnyel, hogy politikai gyarmatosításukkor a birodalmi központhoz képest viszonylag előnyös világrendszerbeli pozíciót mondhattak magukénak, továbbá a kelet-közép-európai sztálinizmus uralmának történelmi léptékben mért rövidegével, és azzal, hogy az új birodalom kiépítésére a birodalmi központot alaposan legyengítő háború után került sor.

A tőkés országokkal közös határok látszólag hermetikus lezártsága ellenére a kelet-közép-európai félperiféria soha nem lépett ki teljességgel a világrendszerből. Nemcsak egyes, stratégiai szempontból meghatározóan fontos árucikkek és információk gyakran titkos és kerülő utak igénybevételével fenntartott áramlásáról van szó. A térség sztálinista fiókkállamai centrumfüggőségének fő formája a *negatív* függőség fogalmával írható le.

Az ötvenes évek nehézipari önerőre támaszkodási komplexusa e negatív függőség egyenes következménye volt. Méreteit csakis a hidegháború folytán a birodalmi központ által kikényszerített hiszterikus fegyverkezési versennyel magyarázhatjuk. A sztálinista modernizációs stratégia visszacsatolós, negatív viszonyban állt a nyugati centrumállamok fegyverkezési erőfeszítéseivel, s így akarva-akaratlan újratermelte és fenntartotta a térség centrumfüggőségét. A sztálinista korszak fegyverkezési hajszája is jelzi, hogy a globális gazdasági szerkezetbe ágyazott regionális birodalmi kötések saját dinamikára tehetnek szert: a világgazdaságtól való negatív függőség struktúráit vitték be az államszocialista félperiféria kisállamaiba.

Tulajdonvákuum a sztálinista függőségben

A tulajdonvákuum paradoxonát a sztálinista korszakban a *totalisztikus etatizmus* oldotta fel: az állam feltörte és birtokba vette a magántulajdoni viszonyok tulajdonosok híján üresen álló szerkezeteit. Átfogóbb megfogalmazásban: *a sztálinista állam páratlan funkciója, hogy bürokratikusán szimulálja a saját maga által megszüntetett tőketulajdonosi osztályt*. Az állam a társadalom akut átpolitizálásával gyúrta maga alá a társadalmi lét egyéb szféráit. A „pozitív osztálymentesség” társadalmi mechanizmusainak megteremtése helyett a sztálinizmus osztályvákuumot hozott létre, államosította az osztályszerkezetet, és az uralkodó politikai elittel, valamint az annak alárendelt állami apparátussal *mint bürokratákkal* népesítette be. Így az osztályszerkezet felolvadt és újraöntésre került a sztálinista állam egydimenziós hierarchiájának mintájában.¹²

A félperifériás sztálinizmus birodalmi diktátum volt. Fő „tartalma” a tulajdonvákuum össztársadalmi víziójának „átvitele a gyakorlatba” a birodalmi állam és kliensei segít-

ségével. E cél érdekében az új kelet-közép-európai államok hamarosan a birodalmi központ alattvalóivá, alvállalkozóivá alakultak át. Így a birodalmi központhoz fűződő viszonyuk megfelel a helyi fiókvállalatokat a centrumgazdaságok multinacionális vállalataihoz kötő kapcsolatnak. Az ezen alattvaló-államokban uralkodó politikai elit és végrehajtó apparátus lényegében *komprádor* szerepet töltött be: kötelmeik rendszere egyértelműen a birodalmi központhoz kapcsolta őket, és szisztematikusan elvágta helyi kötődéseiket. Mindennek következménye, hogy a sztálinizmus egyfelől átpolitizálta a társadalmi létet, miközben kioltotta bármiféle lehetőségét is annak, hogy érvényesülhessen a politikai érdekek pluralitása. E rendszer hallatlan hatékonyságának tudható be, hogy a sztálinista állam hatalmának demonstrálása céljából „ki kellett találni” a megbüntethető ellenzéki vagy engedetlenségi tevékenységet a koncepciók perék formájában.

A nyugati szakirodalomban a harmadik világ, s különösen Latin-Amerika vonatkozásában gyakorta használt „komprádor burzsoázia” kifejezés alkalmazása az új komprádor elite mindazonáltal félrevezető: a politikai elit és az elnyomó apparátus tagjai épp oly kevésbé válhattak a tulajdontárgyak magánbirtokosaivá, mint a társadalom bármely más tagja. Szerepük a sztálinista projekt ügynöki képviselője volt — melynek központi eleme épp a nemzeti burzsoázia (újbóli létrejötte) elleni irgalmatlan küzdelem. Ennek az ügynöki szervezetnek a belső működését rendkívüli mértékű hierarchizáltság, vakfegyelem és a parancsolás ethosza jellemezte. E társadalomirányító csoportok komprádor jellege tehát *az állam mint intézmény szakalkalmazottjaiként játszott szerepükben ragadható meg*. A sztálini korszak kelet-közép-európai uralkodó elitje uralmi szerepét *a komprádor állam ügynökeként* töltötte be.

A sztálinista államközi alrendszernek — vagyis a Kominform, a KGST és a Varsói Szerződés együttesének — a logikája így a multinacionális vállalatokéhoz fogható. A két multinacionális szervezettípus kétségkívül hasonlít egymáshoz abban, hogy mindkettő működésének magyarázata és fennmaradásának kulcsa a világ egyre nagyobb populációi feletti ellenőrzés. A sztálinizmus e megfogalmazása tehát *a hatalom nemzetközi politikai gazdaságtanára utal*, melynek fő vezérlőelve az állami ellenőrzés felhalmozásának logikája. E felhalmozott hatalom koncentrált formája a (fél)perifériás elmaradottság — tőkés viszonyok között a doktriner polgáros retorika determinizmusának megfelelően meghaladhatatlannak vélt — korlátainak lebontásában kerül bevetésre. A sztálinista társadalomfeletti gazdaság- és főként technológiafejlesztési projekt tükörképlogikáját pontosan megfogalmazza például Câmpeanu említett művének a sztálinista gazdaságról szóló tézise, hogy „a kapitalizmust jellemző, a tulajdonon alapuló hatalommal a koraszülött szocializmus a hatalmon alapuló tulajdon feletti monopolisztikus ellenőrzést állítja szembe” (Casals 1980:49).¹³

A totalisztikus etatizmus nagyszabású kísérlet volt a strukturális hatalom kontextuális hatalommá változtatására azáltal, hogy az újraelosztás monopóliuma lett az egyetlen hivatalosan elismert és túrt gazdasági viszonyforma. A sztálinista modernizációs projekt játékszerévé tett közvetlen termelők tehát a jó két évtizeddel később „posztmodernnek” nevezett létfejtételekkel néztek szembe: minthogy a kivonulás, a tiltakozás és a lojalitás

lehetőségétől egyaránt meg voltak fosztva, a teljes és feltétel nélküli önfeladás egyetlen lehetséges alternatívája a helyi ellenállási stratégiák érvényesítése volt. A magyar vidék társadalma már a padláslesöprési korszak legelején eljutott e „posztmodern” felismeréshez.¹⁴

Kompromisszumok a sztálinizmus után

Kettős függőség

A kettős függőség rendszere második korszakának beköszöntét a sztálinista modernizációs folyamat fenntartásához szükséges belső erőforrások kimerülése és a rendszer politikai tőkéjének gyors inflálódását követő katartikus legitimitásvesztés jelezte. Az államszocialista birodalom félperifériás részén a menedzsment részleges átszervezése részben az ötvenes évek közepének birodalomellenes lázadásaira, részben pedig a nukleáris paritás kialakulása nyomán formálódott új globális katonai stratégiák általános társadalompolitikai vonatkozásaira vezethető vissza. Az új, szintén birodalmi eszközökkel installált modell két felismerésen alapult: egyrészt bizonyos korlátok között szükségessé vált a centrumországok tőkéjének bevonása, mert az önerőre támaszkodás stratégiájának folytatása nemhogy az Egyesült Államok hrucsovi „állva hagyását”, de a birodalom pusztta fennmaradását is megkérdőjelezte; másrészt nyilvánvaló kudarcot vallott az államszocialista félperiféria politikai újragyarmatosítása az eredetileg alkalmazott, durva eszközökkel. Időszerűvé vált egy új, kifinomultabb birodalommodell kidolgozása.

Ez az új modell a magyar politika- és ideológiatörténetben a fridzsider-, illetve gulyáskommunizmus becenevet kapta. A lényegét tekintve változatlan, ám új maszkban megjelenő rendszert mind a régió belül, mind pedig térségünk határain túl viszonylag ártalmatlan kormányzási formaként értékelték, noha valamennyi résztvevő és érintett számára többé-kevésbé világos volt, hogy az átgondolatlan, ellentmondásos, csigalassúsággal és különleges kegyként bevezetett „reformok” sem a határfunkció társadalmasodását, sem pedig az állami szuverenitás teljes visszaállítását nem biztosították, csupán az automatikus és az osztársadalmi politikai paradigma rangjára emelt kegyetlenkedésből az atyáskodó, önkényes, kivételezésekre és személyi szivességek kiterjedt láncolatára — közkeletű modernizációs metaforával: a „kézivezérlésre” — való átállást jelentették.

A sztálinizmus vége jórészt visszaállította Kelet-Közép-Európa társadalmainak függőségét a tőkés világrendszer centrumától. A negatív függőség megmaradása, illetve átalakulása mellett újból megjelent a *közvetlen pénzügyi és technológiai függés* is, azonban a korábban ismerthez képest újszerű formát öltött. A létrejött félgyarmati hatalmi munkamegosztásban a legitim erőszak monopóliuma nem a külső gyarmatosítók katonai, rendfenntartó és „civilizáló” erőire hárult, hanem továbbra is a helyi és birodalmi „szocialista” államokra, miközben az új függési kapcsolatokon keresztül kiáramló haszon a transznacionális tőkénél jelentkezett.

A sztálinizmust felváltó puhább, kompromisszumos, kettős függőségi korszak lényege tehát az volt, hogy *a külső függőség birodalmi és világpiacon komponensei pragmatikus egyensúlyba kerültek egymással*. Kölcsönviszonyuk kézzelfogható: az átalakított birodalmi mechanizmus fenntartása könnyebbé vált a nagy mennyiségű konvertibilis valuta beáramlásával, a brezsnyevi időszak kompromisszumos, puhább birodalmának kulturális, államhatalmi és gazdasági aurája pedig csaknem ideális feltételeket biztosított a külföldi magánhitelezők és az állami hitelfelvevők frigyéhez.

A multinacionális bankok által nyújtott hiteleket a helyi és a birodalmi államok vették fel és költötték el, s ők maguk sajtolták ki az érintettek szempontjából meglehetősen előnytelen kamatfeltételekkel a visszafizetéshez szükséges értéktöbbletet a „maguk” társadalmából. A magas kamatlábakat aligha igazolta a kölcsönfelvevők korlátozott hitelképessége, s így a banki kockázat mértéke: a gazdasági és politikai hatalom központosítottságának következtében a visszafizetések — legalábbis rövid- és középtávon — rendkívül biztosak voltak. (A bravúros, százszázalékos hitelvisszafizetés magasztos illusztrációjául kínálkozik Ceausescu Romániája.)¹⁵

A kelet-közép-európai államok külső eladósodása a centrumországok multinacionális bankjainál és államainál a tömb belső viszonyait tekintve a politikai rosszkedv enyhítésének eszközeként értelmezhető. A beáramló hitelek konkrét felhasználása körül máig tartó titkosság ellenére annyi sejthető, hogy jelentős részüket a pártállam saját infrastruktúrájának, illetve a negatív függőségben érintett nehéziparnak a részleges modernizációjára fordították. E hitelfelhasználási stratégia értelemszerűen tovább erősítette az állam hatalmát a társadalommal szemben. Mindent tekintetbe véve a külső állami hitelfelvevőtelek újratermelték a birodalmi központtól való politikai függőséget, s egyben növelték a pénzügyi függőséget a centrumtól.

A komprádor állam külső eladósodása a kelet-közép-európai államszocializmus sztálinizmus utáni centrumfüggésének fő formája. Közbülső helyet foglal el az extrém, sztálinista elzárkózás (vagyis az államszocialista munkaerő és az egyéni tőkemagántulajdon fizikai szétválasztása) és a belső és külső szerkezetek elhatárolódásának teljes megszüntetése mint két véglet között. Az államszocialista államok külső adóssága tehát úgy termeli újra a centrumfüggést, hogy közben megőrzi a határok állami ellenőrzésének sztálini hagyományát. Mindehhez a komprádor állam új típusa szükségeltetett.

A kádári komprádor állam „két úr” — méghozzá két, egymástól eltérő logika szerint uralkodó úr — „szolgája”. Egyikük a hatalom nemzetközi-birodalmi politikai gazdaságtanának logikája szerint működik, míg a másik az értéktöbblet felhalmozásának politikai gazdaságtanát követi. A birodalmi központ apparátusa közvetlen — „politikai” — kényszer útján maximalizálja ellenőrzését saját fiókállamai felett, a világgazdaság centrumában székelő multinacionális apparátusok pedig a pénzügyi és technológiai függés közvetett eszközrendszerével növelik ellenőrzésüket a tőlük függésbe került társadalmak felett.

Ezzel függ össze a posztstálini államszocialista komprádor állam Janus-arcúsága. Sajátos funkciójának — és a „saját” társadalmával szembeni különleges ereje forrásának — titka a két „úr” közötti közvetítő szerepe. A sztálinista állam fenti meghatározását

módosítva a kádárista állam a kettős szimuláció fogalmával definiálható: a komprádor állam e válfaja egyszerre szimulálja a politika szféráját az elhallgattatott civil társadalom előtt, és mímeli a piacot a gazdasági szereplők közönsége előtt.

Az új államforma szükségessé tette a határok részleges megnyitását. A sztálinista birodalmi hierarchia átszervezése — részben a drámai mértékben felfutott külföldi hitelfelvétel miatt — azzal a következménnyel járt, hogy jelentős mértékben növekedett a kereskedelem a tőkés centrumállamokkal, egyre jelentősebb nemzetközi társadalmi hálózatteremtő és kulturális mintaterjesztő tényezővé vált a be- és kiutazó turizmus, és az államszocialista második gazdaság az államhatárokon átívelő integrációs formává lépett elő.¹⁶

Tulajdonvákuum és társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban

A tulajdonvákuum paradoxonát a kádárizmus *etatisztikus informalizmussal* oldotta fel. A bürokratikus és önkényes sztálinista tulajdonigazgatás romjain új, összetettebb tulajdonellenőrzési forma alakult ki. A kelet-közép-európai államszocializmus második korszaka némi szükséges egyszerűsítéssel úgy írható le, hogy benne elharapóztak a társadalmi integráció és kontroll „második” dimenziói.¹⁷ Az új dimenziók kialakulása helyet biztosított új osztályalakulatok és egyéb csoportozatok létrejöveteléhez és megerősödéséhez, s támogatta a gazdaság, a társadalom és a politikai élet legtöbb résztvevőjének mozgásterét.

Témánk szempontjából különös jelentőségű a termelőeszközök feletti rendelkezés kérdése. A ma legelfogadottabb értelmezés úgy okoskodik, hogy a kádári időszak az alapvetően újraelosztó, tervezett rendszerbe a *piaci* koordináció elemeit illesztette be a részleges és tétova reformokkal. Erre vezethető vissza Bauer Tamásnak és számos követőjének eljárása, amely a sztálinizmust „tervutasításos” rendszerként minősíti, s az ettől eltérő Kádár-korszakot a „tervalku” periódusaként írja le. Az utóbbit a felülről-lefelé irányuló tervezés és az alulról-felfelé mutató alkufolyamatok keveréke — az egyszerűség kedvéért mondjuk: „dialektikus egysége” — jellemzi (lásd pl. Bauer 1978).

E fogalom pár tagadhatatlan eleganciája és intuitív vonzása ellenére is nyilvánvaló, hogy a „tervalku” fogalma újratermeli azt a neokonzervatív feltevést, mely szerint a tervezésnek egyedül a piac a lehetséges és/vagy valóságos ellentettje. Ugyanakkor a Kádár-korszak magyar társadalmának valamennyi tagja számára nyilvánvaló kollektív tapasztalat azt sugallja, hogy a *viszonosság* (Polányi 1957) jelenségének, és általánosabb értelemben a *munkafolyamat különféle nem piaci és nem is újraelosztó-bürokratikus jellegű irányítási módozatainak* tekintetbevétele nélkül rendkívül nehéz a kádári rendszer érdemi megragadása.

A kádári időszak a tulajdontárgyak feletti totalisztikus kontroll korábbi rendszerét lazább szerkezetű, „levegősebb”, mozgékonyabb megoldásokkal váltotta fel. Államszocialista jellegét nyilvánvalóan megtartotta azáltal, hogy megőrizte a tulajdonvákuumot mint a rendszer alapvető tulajdonformáját. Ezt úgy érte el, hogy bevezette a tulajdontárgyak feletti ellenőrzés többdimenziós, s emiatt alkalmazkodóképesebb rendszerét. A tervezés, illetve az önkényes szabályozás fennmaradása miatt továbbra is az újraelosztás

maradt a rendszer középponti eleme, ám azt beburkolta a reciprocitás és a piaci csere elemeinek egyre sűrűbb szövetű hálózata.

E megfogalmazás értelmében nem a piac a tervezés egyetlen ellentettje: a totalisztikus etatizmust felváltó informalitás rendszere a viszonyossági, piaci, sőt, mikroszintű újraelosztási integrációs formák bonyolult hálózatából épült fel. A „piaci koordináció” kiemelése e bonyolult összefüggésrendszerből és kitüntetett, „fő alternatív integrációs formakénti” kezelése azzal a következménnyel jár, hogy az elemzési eszközrendszer alkalmatlanná válik a kelet-közép-európai államszocializmus második — Magyarország esetében három évtizedes — korszakának megértésére, s az elvontság oly magas szintjeire szorul, ahol már inkább az ideológiakritika, s nem pedig a konkrét társadalomtudományi elemzés eszközével közelíthető.

Igen lényeges ugyanakkor, hogy a reciprocitás hálózatai és az alkusorozatok által létrehozott piaci szerkezetek bonyolult egymásba kapcsolódása korántsem korlátozott a közvetlen termelők világára. David Stark említett írása (1989) például magyarországi közvetlen termelők vonatkozásában mutatja meg nagyon világosan, hogy „a terven kívüli jövedelemszerző tevékenységekként” definiált második gazdaság az államszocializmus második korszakának lényegéből fakadó, meghatározó jellegzetessége. Olyannyira, hogy érvényessége túlmutat a közvetlen termelők körén. A politikai uralkodó csoportok stratégiái, az állami, párt- és egyéb hatalmi apparátusok magatartása, vagy az állami vállalatok vezetőinek tevékenysége aligha volna megmagyarázható anélkül, hogy tekintetbe ne vennénk a szereplők között szívességek, alkusorozatok és újraelosztó mikrorendszerek hajszalereiből formálódó hálózatokat.¹⁸ Czakó Ágnes és Sík Endre (Czakó-Sík 1987:165) például jóformán egyetlen mezőgazdasági vezetőt sem talált a nyolcvanas évek közepén végzett vizsgálata során, aki ne élt volna rendszeresen a viszonyosságon alapuló tranzakciók eszközével. A Kádár-korszak az államszocialista tulajdonvákuum paradoxonát az *informalitás intézményesítésével és a munkamegosztás teljes mezejére való kiterjesztésével* oldotta fel.

A félperifériás államszocializmus sztálinizmus utáni projektuma birodalmi diktátum volt, azzal a céllal, hogy részleges kompromisszumok árán megőrződjék a tulajdonvákuum társadalmi-politikai-gazdasági alapképlete. Az „összekacsintó elnyomás” formális-logikai önellentmondást tartalmazó fogalma jól kifejezi a közvetlen kényszerek és az informális és partikuláris engedmények kiszámíthatatlan keverékét, a kádári politika lényegét.

A sztálinista komprádor államból a kettős függés kádári, kiegyensúlyozottabb és bonyolultabb változatába való átmenet sok egyéb mellett azzal a következménnyel is járt, hogy kettéhasadt a komprádor állam apparátusa. Az egyik csoport továbbra is megmaradt a birodalmi összetevővel való szoros „testvéri és baráti együttműködés” világában, míg a másik fokozatosan, csigalassúsággal araszolni kezdett a gazdasági függőség újból létrejövő kulcspozíciói felé. A hatvanas évek első felétől a nyolcvanas évek közepéig a magyar közéletben lezajlott gigászi küzdelmek alapvetően a komprádor elit birodalmi és techno-bürokratikus elemeit — vagyis a birodalmi, illetve a centrumfüggés iránt elkötelezett csapatait — állították szembe egymással. A legváltozatosabb

eszközökkel fojtatott küzdelmük dinamikája pontosan magyarázza a gazdasági, politikai és kulturális reformok cikcakkjait.

A kádári időszakban létrejött osztályszerkezetnek volt még egy sajátossága. A gazdaság egyre növekvő összetettsége és a különféle alternatív jövedelemszerzési stratégiák gyors terjedése oda vezetett, hogy hirtelen nagy számban megjelentek az „osztálypozíció-halmozók”, vagyis gyorsan növekedett azok száma, akik a több lábon álló családi és egyéni gazdasági stratégiák bonyolult rendszerében egyszerre több minőségben vettek részt.¹⁹ Más szóval a kelet-közép-európai államszocializmus második korszakában nemcsak az állam, hanem a társadalom jelentős része is kísérletezni kezdett a különféle szimulációs, „tolmácsolási” és követítési stratégiákkal a hatalom és a gazdasági haszon minőségileg különböző, ám összeegyeztethető politikai gazdaságtana által kijelölt mozgástérben. Leggyakrabban az „első” gazdaságbeli beosztott, csekély hatalmat kínáló munkavállalói pozíció kombinálódott a második gazdaságban betöltött önálló vállalkozói szerep különféle változataival. E rendszer olyannyira elharapódzott, hogy a második gazdaságból való kimaradás hátrányos helyzetnek, a gazdasági depriváció egyik fő formájának minősült.

Az államszocializmus után

Függőség, tulajdonvákuum és társadalmi átalakulás

A két megelőző időszakhoz hasonlóan az államszocializmus politikai-társadalmi-gazdasági rendszerének leépülése is elsősorban birodalmi mechanizmusok terméke: a formális képviseleti demokrácia és a tőkés rendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában az államszocialista birodalom összeomlásának egyenes következménye. Ezzel függ össze, hogy az átmenettel kapcsolatos általános politikai erőszak kizárólag a szovjet hadsereg által nem megszállt kelet-közép-európai országokban alakult ki, s ez tükröződik a politikai demokratizálódás és az alkotmányos uralom alapformáinak kialakításával kapcsolatos, már-már messianisztikus méreteket öltött értelmiségi optimizmusban a politikai átmenet korai fázisában.

A politikai átalakulás mögött végbemenni látszik egy olyan, a társadalom mélyszerkezeteit inkább érintő politikai gazdaságtani átalakulás is, amely a társadalmi változás legtöbb további aspektusára óriási hatással lehet. A térség feletti birodalmi ellenőrzés csökkenésével *a tulajdonvákuum kézzelfogható ellentmondásként nyilvánul meg*. A tulajdonszó szerint vákuumként kezdenek viselkedni, vagyis korábban ismeretlen erővel kezdik vonzani a leendő tulajdonosok tömegeit. Ezáltal a tulajdonvákuum felszámolásának kérdése — vagyis az eddig is létezett, de „üres” tulajdonviszony megtöltése konkrét tulajdonosokkal — a kelet-közép-európai társadalmi átalakulás leglényegesebb összetevője.

Az államszocializmus utáni átalakulás tehát jóval mélyebb és társadalomelméleti szempontból lényegesebb folyamat, mint a kapitalizmusban — jobbára a különféle üzleti ciklusokkal összhangban — zajló privatizációs kampányok: félreérthetetlenül jelzi a félperifériás államszocializmus *mint makrotársadalmi projektum* végét. E projektum

kiürítette és konzerválta a magántulajdoni viszonyokat — először az állam totalisztikus kontrollja, majd pedig az informális zugmegoldások paternalista intézményesítése útján. Az államszocializmus mindkét modellje akadályozta mind az államilag kodifikált egyéni magántulajdon létét, mind pedig a társadalom széles rétegeinek hozzájárását a tulajdonsághoz feletti kontrollhoz azáltal, hogy birodalmi és komprádor állami kényszerek segítségével bonyolult és gyakran nagyon fárasztó, makrotársadalmi szintű újraelosztó mechanizmusokat léptetett életbe. A mai poszt-államszocialista reakció tehát „valódi” megoldás a tulajdonvákuumban megnyilvánuló paradoxonra: a világgazdaság általánosabb logikáját tükrözve az átmenet elbillenti a tulajdonlás kétértelmű államszocialista rendszerét az egyéni, személyes magántulajdon kapitalista rendszerének irányába.

E folyamat, ha teljesen végbemegy, mindkét, e tanulmány elején az államszocializmus megértésében kulcsfontosságúként jelzett ellentmondás végét jelenti: megsemmisíti a tulajdonvákuumot és eltörli a külső és a belső viszonyok közötti határ strukturális problémáját. A tulajdonvákuum és a kettős függőség megsemmisítésével a poszt-államszocialista átmenet megteremti a lehetőségét annak, hogy a kelet-közép-európai munkaerőt ismét egyéni, személyes magántulajdon értékesítse anélkül, hogy előtte át kellene áramlania a szocialista államon magánhitel formájában.

Ugyanakkor a szocialista állam hirtelen „elhalását” követő visszatérés a kapitalizmushoz ismétcsak történelmileg új problémát támaszt Kelet-Közép-Európa számára: miként szüntessük meg a tulajdonvákuumot — mozgósítható belföldi tőke hiányában? Lehetséges-e a szimulációja nemcsak a magántulajdonnak, de az eredeti tőkefelhalozásnak is? Az utóbbi néhány év magyarországi tapasztalata azt sugallja, hogy a tulajdonvákuum csaknem két nemzedéknyi uralma után a társadalom feletti ellenőrzés két fő formája fordítódik át közvetlen, egyéni, személyes magántulajdonná: *a belföldi társadalmi-politikai „tőke” és a külföldi, jobbkára multinacionális tőke.*

A tulajdonvákuumot a poszt-államszocialista rendszer *informális privatizáció* útján szünteti meg. Az eddig rendelkezésére álló, szociográfikus leírások alapján az állapítható meg, hogy mind a belföldi politikai-gazdasági tőke, mind pedig az újonnan behatoló külföldi tőke nagymértékben használja a viszonyossági alapon nyújtott szívességek, az önkényes újraelosztás és egyéb nem piaci természetű mechanizmusok bonyolult rendszerét az új kelet-közép-európai kapitalizmus alapstruktúrájának kiépítésében. Mind ez ideig kivételnek számít az állami tulajdon nyilvános árverése, illetve piaci természetű alkusorozatokon keresztül történő privatizációja. A külső tőke megjelenéséhez fűzött várakozások — melyek szerint az új tulajdonosok majd „kisöprik” a birodalmi és centrumfüggőség adminisztrálására szakosodott eliteket, különösen a vállalati vezetők közül — mindeddig aligha igazolódtak. Sőt, a lengyelországi és magyarországi tapasztalatok ennek épp az ellenkezőjét mutatják. A korábbi vállalatvezetőség figyelemreméltóan ellenáll az elmozdítására irányuló bármiféle kísérletnek. A létrejövő, egyre bonyolultabb tulajdoni rendszer egyik fő szervező elve a vállalatvezetők szakmai és személyes ismeretségekből felépülő társadalmi hálózata.

Összegzés

A félperifériás államszocializmus esete azt mutatja, hogy a külső függőség politikai és gazdasági összetevői eltérő központokra koncentrálódhatnak. Viszonyuk tehát maga is változó, melynek elméleti elemzése lehetséges és szükséges. E tanulmány gondolatmenete szerint a külső függőség politikai és gazdasági összetevőinek szétválása szoros oksági összefüggésben áll a tulajdonvákuummal mint a magántulajdon rendszerének államosított formájával.

A 2. táblázat a makrotársadalmi átalakulás logikájáról eddig mondottakat összegzi a félperifériás államszocializmus második világháború utáni története kapcsán. A létező sztálinizmus rendszerében a térség birodalmi függőségét katonai hódítás teremtette meg, és közvetlen, „nem piaci” természetű kényszer, illetve az ezzel való fenyegetőzés tartotta fenn. Bár a negatív függőség révén a centrumfüggőség kis mértékben mindig is jelen volt, a két függőségtípus mérlege egyértelműen a birodalmi összetevő túlsúlyát mutatta. Az államszocializmus második, kádári időszakában a térség külső függőségének két összetevője pragmatikus egyensúlyi helyzetbe került azáltal, hogy enyhült a birodalmi központnak az egyes komprádor államokra nehezedő politikai nyomása, ám ezzel egy időben növekedett a félperifériás államszocialista társadalmak pénzügyi és technológiai függése a centrumgazdaságok szereplőitől. Az államszocializmus harmadik, hanyatló korszakában ez a tendencia folytatódik és gyorsul fel. A mindezek eredményeképpen létrejövő új *status quo*-ban a centrumfüggőség súlya messze meghaladja a birodalmi függőséget.

2. táblázat

Tulajdonvákuum és kettős függőség a kelet-közép-európai államszocialista félperiférián

	1948-tól az 1960-as évek elejéig		az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek végéig		1989 +	
Kettős függőség	centrum	központ	centrum	központ	centrum	központ
Tulajdon- vákuum	totalisztikus etatizmus		etatisztikus informatizmus		informális államtalanítás	
Mi kerül szimulálásra?	a tulajdonosi osztály		(1) a világpiac (2) a demokratikus politizálás		az eredeti tőkefelhalmozás	

Jelmagyarázat:

Politikai függőség
 Gazdasági függőség

A kettős függőség három változatának a tulajdonvákuum feletti ellenőrzés három minőségileg különböző formája felel meg. A sztálinizmusban a totalisztikus etatizmus állama bürokratikus ellenőrzés útján szimulálta a tulajdonosi helyzetéből kibillentett magántulajdonosi osztályt. A második időszakban a szocialista állam feladta totalisztikus aspirációit, és ezek helyét kompromisszumos megoldások bonyolult halmaza foglalta el. Az állam kettős szimuláció útján gyakorolt ellenőrzést a tulajdonvákuum felett. Az államszocializmusból való kilépés ugyanakkor a tulajdonvákuum megszüntetése útján szimulálja az eredeti tőkefelhalmozást.

Kelet-Közép-Európa átváltozásának alapszerkezete feltűnően hasonlít a centrumországok nagyvárosainak belterületein zajló átalakulási folyamatokra. A centrumgazdaságok tőkénének nézőpontjából Kelet-Közép-Európa nem más, mint viszonylag jó fekvésű, lerobbant terület. A centrumfüggőségre való visszaállás mintha regionális szintű *dzsentrifikációs* folyamatot indított volna el. Ma még nem tudni, az érintett területek társadalmi mikor és miként fognak reagálni a létük alapszerkezeteit érintő tulajdon-, uralmi, termelési és elosztási viszonyok gyökeres átalakulására. Az első tapasztalatok mindenestre a háborútól a passzív rosszkedvig a reakciók széles skáláját mutatják.

Jegyzetek

- ¹ E tanulmány korábbi, bővebb változata „Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery” címmel megjelent a *Theory and Society* 1992. (21. évf.) 1. számában (77-104. old.). Első vázlat a Amerikai Szociológus Szövetség 1991. augusztus 11-15-e között, Washington, D.C.-ben tartott évi kongresszusának Róna-Tas Ákos által szervezett „Socialist States in the World Economy” című szekciójában került felolvasásra. A szerző köszönetet mond Bodnár Juditnak, Christopher K. Chase-Dunnak, Louis Guarnizonak, John Packhamnek, Alejandro Portesnek, Szelényi Ivánnak, Wessely Annának és a *Theory and Society* szerkesztőinek a különféle változatokkal kapcsolatos véleményükért és a bátorításért. Az aósságadatokért a szerző külön hálával tartozik Sötét Zsuzsának.
- ² A dzsentrifikáció a városi ingatlanspekuláció egyik formája. Lényege, hogy a városi ingatlanpiacon emelkedő telekértékű, ám hanyatló beépített értékű épületeket a tulajdonosok a renoválás halasztgatása útján hagyják leromlani, majd amikor már kizárólag a társadalmi rang-, jövedelmi és hatalmi létra legalján található lakók foglalják el a lakásokat, ezek kilakoltatása után tömbrehabilitációval hirtelen „feljavítják” a városnegyedek egészének értékét. Az új, nagyobb fizetőképességű bérlők és lakástulajdonosok beáramlása ugrásszerűen növeli az ingatlanpiaci profitrátát. A városi dzsentrifikáció kulturális vonatkozásait s különösen ennek „vadnyugati” önreflexióját kiválóan elemzi Neil Smith „Lower East Side as a Wild, Wild West Showdown: Tomkins Square Park” című, a John Hopkins Egyetemen 1990. április 6-án felolvasott tanulmánya.
- ³ Câmpeanu angol nyelvű szövegében: „ownership-in-abeyance” (Casals 1980:12).
- ⁴ „Vacuum of measurement” (ugyanott, 16).
- ⁵ Talán ez az idézet mutatja legvilágosabban Câmpeanu elemzésének rokonságát az államszocializmus és a kapitalizmus Beuer Tamás, Szelényi Iván, David Stark és Victor Nee nevével fémjelezhető „tükrökép”-megközelítésmódjával.
- ⁶ Mindez összecseng azzal a megfigyeléssel, hogy az államszocializmus körülményei között a tulajdonviszonyok fogalma összecsúszik a mások munkája feletti ellenőrzés fogalmával, aminek fontos szerepe lehet az államszocializmus osztályszerkezetének elemzésében. (Erről bővebben lásd Böröcz 1989.)
- ⁷ Ezt tükrözi valamennyi kelet-közép-európai nyelv diszkurzív gyakorlata: egytől egyig az „államosítás” fogalmával írják le az államszocialista tulajdonrendszerbe való átmenetet, szöges ellentétben a nyugati marxizmusban fennmaradt, empirikusan alátámasztatlan „társadalmisítás”-fogalommal.

⁸ Câmpeanu számára az „ellentmondás” fogalma egyfajta szerves összerendezettséget implikál, az alkotórészek bizonyos dinamikus egyensúlyát. Emiatt kerüli az ellentmondás fogalmának használatát a sztálinizmus vonatkozásában, melyet szervesen, statikus, s így „szinkretikus” rendszertelenségként ír le. (Erről lásd még Szelényi 1990.) Jelen tanulmány szempontjából ugyanakkor ennek az absztrakt megkülönböztetésnek nincs jelentősége, s ezért továbbra is használjuk — kevésbé funkcionista értelemben.

⁹ E tanulmányban mindenütt megkülönböztetést teszek a „centrum” — vagyis a világgazdaság hierarchiájára utaló fogalom — és a „központ” — azaz a birodalmi hierarchia hatalmi csúcsát jelölő terminus — között.

¹⁰ „Dual dependence”.

¹¹ Tehát nem az áramlások minden áron való eltorlaszolósa, hanem a határfunkció feletti ellenőrzés megragadása e folyamat főmotívuma.

¹² Az „új osztály” projekt genealógiája és kritikája tárgyában az olyan klasszikusokat ajánlhatjuk, mint Milovan Djilas (1957), Konrád-Szelényi (1989), illetve Szelényi (1990a) Az „új osztály” irodalmának rövid áttekintése és a sztálinista és kádárista periódusok egy lehetséges osztálytérképe megtalálható még Böröcz (1989).

¹³ A tulajdonvákuum és a kettős függőség eme — a félperifériás sztálinizmus által létrehozott, de az államszocializmus institucionalista társadalomtudományi rendszer-összehasonlító vizsgálódás leggyümölcsözőbb változatának kimondatlan, de implikált ontológiai előfeltevését. Az amerikai szakirodalomban ide tartozik például a David Stark által „tükör-oppozíciós módszer néven” népszerűsített megközelítés (lásd pl. Stark (1989).

¹⁴ Minderről lásd pl. Rév István (1987), vagy akár Illyés „Egy mondat a zsarnokságról” című költeményét, mely mintegy két évtizeddel előzi meg Michel Foucault kontextuális hatalomképzetét.

¹⁵ 1973 és 1989 között megtízszereződött a magyar állam dollárban mért bruttó külső tartozásállománya, közép- és hosszú távú külső dolláradóssága pedig tizenhatszorosára emelkedett. Magyarország a legnagyobb fejenkénti külső adósságot hurcoló országgá vált Európában, és az időszak végére a külső adósság teljes összege elérte az éves bruttó nemzeti termék értékét. Ez az összeg két hullámban halmozódott fel: először a hetvenes évek elejének reformellenes-konzervatív fordulata idején, majd pedig a nyolcvanas évek közepén, amikor a folyamatok kézben tartására egyre kevésbé képes vezeték újabb, még rosszabb feltételű hitelfelvétellel finanszírozta a magyar államra épp akkor lesújtó hitelviszafizetési válságot. A kül- és belföldön, Keleten és Nyugaton egyaránt magasztalt 1968-as új gazdasági mechanizmus ugyanakkor gyakorlatilag semmiféle számottevő külső hiteltámogatásban nem részesült a centrumgazdaságok tőkéje részéről. A szükséges szerkezetváltási nehézségek finanszírozása helyett a keményvalutában felvett hitelek jelentős része a végső fogyasztás szubvencionálására folyt el. Emiatt számos területen enyhült a hiány, azonban tovább gyengült a gazdaság alkalmazkodóképessége. Laura D'Andrea Tyson az ENSZ-től és a Világbanktól származó adatok segítségével demonstrálja, hogy az 1980-as években a kelet-közép-európai államszocialista országok beruházási rátája kivétel nélkül csökkenő tendenciát mutatott (az 1984-es ráták például az 1976–1980-as átlagmutatók 75,8–93,5 százalékára estek vissza), miközben a fogyasztási szint 3–17 százalékkal nőtt. (Lengyelország ez utóbbi tekintetben kivétel, mert ott már a nyolcvanas évek elején megindult a fogyasztási szint 1–10 százalékos csökkenése.) (Lásd Tyson 1986.)

¹⁶ Minderről bővebben lásd Böröcz 1992.

¹⁷ Ennek tudható be a „második gazdaság”, „második társadalom”, vagy éppen a „második nyilvánosság” eufemisztikus fogalmainak sikere.

¹⁸ Nagyon érdekes grúziai és latin-amerikai összehasonlító anyagot vizsgál meg e kérdés kapcsán Larissa Adler Lomnitz (1988).

¹⁹ E gondolat kifejtésére itt nincs lehetőség. Lásd Böröcz 1989.

Hivatkozások

- Bauer, Tamás 1978: „Investment Cycles in Planned Economies”, *Acta Oeconomica*, (vol. 21) 3, 243–260.
- Boswell, Terry—Ralph Peters 1990: „State Socialism and the Industrial Divide in the World-Economy: A Comparative Essay on the Rebellions in Poland and China”, *Critical Sociology*, (vol. 17.) 1, (Spring) 3–34.
- Böröcz, József 1989: „Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe”, *Research in Social Stratification and Mobility*, 8, 279–309.
- 1992: „Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Case of Hungary”, *Research in Social Movements, Conflict and Change*, 14, 189–209. (Magyar változata előkészületben az *Eszmélet* című folyóiratban.)
- Casals, Felipe García (Pavel Câmpeanu) 1980: *The Syncretic Society*. Translated from the French by Guy Daniels. New York: M.E. Sharpe (White Plains).
- Chase-Dunn, Christopher K. (ed.) 1982: *Socialist States in the World-System*. Beverly Hills: Sage.
- 1982a: „Socialist States in the Capitalist World-Economy”. In: Chase-Dunn (ed.) 1982. 21–56.
- Czakó, Ágnes—Endre Sík 1987: „Managers’ Reciprocal Transactions”. In: György Lengyel (ed.) *Education, Mobility and Network of Leaders in a Planned Economy* (Sociological Working Papers, Department of Sociology, Karl Marx University of Economic Sciences, Budapest) 141–171.
- Djilas, Milovan 1957: *The New Class*. New York: Holt, Rinehart & Wilson.
- Frank, André Gunder 1980: „Long Live Transideological Enterprise!” The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor and West-East-South Political Economic Relations”. In: A.G. Frank, *Crisis: In the World Economy*. New York: Holmes & Mezer 178–262.
- Gorin, Zeev 1985: „Socialist Societies and World System Theory: A Critical Survey”, *Nature and Society*, (vol. XLIX) 3 (Fall), 332–366.
- Konrád György—Szelényi Iván 1989: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Kornai, János 1989: „The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality”. In: Victor Nee and David Stark (eds) *Rermaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe* Stanford: Stanford University Press, 32–95.
- Lomnitz, Larissa Adler 1988: „Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model”, *American Anthropologist*, (vol. 90) 1, 42–55.
- Magala, Slawomír 1985: „Double Peripheralization”, *Rewiew*, (vol. IX) 1, 139–51.
- Polányi, Karl 1957: „The Economy as Instituted Process”. In: Karl Polányi, Conrad M. Arensberg and Harry W. Pearson, (eds.) *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory*. Glencoe: The Free Press. 243–269.
- Rév, István 1987: „The Advantages of Being Atomized: How Hungarian Peasants Coped with Collectivization”, *Dissent*, 1987, Summer, 335–350.
- Staniszkis, Jadwiga 1990: „Patterns of Change in Eastern Europe”, *East European Politics and Societies*, (vol. 4) 1 (Winter), 77–97.
- Stark, David 1989: „Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratization and Informalization in Capitalism and Socialism”, *Sociological Forum*, (vol. 4) 4, 636–665.
- Szelényi, Iván 1990: Book Review of „The Genesis of the Stalinist Social Order” by Pavel Câmpeanu, *American Journal of Sociology*, (95) 4, 1066–1068.
- 1990a „A kelet-európai új osztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata”. In: Szelényi Iván *Új Osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 51–98.
- Szymanski, Albert 1982: „The Socialist World-System”. In: Chase-Dunn (ed.) 1982. 57–84.
- Tyson, Laura D’Andrea 1986: „The Debt Crisis and Adjustment Responses in Eastern Europe: A Comparative Perspective”, *International Organization*, (vol. 40) 2 (Spring), 239–285.

A GAZDAGSÁG ÉS A SZEGÉNYSÉG OKAIRA ADOTT MAGYARÁZATOK REJTETT NORMATÍV SZEMPONTJAI MAGYARORSZÁGON

1. A megismerés társadalmi meghatározottsága

A fejünkben létező elképzelések, más szóval reprezentációk (Moscovici 1983) meghatározzák számunkra a világot, amelyre aztán mint valóságra reagálunk. Ezek a reprezentációk kollektív eredetűek. Mindenekelőtt arra szolgálnak, hogy konvencionalizálják, tipizálják és uniformizálják azokat a tárgyakat, személyeket és eseményeket, amelyekkel az embereknek a társadalomban dolguk van. A reprezentációk mélyén bujkáló normativitás történeti és társadalmi meghatározottsága leplezett. A reprezentációk a mindennapi életben a „józan ész” szerepét töltik be, Heider (1958) volt az első, aki a társadalom józan ész által kialakított képét elemezve rámutatott e kép sajátosságaira. Szerinte a mindennapi életben az emberek önmaguk cselekvéseit szándékok függvényében értelmezik, és ezt az értelmezést kiterjesztik mások cselekvéseire is. Mivel a cselekedetek a mindennapi életben pozitívak vagy negatívak, ennek megfelelően a mögöttük meghúzódni vélt szándékok is jók vagy rosszak. A mindennapi ész abban érdekelt, hogy ellentmondásmentes képbe rendezze a szándékokat és a cselekvéseket, következésképpen a „jószándék — jótett — jótévő”, illetve a „rossz szándék — rossztett — rossztevő” modellek kerülnek túlsúlyba. Ott, ahol ellentmondás merül fel, a személy abban lesz érdekelt, hogy az ellentmondást kiküszöbölje, és a képet módosítsa (pl. ha valaki önmagában fedez fel egy rossz szándékot, vagy azt fedezi fel, hogy egy „rossztevő” jótettet követ el). Ebben az esetben megindul a kognitív egyensúly helyreállításának folyamata, és a személy visszaállítja az eredeti kiegyensúlyozott modellt. A Heider-féle elmélet nyomán számos kognitív szociálpszichológiai kutatás született, melyek mind azt bizonyítják, hogy a mindennapi tudásban ténylegesen fennáll a „kognitív gazdaságosság” elve (Festinger 1957; Osgood — Suci — Tannenbaum 1957; Abelson et al. 1968). A feszültségmentes világvélemény kialakításában kitüntetett szerepe van az *oktulajdonításnak*. A Heider által elemzett személyes vagy belső okok mellett az oktulajdonítás kutatói a külső okokat is számba veszik. Mindkét oktípusnak megkülönböztethetjük tartós és ideiglenes változatát. Ily módon egy négy okból álló készlet keletkezik, melyből a személy aszerint választja ki a számára leginkább megfelelőt, hogy melyik ok elégíti ki leginkább önigazolási szükségletét, illetve melyik van leginkább összhangban a kollektív identitását támogató ideológiai kerettel (Weiner et al. 1972).

2. A szegénység és gazdagság társadalmi reprezentációi

A szegénység és a gazdagság két nagyhatárú séma, melyek segítségével az emberek értelmezni és érteni képesek azt a tényt, hogy a társadalomban egyenlőtlenül oszlanak el a különböző előnyök és hátrányok. A modern társadalomban ezeknek az előnyöknek és hátrányoknak az észlelésébe belejátszanak az individualitás észlelésére kialakított sémák is. A tradicionális társadalmakban a szegénység és gazdagság értelmezése sorsszerű, társadalmon kívüli okok hatását feltételező sémáktól függött. A modern társadalomban — összefüggésben az egyéni mozgástér és az egyéni teljesítmény szerepének megnövekedésével — előtérbe került a felelősség és az egyéni szabadság. Ennek következtében az előnyös vagy hátrányos társadalmi pozíciókba való bekerülés magyarázatába az egyéntől függő okok tulajdonítása is belevegült.

Pszichológiailag nyilvánvaló, hogy akár az egyéntől független, akár az egyéntől függő okok tulajdonítása kerül előtérbe, mindkét értelmezés helyes lehet. Ugyanakkor látnunk kell, hogy amennyiben az egyéntől független okok tulajdonítása kerül előtérbe, annak mélyén egy olyan ideológia nyilvánul meg, melynek tanítása szerint a társadalomban kollektív erők munkálnak, és az egyén ezeknek az erőknek a tehetetlen játékként kerül hol előnyös, hol hátrányos pozícióba. Az ideológia rejtett előfeltevése, hogy a szóban forgó kollektív erők kikutatásuk és megismerésük révén megváltoztathatók, és ily módon a társadalomban az egyenlőségek vagy egyenlőtlenségek végső soron a politikai akarat műveként alakíthatók. Másfelől, ha az előnyök és hátrányok okait kutató gondolkodásban az individuális okok kerülnek előtérbe, akkor egy olyan rejtett ideológiai háttér meglétére gyanakodhatunk, mely kizárólag az egyéni akaratra, illetve teljesítményre vezeti vissza a fölemelkedést vagy lesüllyedést. Ezáltal a kollektív meghatározottságok nemcsak a megismerési horizontból, hanem a politikai cselekvést befolyásoló lehetséges motívumok sorából is kiszorulnak.

A kétféle domináns ideológia (Kluegel — Smith 1986) között a döntő különbség az esélyek eltérő értelmezésében, valamint az osztó igazságosság elveinek eltérő felfogásában ragadható meg. Az egyikfajta ideológia az esélyeket az egyénektől függetlenül, strukturális meghatározottságban szemléli, aminek következtében a társadalom különböző csoportjai kategoriálisan tűnnek előnyös vagy hátrányos helyzetűeknek. A kategoriális meghatározottság következtében az esély objektív valószínűség, melynek ereje alól az adott csoportba beleszületett egyén nem tudja kivonni magát. Aki szegény, szegénynek született, és ivadéka is szegény marad. És megfordítva, a gazdagság is sorsszerű. Ezzel szemben a másik domináns ideológia az esélyt döntően a cselekvő egyén szemszögéből értelmezi, ami azt jelenti, hogy a cselekvés során realizálódó pozitívumok vagy negatívumok elsődlegesen azon múlnak, hogy az egyén ki tudja-e aknázni a számára adódó pozitív lehetőségeket, illetve el tudja-e kerülni az érvényesülését veszélyeztető buktatókat. Következésképpen, aki szegény, az maga tehet róla, és aki gazdag, az a maga szerencséjének kovácsa.

E domináns ideológia kiinduló tétele az „esélyek egyenlősége”, melyet pszichológiai tőkeként minden egyén potenciálisan birtokol, és csak rajta áll, hogy azt miként fordítja

a maga javára, illetve miként tékozolja el. Olyan igazságossági elv munkál e tétel mögött, melynek lényege az érdem és a teljesítmény. Ezzel szemben a strukturális vagy kollektív szempontokra alapozó ideológia azáltal, hogy tagadja az egyén szerepét az egyenlőtlenségek létrejöttében, az egyenlőséget nem annyira az egyének, hanem kategoriális csoportok egésze számára kívánja létrehozni, fenntartani és fokozni. Ennek legitimációja lehet a szükségletekre való hivatkozás és a szükségletek szerinti egyenlősítés.

Amikor az egyén válaszadási helyzetben a gazdagságról és a szegénységről vélekedik, akarva-akaratlanul e két domináns ideológia egyikéhez vagy másikához kell hogy folyamodjon. A különbség csak abban van, hogy konzisztens vagy inkonzisztens módon merít a domináns ideológia által kínált érvek készletéből.

Az egyén választhat okok között (*strukturális okok*: gazdasági-társadalmi rendszer, eleve létező egyenlőtlenségek, nem, etnikai, regionális státusz, örökség, korrupció, protekció, politikai befolyás, kliens-kapcsolat stb., *individuális okok*: tehetség, szorgalom, kockázatvállalás, vállalkozás, alkalmasság, illetve mindezek hiánya, lustaság, gyávaság, alkalmatlanság, tehetségtelenség, tékozlás).

Az okok választása mélyén sztereotípiák és előítéletek is meghúzódhatnak, melyek receptszerűen okok láncolatát feltételezik a gazdagság, illetve a szegénység mögött (nőies, illetve férfias tulajdonságok, melyek eleve kedveznek vagy nem kedveznek az érvényesülésnek, etnikai, vallási, faji sztereotípiák és előítéletek).

A szegénység — gazdagság attribúció háttérében meghúzódhatnak az egyén saját társadalmi státuszával kapcsolatos értékítéletek és tapasztalatok is (társadalmi önmeghatározás: középosztály-tudat, elittudat, munkásöntudat).

A társadalmi önmeghatározás sok esetben nem azon alapul, hogy az egyén ténylegesen milyen csoportba tartozik, hanem azon, hogy milyen társadalmi csoportba szeretne tartozni. Ez esetben annak a csoportnak a mércéit és értékeit fogja alapul venni saját véleménye kialakításakor, melyet önmaga számára normaként és érvényes összehasonlításként elfogad. Ez azt jelenti, hogy az egyén a vonatkoztatási csoport politikai és ideológiai értékeit elfogadja és magáénak tekinti.

3. Az egyenlőtlenség-ítéletek háttére

Amikor tehát az egyének a társadalmi egyenlőségről és egyenlőtlenségről ítéleteket fogalmaznak meg, és igazságosság vagy igazságtalanság tekintetében értékösszefüggésbe ágyazzák, akkor bármennyire is azt gondolják, hogy saját tapasztalataikra hagyatkoznak, ezeket a tapasztalatokat már eleve keresztül-kasul átjárják társadalmi reprezentációk és rejtett ideológiai előfeltevések. E tapasztalatok azonban annyiban valóságosak, hogy aktív módon hasznosítják a társadalmi reprezentációk anyagait, és ily módon az egyén számára a valóságot jelenítik meg. A reprezentációknak ez a vonása kritikus helyzetekben mutatkozik meg igazán, amikor a saját helyzet vagy a társadalom viszonyai alapvetően változnak, a felemelkedés vagy a süllyedés perspektíváját villantva meg. Ez esetben a szegényedő vagy gazdagodó egyén a tényeket perspektívájának tükrében észleli. A

perspektívák látszólag valószínűségként tűnnek föl, de valójában normatívák húzódnak meg mögöttük. A normatívák két tengely szerint rendeződnek el: az egyén a társadalmat láthatja úgy, hogy az igazságtalanság irányában mozdul el, de úgy is, hogy inkább az igazságosság valósul meg. A másik tengely a társadalmat a növekvő vagy csökkenő egyenlőtlenségek szerint képezi le, Így két jellemző nézetkombináció keletkezik:

- a) az egyenlőtlenség igazságtalan — az egyenlőség igazságos,
- b) az egyenlőtlenség igazságos — az egyenlőség igazságtalan.

A mai magyar társadalomban azok vannak többségben, akik szerint az egyenlőtlenség igazságtalan, és az egyenlőség igazságos. Ezzel szemben a kisebbség szerint az egyenlőség igazságtalan, és az egyenlőtlenség volna az igazságos. E két markánsan különböző normatív nézetkombináció alapja vélhetően az észlelt státusz emelkedése vagy süllyedése. A kérdés voltaképpen az, hogy az egyenlőtlenség tényeinek észlelése milyen kapcsolatban van az egyenlőtlenségnek tulajdonított értékkel. A megismerési folyamat nem úgy zajlik, hogy a személy észlel egy bizonyosfajta egyenlőtlenséget, mely lehet kicsi vagy nagy, majd ezt követően leszűri a következtetést, hogy ezt csökkenteni vagy növelni kellene, hanem éppen ellenkezőleg. Aki kívánatosnak tartja a társadalmi egyenlőtlenségeket, az a valóságban is nagy egyenlőtlenségeket lát, míg aki csökkenteni kívánja a társadalmi egyenlőtlenségeket, az a valóságban nagyobb egyenlőséget lát.

4. A szegények és gazdagok: ahogyan a magyarok látják őket 1991-ben

Számos, egymástól függetlenül végzett közvéleménykutatás igazolja, hogy Közép-Kelet-Európában általában, és ezen belül különösen Magyarországon, az emberek negatívan és pesszimistán szemlélik a gazdasági és társadalmi problémákat, felnagyítva azok valóságos jelentőségét és súlyát. Vizsgálatunk során mi is hasonló tendenciákat tapasztaltunk.

1991 nyarán egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat keretében 1000 fős reprezentatív mintának kérdéseket tettünk fel arról, tapasztalnak-e egyenlőtlenségeket, előnyöket, illetve hátrányokat, hogyan értékelik ezeket a társadalmi különbségeket, mit tartanak belőlük igazságosnak és igazságtalannak, és egyáltalán milyen szempontok határozzák meg számukra az érdemet, érdemteleniséget stb.

Ebben a cikkben azokra a kérdésekre adott válaszokat ismertetjük, melyek arra vonatkoztak, hogy a mai magyar társadalomban az emberek mekkorára becsülik a szegények és gazdagok arányát, és milyen okokra vezetik vissza azt, hogy valaki gazdag vagy szegény.

A megkérdezettek egészében véve szélsőségesen deprivált és polarizált társadalmat látnak maguk előtt. Szemben a 20 százalékos gazdaggal, az emberek átlagosan 50 százalékra becsülik a szegények arányát. Ezen belül a megkérdezettek 40 százaléka vallja, hogy az emberek fele ma Magyarországon szegény.

A szegénység illetve a gazdagság lehetséges okainak általunk összeállított listája egyaránt tartalmazott külső és belső, tartós és ideiglenes okokat (szerencse, balszerencse, gazdasági-társadalmi rendszer, tehetség, szorgalom, lustaság, laza erkölcsök stb.).

A szegénység és gazdagság okairól vélekedve a válaszadók a felkínált lehetséges alternatívák között igencsak ellentmondásosan válogattak. A felkínált okok között csak gyenge összefüggések voltak kimutathatók. Viszonylag nagy arányban találtunk logikailag egymásnak ellentmondó kombinációkat (az okemlítők 20%-a), melyek alapján arra következtetünk, hogy a véleményekben nagyfokú a bizonytalanság. Míg az emberek határozottak az elszegényedés és gazdagodás mértékének megállapításában, annál határozatlanabbak abban, hogy milyen okokat látnak az elszegényedés vagy a meggazdagodás mögött.

Az elszegényedés okait az emberek részint az igazságtalan újraelosztásra vezetik vissza, másfelől magukat a szegényeket hibáztatják, mondván hogy lusták, iszákosak, felelőtlenek. A válaszadók 38%-a a felkínált okok közül egyikről sem feltételezte, hogy gyakran idézi elő a szegénységet.

Egyetlen okot emelt ki a válaszadók 35%-a. Ezek közül a laza erkölcsöt említette 38, a gazdasági rendszert marasztalta el 37, és az egyenlőtlen esélyeket 9 százalék.

Voltak, akik egyszerre két okot is gyakorinak vélték a szegénység előidézésében (16%). Egyik részük a személyi (belső) okokat és a strukturális (külső) okokat egyaránt gyakorinak vélte. A másik részük mindkét esetben strukturális okokat említett. Egészében véve a két okot kiemelő válaszadók között azok voltak relatív többségben, akik egyszerre jelöltek meg személyes és strukturális okokat. Végül volt egy kisebbség, mely három vagy még annál is több okot emelt ki egyszerre.

Ugyancsak 38 százalék körül alakult azoknak az aránya, akik a gazdagság lehetséges okait mérlegelve a felkínáltak közül egyiket sem tartották gyakorta előfordulónak. Az okok közül egyet emelt ki mint különösen gyakori okot 24 százalék. A gazdagodás észlelése sehol nem döntő tapasztalat, ám a kevésszámú gazdag erkölcsi elmarasztalása, gyanúsítása annál elterjedtebb. Van ugyan olyan nézet is, amely a gazdagodást rendszerspecifikus okokkal magyarázza, ebben az esetben azonban kiderül, hogy maga a struktúra gyanús, igazságtalanságokkal teli.

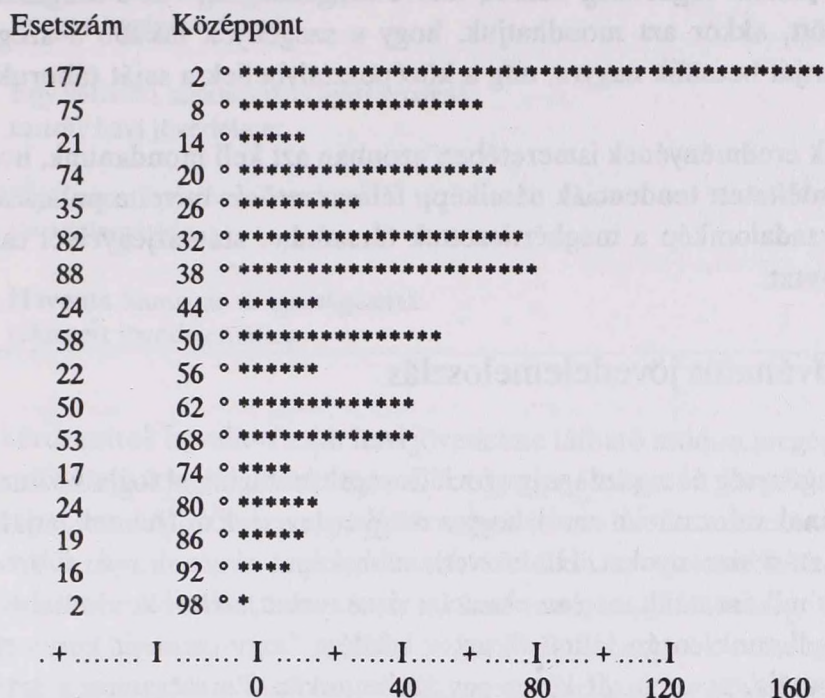
Mind a szegénység, mind a gazdagság lehetséges okainak listája hét itemből állt. Az itemeket eleve úgy állítottuk össze, hogy tükrözzék a szegénységhez, illetve a gazdagsághoz vezető út társadalmi-strukturális összetevőit (a gazdasági rendszer által biztosított előnyök, illetve hátrányok, diszkrimináció megléte vagy hiánya, az esélyek egyenlősége vagy egyenlőtlenége), illetve legyenek köztük a hétköznapi személypercepció természetével inkább megegyező személyes okok is (tehetség megléte vagy hiánya, az erőfeszítés, szorgalom, kemény munka megléte vagy hiánya, az egyén morális minősége).

A válaszok faktoranalízise alapján egyértelművé vált, hogy a válaszadók pontosan észlelték a felkínált okok listájába rejtett két dimenziót. Mind a szegénység, mind a meggazdagodás esetében két rejtett háttérváltozó különült el, melyek közül az első a makroszintű vonatkozásokat tükrözte (SZEG1, GAZD1), a második pedig az egyéni vonásokat hangsúlyozta (SZEG2, GAZD2).

Az 1. ábra jól szemlélteti azt, amit már korábban elmondtunk. Jelentősen nagyobb azoknak a száma, akik több szegényt látnak a mai magyar társadalomban, mint azoké, akik több gazdagot vélnek látni.

A 2. ábra azt mutatja, hogy annak arányában csökken a válaszadók száma, hogy milyen mértékben látják a társadalmat középosztályi jellegűnek.

2. ábra
A középosztály észlelt mértéke

Összes válaszadó 837

Hiányzó eset 163

A teljes mintában kapott válaszok alapján kirajzolódó általános helyzetképet szemlélteti az első grafikon (lásd 1. melléklet). A mintát decilis csoportokra bontva jól látható, hogy az első decilisben azok találhatóak, akik csak szegényeket, illetve csak gazdagokat látnak a társadalomban (de persze a sok szegényhez képest jóval kevesebb gazdagot). A második decilis csoport egészen specifikus: itt azokat a válaszadókat találjuk, akik az egész magyar társadalmat szegénynek látják. Az ezt követő decilis csoportok elsősorban abban különböznek, hogy egyre nő a látott középosztály mértéke. Jellemző az a tendencia, hogy míg a gazdagok vélt aránya nagyjából azonos (10–15%), addig a szegények vélt aránya folyamatosan csökken. Minél inkább lát tehát valaki középosztályt, annál kevesebb szegényt hajlandó észlelni.

A második grafikon (lásd 2. melléklet) szemléletesen mutatja, hogy az imént vázolt általános kép miként alakul a válaszadók iskolai végzettsége szerint. A grafikon alapján két tendencia bontakozik ki. Minél magasabb a válaszadók iskolai végzettsége, annál kisebb a gazdagok becsült aránya, és megfordítva, minél alacsonyabb a válaszadók iskolai

végzettsége, annál inkább hajlamosak viszonylag sok szegényt látni a társadalomban. Az a tendencia, hogy a szegények becsült arányának rovására növekszik a középosztály vélt aránya, jellemző módon az iskolai végzettség függvényében alakul. Különösen megugrik a középosztály becslése a főiskolát és az egyetemet végzettek esetében. E függő változót sem a jövedelmi helyzet, sem a mobilitási háttér függvényében nem magyarítottuk, mivel adataink erre nem adtak lehetőséget.

Amennyiben összefüggést valószínűsíthetünk a köztudatban szegénységnek minősülő állapot és az alacsony iskolai végzettség között, illetve a „gazdagság” és a magasabb iskolai végzettség között, akkor azt mondhatjuk, hogy a szegények inkább a szegények + gazdagok csoportját becsülik nagyra, míg a középosztálybeliek a saját táborukat látják nagyra.

A statisztikai próbák eredményének ismeretében azonban azt kell mondanunk, hogy a grafikonok által szemléltetett tendenciák némiképp félrevezetőek, mivel a polarizált, illetve kiegyenlített társadalomkép a megkérdezettek társadalmi státuszjegyeivel csak gyenge összefüggést mutat.

6. A tényleges és kívánatos jövedelemeloszlás

Az eddigiek során a szegénység és a gazdagság szociális reprezentációival foglalkoztunk, melyek közvetve nyújtanak információt arról, hogy a megkérdezettek milyenek látják a társadalomban az elosztási viszonyokat. Ha közvetlenebb képet akarunk nyerni arról, hogy a megkérdezettek miként ítélik meg az elosztási viszonyokat, akkor konkrétan kell kérdeznünk. Vizsgálatunk során feltettük azt a kérdést, hogy mennyit keres egy nagyvállalat vezérigazgatója, és mennyit keres egy szakmunkás. Természetesen azt is megkérdeztük, hogy mennyi a válaszadó saját jövedelme. (Mindhárom esetben havi nettó jövedelemről volt szó. Ha elosztjuk a vezérigazgató aktuálisan becsült jövedelmét és a szakmunkás aktuálisan becsült jövedelmét, egy új változót kapunk (VAN), mellyel a 7. fejezetben foglalkozunk majd).

Ezzel párhuzamosan a válaszadóktól becsléseket kértünk arra vonatkozólag, hogy mekkora jövedelmet tartanának igazságosnak a vezérigazgató, a szakmunkás és saját maguk vonatkozásában. (Az igazságosnak tartott jövedelem hányadosa lett a KELL változó, mellyel szintén később foglalkozunk. A VAN és a KELL változók hányadosa az EGYENL változó.)

1. táblázat

A tényleges és igazságos jövedelem

Egy nagyvállalati vezérigazgató becsült átlagos havi jövedelme:	72.000 Ft
Egy nagyvállalati vezérigazgató igazságosnak tartott havi jövedelme:	48.000 Ft
Egy vállalati szakmunkás becsült átlagos havi jövedelme:	10.800 Ft
Egy vállalati szakmunkás igazságosnak tartott havi jövedelme:	16.000 Ft
Saját személyes bevallott havi jövedelemátlag:	10.000 Ft
Havonta önmagának igazságosnak tekintett jövedelemátlag:	17.000 Ft

A kérdezettek bevallott saját havi jövedelme látható módon megegyezik a szakmunkások becsült havi átlagos jövedelmével. Az igazgatók becsült jövedelme ennek mintegy hétszerese, amiből erőteljes egyenlőtlenségérzetre következtethetünk. Különösen figyelemreméltó, hogy míg a szakmunkások esetében a válaszadók átlagosan 60 százalékos jövedelememelkedést tartanának kívánatosnak az igazságosság jegyében, addig teljesen ellentétes tendencia érvényesül a nagyvállalati igazgatók esetében igazságosnak tartott jövedelem megállapításában: ez átlagosan 30 százalékos *jövedelemcsökkentést* jelent.

Ezek az adatok több mint különösek. Figyelembe véve az infláció mértékét (25-35%), valamint a Központi Statisztikai Hivatal által közzétett létminimum értékeket*, mind a reális, mind az igazságosnak tartott jövedelmek abszolút értékben túl alacsonynak tűnnek. Ezt magyarázhatjuk az alacsony igényszintekkel, az alacsony inflációs várakozásokkal. A másik figyelemreméltó tény, hogy a megkérdezettek szinte egyöntetűen a jövedelemolló összehúzását, azaz a mai magyar jövedelmi egyenlőtlenségek radikális csökkentését tartják kívánatosnak. Eredményeink tehát azt mutatják, hogy a mai magyar társadalomban a jövedelmekre vonatkozóan olyan szociális reprezentáció uralkodik, melyet egyfelől az alacsony igényszint hat át, másfelől a nivelláció vágya jellemez. Az igazságosság eszménye igencsak közel áll ahhoz, amit Marx annak idején *nyers kommunizmusnak*, más szóval az „ínség egyenlőségének” nevezett.

2. táblázat

A nagyvállalati vezérigazgatók észlelt jövedelméhez képest igazságosnak tartott jövedelemcsökkentés mértéke

	Válaszadók százaléka
legalább 50%-ot csökkentene	15
40 – 50%-ot csökkentene	19
1 – 40%-ot csökkentene	17
nem változtatna	19
növelné	4
nem tudja, nem válaszol	26

A radikális nivellálás vágyát szinte egyáltalán nem befolyásolja az, hogy a válaszadók mekkorára becsülik nagyvállalati vezérigazgatók aktuális jövedelmét. Akár úgy ítélik meg, hogy egy igazgató 50 000 forintot keres havonta, vagy akár 100 000 forintot, jövedelmét mindenképpen csökkentenék.

3. táblázat

A vállalati igazgatók aktuálisan becsült jövedelme és a jövedelemelvonás mértéke az igazságosság jegyében

Becsült mai jövedelem Ft-ban	Jövedelemváltoztatás %-ban	Esetszám
Teljes minta	-29	751
-20 000	81	7
20-30 000	-7	36
30-40 000	-11	78
40-50 000	-20	103
50-60 000	-33	103
60-70 000	-37	52
70-80 000	-39	96
80-90 000	-37	19
90-100 000	-37	257

Hiányzó eset = 249 (24.9%)

Ha a 3. táblázatot adótáblázatként olvassuk, az derül ki, hogy 1991-ben, az államszocializmus bukását követően egy évvel a magyar társadalomban a lehető legprogresszívebb adóelvonás eszménye uralkodik.

A mai magyar közvéleményt jellemző alacsony igényszinten mozgó, nivelláló beállítódás általában véve igen gyenge összefüggést mutat a társadalmi polarizáció (szegények és gazdagok aránya) észlelt mértékével, illetve a középosztályosodás tendenciájának észlelésével, valamint a válaszadók saját jövedelmi pozíciójával egyaránt (akár a bevallott saját jövedelmeket, akár az igazságosnak tartott saját jövedelmeket nézzük).

Az általánosan tapasztalt alacsony igényszinten stabilizálódó jövedelemnivellálást, vagy más szóval, erőteljes mértékű progresszív adózást leginkább a megkérdezettek iskolai végzettsége befolyásolja. A magasabb iskolai végzettség valamelyest növeli a nagyobb jövedelemkülönbségek elfogadása iránt mutatott hajlandóságot.

4. táblázat

A nagyvállalati vezérigazgatók észlelt jövedelméhez képest igazságosnak tartott jövedelemcsökkentés mértéke a válaszadók iskolai végzettségének függvényében (az iskolai végzettséget a befejezett iskolai osztályok számával mérjük)

	Elvégzett iskolai osztályok száma	Válaszadók százaléka
Teljes minta	10.0	100
legalább 50%-ot csökkentene	9.0	15
40 – 50%-ot csökkentene	10.6	20
1 – 40%-ot csökkentene	10.0	18
nem változtatna	11.3	19
növelné	11.0	4
nem tudja, nem válaszol	9.0	26

A 4. táblázat alapján látható, hogy minél magasabb az iskolai végzettség, annál kevésbé érvényesül az erőteljes nivellálási vágy.

Az igazságosnak tartott jövedelemelosztás szociális reprezentációjához tartozik az a kérdés is, melynek segítségével azt kutattuk, hogy a megkérdezettek általában milyen mérvűnek tartják a jövedelmi egyenlőtlenségeket a mai magyar társadalomban. A korábban tárgyalt tények ismeretében nem meglepő, hogy a válaszolók (N=747) 64 százaléka *túl nagy*nak tartotta a jövedelemkülönbségeket. *Nagynak tartotta* a különbségeket a válaszadók 27 százaléka. Összesen tehát a kérdésre válaszolók 91 százaléka sokallta a legkisebb és legnagyobb jövedelmek közötti különbségeket. Értelemszerűen minél inkább sokallja valaki a jövedelemkülönbségeket, annál erőteljesebben munkál benne a progresszív jövedelemelvonás vágya. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy még az a csekély számú válaszadó is túlzottnak tartja a jövedelemelosztás mértékét, akik a vállalati vezérigazgatók aktuális jövedelmét nem akarnák csökkenteni.

Az eddigiek során tényítéletek és valószínűségítéletek mérése segítségével igyekeztünk rekonstruálni a magyarok társadalmi igazságosságra vonatkozó szociális reprezentációit, és megállapítottuk, hogy az igazságosság mércéje az alacsony igényszinten mozgó egyenlőség. A mai magyar társadalomban uralkodó jövedelmi egyenlőtlenségeket ehhez a mércéhez képest a lakosság valószínűleg igazságtalannak tartja, hiszen az észlelt különbségek mértéke messze meghaladja a kívánatosnak tartott különbségek mértékét. Korábban már említettük, hogy az igazságosnak tartott egyenlőség megteremtése érdekében mutatkozó jövedelemcsökkentő tendencia táblája vésszen hasonlít egy progresszív adótáblához. A feltett kérdéseink egyike direkt módon arra vonatkozott, hogy

a válaszadók a gyakorlatban is helyeselnének-e olyan központi jövedelemelvonó stratégiát, mely maximalizálná a realizálható jövedelmeket.

Nem meglepő, hogy ez az elképzelés meglehetősen népszerű volt a válaszadók körében. Az 5. táblázat legszélső oszlopa mutatja az alapmegoszlásokat, melyekből kiderül, hogy a válaszadók több mint fele (57%) egyetértett a jövedelmek maximalizálásával. Ezzel szemben a válaszadók mintegy egyharmada ellenezte ezt a drasztikus jövedelemelvonó lépést, mely az államszocializmus elmúlt négy évtizedének jellemző gyakorlata volt.

5. táblázat

A jövedelmek maximalizálásának elvével való egyetértés és a vállalati vezérigazgatók jövedelemelvonása az igazságosság jegyében

A vezérigazgatók aktuális jövedelmének változtatása az igazságosság jegyében						
jöv. max.	min 50% csökkent	40 – 50% csökkent	1 – 40% csökkent	nem változtat	növel	
Nagyon egyetért	65%	57%	41%	30%	26%	46%
Egyetért	10%	12%	13%	10%	3%	11%
Sem-sem	9%	9%	15%	9%	14%	11%
Nem ért egyet	6%	8%	15%	17%	11%	12%
Nagyon nem ért egyet	10%	14%	16%	35%	46%	20%
N =	147	191	175	188	35	736
	20%	26%	24%	26%	4%	100%

A jövedelmek maximalizálásának politikájával azok értenek elsősorban egyet, akik a vállalati vezérigazgató aktuális havi átlagos jövedelmét jelentős mértékben csökkentenék. A jövedelemstop államszocialista elvét elutasítók csak azok körében érnek el számottevő arányt, akik a vállalati vezérigazgatók aktuális havi átlagos jövedelmén nem akarnának változtatni (vagy éppen növelni akarnák) az igazságosság jegyében.

Ez pedig közvetlenül vezet a jövedelemelvonó kormányzati politika elfogadásához.

Összességében a jövedelemelosztásra vonatkozó igazságossági ítéletek a társadalomban ma is működő egyenlősítő tendenciákat sugallják. A magas jövedelmekkel szemben mutatott ellenérzés, valamint az állami jövedelemelvonás és korlátozás elfogadása, sőt preferálása véleményünk szerint legalább három forrásra vezethető vissza.

a) Egyes válaszadóknak lappanganak olyan attitűdök és igazságosság-felfogások, amelyek szerint az állam feladata, hogy polgárai „alapvető” szükségleteit — akár a polgárok akarata és saját szükségletdefiníciójuk ellenében is — kielégítse. Ez a gyakorlatban Magyarországon az 1960-as évek közepétől valóban jelentett bizonyos fokú gondoskodást és szociális biztonságot, jóllehet roppant alacsony szinten.

b) Az általános szociális biztonság megteremtését központi jövedelemelvonás révén azok is fontosnak tarthatják, akik egyébként nem rokonszenveznek a diktatorikus szocializmussal. Ez esetben szociáldemokrata beállítódásra gyanakodhatunk, mely a redisztribúció és a demokratikus hatalomgyakorlás elveit próbálja összeegyeztetni. Bizonyára akadtak válaszadóink közül ilyenek is.

c) Ha az emberek mindennapi világából indulunk ki, akkor feltételezhetjük egy olyan igazságossági várakozás meglétét, melyet a mindennapi élet számos ténye (a televízióban látott reklámok, luxusüzletek kirakatai, drága autók, hivalkodó fogyasztás stb.) felsebez. Ennek következtében a frusztráció, a felháborodás, a javak társadalmi elosztása észlelt módjának reflexszerű elutasítása jut túlsúlyra a személyben.

Sajnos adataink nem teszik lehetővé, hogy a leírt általános és intenzív igazságtalanság-élmény, valamint a mögötte lappangó alacsony igény szintű egyenlősítés-eszmény forrásait a statisztikai megbízhatóság szintjén kimutathassuk. Két olyan tényt említhetünk, melyek alapján úgy véljük, hogy a feltárt szociális reprezentáció felsorolt forrásai közül valószínűleg a harmadik, a mindennapi tudat diffúz és pragmatikus beállítódása lehet a domináns. Ezt valószínűsítheti, hogy a feltárt kognitív elemek között inkonzisztenciákat, az együttjárások hiányát találtuk. Az a tény, hogy a magyarázó változók közül egyedül az iskolai végzettség esetében tapasztaltunk hatásokat, szintén amellet szól, hogy spontán, végiggondolatlan ellenérzésből származó igazságosság-attitűdről van szó, amely aktiválásának nem feltétele a gondolati vagy ideológiai háttér megléte. Kérdés, hogy ez az attitűd támasza lehet-e a jövőben olyan politikai erőknél, melyek szocialista programmal lépnek fel (Kolosi T. – Szelényi I. – Szelényi Sz – B. Western 1991).

7. Az egyenlőtlenségtudat lineáris modellje

Elemzésünk következő részében az érdekel bennünket, hogy miként lehet az eddigiekben vizsgált tudati jelenségeket egy egységes összefüggésrendszerbe foglalni. Elsősorban az foglalkoztat bennünket, hogy a szegénység és a gazdagság megítélésében milyen motívumok játszanak szerepet.

Korábbiakban bemutattuk, hogy az ezt vizsgáló item-sorunkra adott válaszok mind a szegénység, mind a gazdagság okai vonatkozásában két-két jól elkülönülő faktorra vezethetők vissza: az első faktor azokat az itemeket összegezi, amelyek arra vonatkoznak, hogy a szegénység, illetve a gazdagság alapvetően társadalmi okokkal magyarázható, míg a második faktor azokat az itemeket foglalja magában, amelyek szerint elsősorban az individuum attribútumaiból következik az, hogy ki válik szegénnyé, illetve gazdaggá, tehát a szegénység az egyén „hibáinak”, míg a gazdagság az egyén „érdemeinek” tudható be.

Feltételezésünk szerint az ezzel kapcsolatos vélekedések viszonylag szoros összefüggést mutatnak azzal, hogy a megkérdezettek más vonatkozásban miként viszonyulnak a társadalmi egyenlőtlenségekhez. Három ilyen tudati közvetítő mechanizmust feltételeztünk:

a) Úgy gondoljuk, hogy a szegénység — gazdagság okairól való vélekedés az egyének általános társadalomképébe ágyazódik be. Említettük, hogy a válaszadók minél kisebb arányban láttak gazdagokat és szegényeket, annál kiegyenlítettebbnek látták a társadalmat, azaz annál nagyobb közép réteg létét feltételezték. Másfelől a szegényekre és a gazdagokra adott becslések különbsége azt mutatta, hogy a válaszadók a társadalom egészét mennyire tekintik szegénynek, illetve jómódúnak. Ha valaki úgy véli, hogy a szegények létszáma sokszorososan meghaladja a gazdagokét, abból az következik, hogy az egész társadalmat szegényebbnek látja. Aki viszonylag kevés szegényt és sok gazdagot lát, az egészében véve jómódúnak képzei a magyar társadalmat. Ennek megfelelően feltételezzük:

Hipotézis 1: Aki kiegyenlítettebbnek látja a társadalmat, az hajlamos a szegénységet és a gazdagságot inkább egyéni hibának és érdemnek tekinteni, míg aki nagyobb egyenlőtlenégeket feltételez, az inkább társadalmi okokra vezeti vissza a szegénység és a gazdagság tényét.

Hipotézis 2: Aki az egész társadalmat szegényebbnek véli, az a szegénységet és a gazdagságot inkább társadalmi okokra vezeti vissza, míg aki úgy gondolja, hogy Magyarország viszonylag jobb módú ország, az inkább egyéni érdemnek tulajdonítja a meggazdagodást és inkább egyéni hibának, ha valaki elszegényedik.

b) Feltételezzük, hogy a szegénységről és a gazdagságról való gondolkodást befolyásolja az is, hogy valaki hova helyezi saját magát a társadalmi hierarchiában, mi az ő szubjektív réteghelyzete. A szubjektív réteghelyzet mérése céljából a megkérdezetteket arra kértük, hogy helyezék el saját magukat egy létra alaku tíz fokú skálán, ahol az első lépcső a legalacsonyabb státuszú embereket jelentette, míg a tizedik lépcső a megmagasabb státuszú embereknek felelt meg (SZUBJ). Mivel az egyéni okokra való visszavezetésnek a gazdagság esetében pozitív, a szegénység esetében viszont negatív konnotációja van, feltételeztük, hogy:

Hipotézis 3: Aki saját magát magasabbra helyezi a társadalmi hierarchiában, az mind a szegénység, mind a gazdagság vonatkozásában inkább elfogadja az egyéni oktatásokat. Aki viszont önmagát a társadalmi réteghelyzetet mérő skálán alulra helyezi, az inkább a társadalmi oktatásokat fogja elfogadni, miközben elutasítja az egyéni oktatásokat.

c) Végül úgy gondoljuk, hogy a szegénység — gazdagság okának megítélését az egyenlősítő törekvések és attitűdök is erősen befolyásolják. Emlékeztetünk arra, hogy a kutatás során megkérdeztük, mekkorának vélik ma az emberek egy vezérigazgató és egy segédmunkás jövedelmét. A válaszok alapján, mint arra már utaltunk, három változót képeztünk (VAN, KELL, EGYENL).

Hipotézis 4: Feltételezzük, hogy, aki aktuálisan nagy jövedelemkülönbségeket lát és ennél kisebbeket tart kívánatosnak, tehát egyenlősíteni akar, az inkább társadalmi, míg aki differenciálni akar, az inkább egyéni okokra vezeti vissza a szegénységet és a gazdagságot.

Természetesen a szegénység és a gazdagság megítélése nemcsak más attitűdökkel, hanem a megkérdezettek valós léthelyzetével is összefügg. A változók korrelációs mát-

rixának elemzése azt mutatta, hogy a státuszváltozókkal (az iskolai végzettséggel, a foglalkozással és a jövedelemmel) mért léthelyzet valóban összefügg, ha nem is túl erősen, az igazságtalanság szociális reprezentációjának egyes komponenseivel. Ezt az összefüggést az életkor változójának esetében is tapasztaltuk. A státuszváltozókat az elvégzett iskolai osztályok számával (ISK), a foglalkozások presztízsével (FOGL) és a háztartás egy főre jutó jövedelmével (JOV) mértük. (A korrelációk és a regressziós elemzések azt mutatták, hogy a családi jövedelem erősebb kapcsolatban van a másik két státuszváltozóval és az attitűd kérdésekkel is, mint a személyes jövedelem.) Az életkort a természetes években mértük (KOR). A korábbi fejezetekben tárgyalt eredmények és a szakirodalom (Kluegel–Smith 1986) alapján a következő hipotéziseket állítottuk fel:

Hipotézis 5: A magasabb státuszúak gazdagabbnak és kiegyenlítettebbnek látják a társadalmat, saját magukat magasabbra helyezik a társadalmi hierarchiában, kevésbé kívánják a jövedelmeket nivellálni, és ennek megfelelően inkább egyéni, mint társadalmi okra vezetik vissza a szegénységet és a gazdagságot. Az alacsonyabb státuszúak pedig ellenkező módon vélekednek.

Hipotézis 6: Az idősebbek attitűdjei a magasabb, a fiatalabbaké az alacsonyabb státuszúakéihoz lesznek hasonlatosak.

Más demográfiai és háttérváltozók (nem, település, származás) semmilyen önálló szignifikáns lineáris kapcsolatot nem mutattak az itt elemzett szociális reprezentációs változókkal.

Úgy véljük, hogy az egyenlőtlenségtudat itt vizsgált dimenziói között lineáris kapcsolatok vannak, következésképpen a közöttük levő összefüggések egy lineáris modellel jól leírhatók. E feltételezés képezte az alapját annak, hogy az elemzés során LISREL típusú modelleket (Jöreskog–Sörbom 1989) alkalmaztunk (lásd 3. melléklet). A modellépítés során a LISREL modellek belső feltételrendszere mellett lépésről lépésre haladtunk, s mindig azokat a modelleket fogadtuk el, amelyek statisztikailag megfelelő szinten illeszkedtek az adatokhoz (tehát a modell feltételezései mellett a kiinduló korrelációs mátrix megfelelően rekonstruálható volt). A végső modell igen jó illeszkedést mutat (55 szabadságfok mellett a valószínűségi chi-négyzet értéke 51,11, ami 62,4 százalékos valószínűséggel illeszkedik). Figyelembe véve a viszonylag nagy esetszámot (a hiányzó esetek páronkénti kezelésével a minimális esetszám 648) ez igen jól illeszkedő modellre utal.

A modell építésében mind a független változók esetében, mind a szegénységre és gazdagságra vonatkozó függő változók esetében azt kaptuk, hogy a mért változók látens változókká állnak össze:

a) A három státuszváltozó egy látens változóba kapcsolható össze (STATUSZ), amely az iskolai végzettséggel van a legszorosabb kapcsolatban (.759). Ezt követi a foglalkozás (-.501), míg a jövedelemmel való kapcsolat relatíve a leggyengébb (.438). (Itt és a továbbiakban a sztenderizált együtthatókat közöljük a zárójelben). A reziduálisok elemzése azt mutatta, hogy az iskolai végzettségnek van egy csekély önálló hatása a középréteg nagyságának becslésére, de ez a modellt lényegében nem zavarta.

b) Az életkor önálló hatása akkor érvényesül tisztán a modellben, ha megtisztítjuk az iskolázottsággal való kapcsolatától. A fiatalabbaknak ugyanis alacsonyabb a foglalkozási presztizse és a jövedelme, de magasabb az iskolai végzettsége, tehát az életkor nem ugyanolyan irányú kapcsolatban van a három státuszváltozóval. Ezért a modell akkor illeszkedik jól, ha egy KOR1 nevű látens változót képzünk, amelyet determinál az életkor, de negatívan kapcsolódik az iskolázottsághoz (-.357). Ezáltal az életkor hatását megtisztítottuk a fiatalabb iskolázottabbak hatásától.

c) Bonyolultabb a helyzet a szegénység-gazdagság változók esetében. A négy mért változó ugyanis három látens változót képez: az első (TARS) mind a szegénység (.621), mind a gazdagság (.612) vonatkozásában a társadalmi magyarázatot preferálja és elutasítja a gazdagság egyéni érdemként kezelését (-.229). A szegénység – gazdagság értelmezése itt egy radikális társadalomkritikai attitűdbe ágyazódik. A második rejtett változó (EGYENI) főként a szegénység esetében az egyéni hibákat tartja meghatározónak (.754), de a gazdagságot is inkább egyéni érdemnek tekinti (.256). Végül a harmadik látens változó (GAZD) esetében elkülönül az az attitűd, hogy a gazdagságnak ugyan alapvetően társadalmi okai vannak (.836), de az egyén törekvése, érdemei is szerepet játszanak benne (.164).

Azt látjuk tehát, hogy az egyéni, illetve a társadalmi oktatás a szegénység és a gazdagság esetében jórészt párhuzamosan fut, de van egy népességcsoport, amely – ha gyengén is – kifejezésre jut, hogy az egyéni oktatás a szegénység esetében negatív, a gazdagság esetében viszont pozitív konnotációkat hordoz.

Elemzésünk a következő eredményekkel járt (lásd 4. melléklet).

1. Státuszhatás

A magasabb státuszúak szubjektíve is magasabbra helyezik magukat (STATUSZ-SZUBJ .473), s kiegyenlítettebbnek látják a társadalmat (STATUSZ-KOZEP .325), nagyobb jövedelmi egyenlőtlenségeket tartanak kívánatosnak (STATUSZ-KELL .381), kevésbé akarnak egyenlősíteni (STATUSZ-EGYENL -.115), mint az alacsonyabb státuszúak.

2. Orientációs percepció

A jövedelemkülönbségek észlelését nem befolyásolja sem az objektív, sem a szubjektív státusz. Kizárólag a személyi egyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdök fejtenek ki hatást a jövedelemkülönbségek észlelésére. Az igazságosság jegyében kívánatos jövedelemkülönbségek mértékét sokkal kevésbé befolyásolja az, hogy ki mekkorának látja ma a jövedelmi különbségeket (VAN-KELL .054), mint fordítva. A jövedelemkülönbségek észlelése a kívánatos jövedelmi egyenlőtlenségektől függ (KELL-VAN .491). A tények észlelését két ellentétes hatás befolyásolja. A jelenlegi jövedelemkülönbségeket egyaránt nagyobbnek vélik azok, akik a jövőben is nagyobb jövedelemkülönbségeket tartanak kívánatosnak, s azok, akik radikálisan egyenlősíteni akarnak (EGYENL-VAN .564). A mai jövedelemkülönbségeket azok becsülik kicsire, akik nem kívánnak egyenlősíteni, de nem is tartják kívánatosnak a nagy jövedelemkülönbségeket.

3. Szubjektív státusz felül- és alulbecslése (*Overstatement and understatement*)

Akik szubjektíve magasabbra teszik magukat valóságos státuszuknál, azok kevésbé egyenlősítők (SZUBJ-EGYENL -.168) és kiegyenlítettebbnek látják a valóságos viszonyokat (SZUBJ-KOZEP .099), míg akik alulbecsülik saját státuszukat, azok egyenlőtlenebbnek vélik a valóságot és radikálisabban egyenlősíteni akarnak.

4. Kétirányú valóságkép

Míg a magasabb státuszúak és ennek megfelelően a nagyobb jövedelmi egyenlőtlen-séget kívánók kevésbé szegénynek tartják a társadalmat, mint az alacsony státuszúak (KELL-DIFF -.116), addig azok között, akik egyenlőtlenebbnek vélik a társadalmat, az ellenkező státusz hatás működik: a magasabb státuszúak szegényebben és az alacsonyabb státuszúak gazdagabbnak vélik a magyar társadalmat (STATUSZ-DIFF .279).

5. A szegénység — gazdagság kép szubjektív meghatározottsága

A társadalmi státusz közvetlenül nem hat a szegénység és a gazdagság megítélésére. Ugyanakkor a társadalmi oktulajdonítást azok preferálják, akik inkább nivellálni akarnak a jövedelmekben (EGYENL-TARS .096), nagyobbak tételezik a jelenlegi jövedelemkülönbségeket (VAN-TARS .148) és szegényebbnek vélik a társadalmat (DIFF-TARS .117), viszont ezt inkább elutasítják azok, akik saját státuszukat magasabbra helyezik (SZUBJ-TARS -.256) és nagy középéréteget látnak (KOZEP-TARS -.209). Az egyéni oknyilvánítást ezzel szemben azok utasítják el, akik nagy társadalmi különbségeket látnak (VAN-EGYENI -.091) és nagynak tartják a szegénységet (DIFF-EGYENI -.176). A gazdagság vonatkozásában pedig elsősorban azok ambivalensek, tehát a társadalmi és egyéni meghatározottságot egyaránt vallják, akik viszonylag kiegyenlített társadalomképpel rendelkeznek (KOZEP-GAZD1 .221).

6. Kor-hatás

Az életkor egyfelől a szubjektív rétegbe sorolásra van hatással. Az idősebbek általában alulbecsülik státuszukat (KOR1-SZUBJ -.184). Másrészt az idősebbek inkább a szegénység — gazdagság egyéni meghatározottságát preferálják (KOR1-EGYENI .132) és a társadalmi meghatározottságot utasítják el (KOR1-TARS -.185).

Mindezek a hatások arra utalnak, hogy hipotéziseink jelentős része igazoltnak tekinthető. Lényegében csak az ötödik hipotézist nem igazolta a vizsgálat. Mert igaz ugyan, hogy a magasabb státuszúak általában kiegyenlítettebbnek látják a társadalmat és kevésbé kívánnak a jövedelmek terén egyenlősíteni, de a státusznak nincs közvetlen hatása a szegénység és a gazdagság okainak megítélésére, s a feltételezettnél bonyolultabb a társadalom egészének megítélése is. A magasabb státuszúak feltehetőleg két csoportra oszthatók: a többség a hipotézisnek megfelelően kiegyenlítettebbnek látja a társadalmat, nagyobb jövedelemkülönbségeket tart kívánatosnak, s ennek megfelelően kevésbé szegénynek ítéli a magyar társadalmat. Viszont a magasabb státuszúak közül, akik egyenlőtlenebbnek vélik a jelent, s nagyobb jövedelmi egyenlőséget akarnak, azok egyúttal szegényebbnek is tartják a társadalmat.

Elemzésünk egyik legizgalmasabb eredménye olyan vonatkozásban jelentkezett, ami nem szerepelt eredeti hipotéziseink között. Azt találtuk ugyanis, hogy az aktuális valóság észlelése kevésbé határozza meg az attitűdöket, mint amennyire az attitűdök és az

orientációk, más szóval a szociális reprezentáció egésze befolyásolja a valóság észlelését. Ez az eredmény összhangban van a szociális reprezentációk valóságkonstituáló természetére vonatkozó tudásszociológiai tétellel, melyet cikkünk elméleti bevezetésében tárgyaltunk. Felmerülhet természetesen, hogy ez az eredmény másképp festene, ha az aktuális valóság észlelésének vizsgálatát kiegészítettük volna a személyek lehetőség-észlelésével, a maguk előtt látott perspektívájával.

Jegyzet

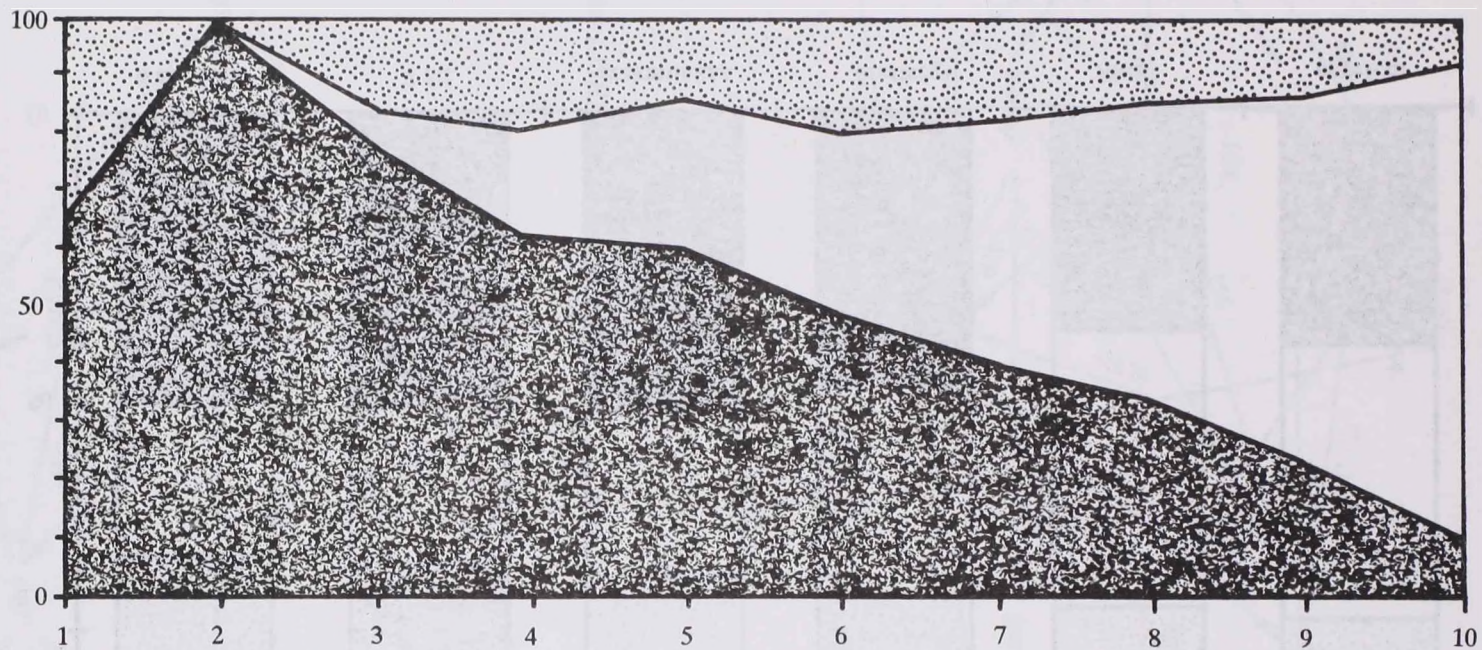
* Jól jellemzi a korszakot a KSH statisztikája az 1991-es magyarországi létminimumról. Eszerint egy házaspárnak egy gyerekkel minimálisan 26.526 forintra volt szüksége a megélhetésre 1991-ben, egy egyedülálló nőnek 12.524 forintra, egy nyugdíjas házaspárnak pedig 16.047 forintra. Egy három fős háztartás (két felnőtt + egy gyerek) egy átlagos városban élelmiszerre legalább 7.373 forintot, lakásra 5.119 forintot, egyéb kiadásra pedig 12.268 forintot kellett, hogy költsön. Mindez természetesen csak a létminimumot jelentette 1991-ben.

Hivatkozások

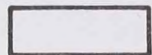
- Abelson, R.P. et al. (eds.) 1968: *Theories of cognitive consistency: a sourcebook*. Chicago: Rand McNally.
- Festinger, L. 1957: *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Heidert, F. 1958: *The psychology of interpersonal relations*. New York: Wiley.
- Jöreskog, K.G. – D. Sörbom 1989: LISREL 7, User's Reference Guide. Scientific Software, Inc.
- Kluegel, J.R. – E.R. Smith 1986: *Beliefs about Inequality, Americans' Views of What Is and What Ought to Be*. New York: Aldine De Gruyter.
- Kolosi T. – Szelényi I. – Szelényi Sz. – B. Western 1991: „Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. A pártok és a társadalmi osztályok a magyar politikában, 1989-1990”, *Szociológiai Szemle*, 5 – 34.
- Moscovici, S. 1983: The Phenomenon of Social Representations, in Far, R.M. In: Moscovici, S. (ed.) *Social representations*. Cambridge University Press
- Osgood, C.E. – G.J. Suci – P.H. Tannenbaum 1957: *The Measurement of Meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Weiner, B. et al. 1972: Perceiving the causes of success and failure. In: Jones, E.E. et al (eds.) *Attribution: Perceiving the causes of behavior*. Morristown, N.J.: General Learning Press. 95 – 120.

1. melléklet

A szegények, a középréteg és a gazdagok százalékos aránya a középrétegre adott becslések alapján
(a középréteg százalékaának decilis csoportjai)

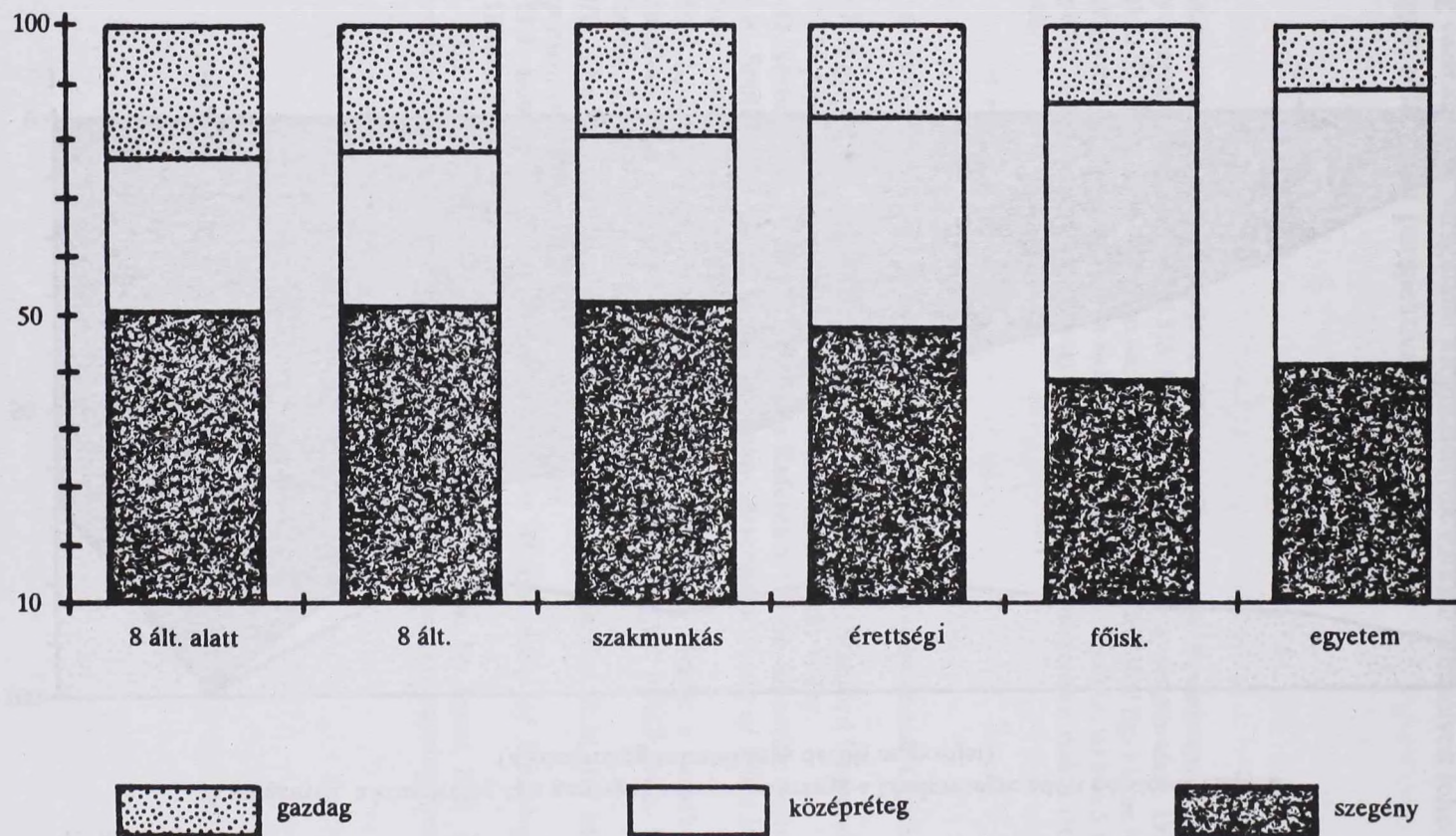
 gazdag

 középréteg

 szegény

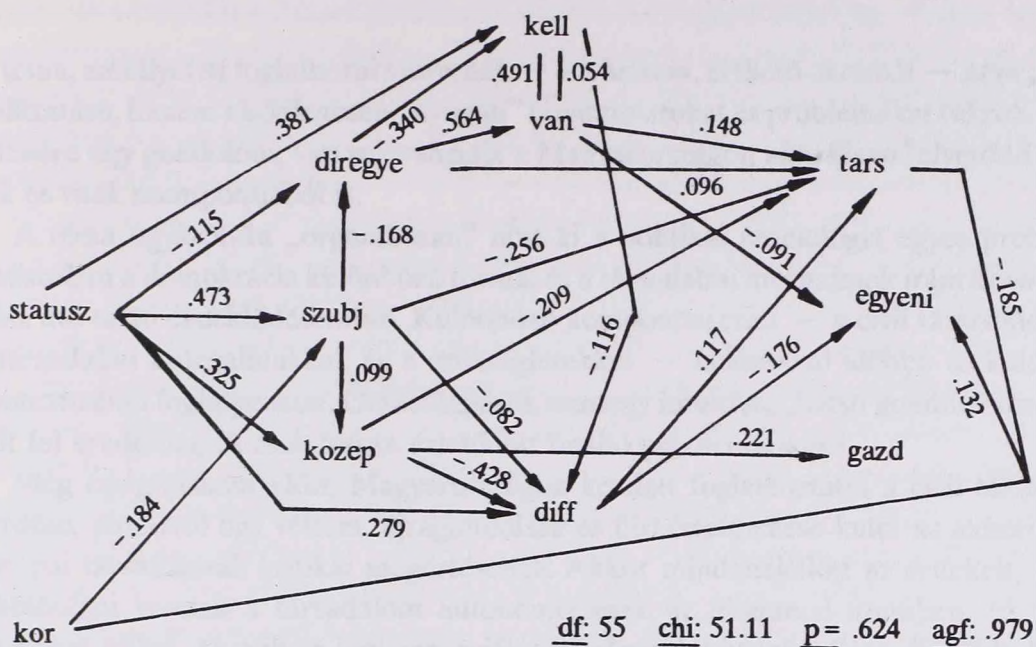
2. melléklet

A szegények, a középréteg és a gazdagok becsült százalékos aránya iskolai végzettség szerint

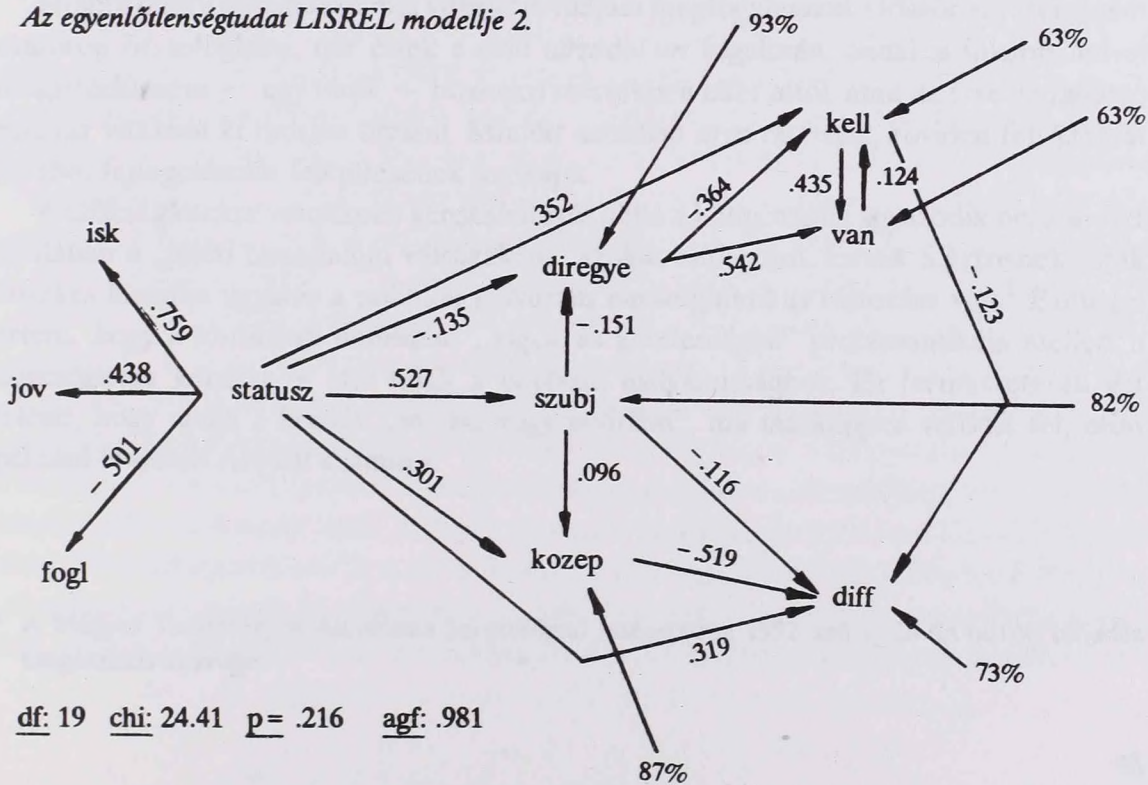

3. melléklet

Az egyenlőtlenségtudat LISREL modellje 1.

Az egyenlőtlenségtudat LISREL modellje 2.

A SZÜKSÉGLETEK POLITIZÁLÓDÁSA*

Szükségletek, társadalmi mozgalmak és civil társadalom

A téma, amellyel itt foglalkozni szeretnék — azt hiszem, érthető okokból — nem „hazai” indíttatású, hanem elsődlegesen „nyugati” tapasztalatokat és problémákat tükröz. Ennek ellenére úgy gondolom, van relevanciája a Magyarországon aktuálisan felvetődő kérdések és viták szempontjából is.

A téma úgyszólván „organikusan” nőtt ki a politikai szociológia egyes problémái, elsősorban a demokrácia különböző formái és a társadalmi mozgalmak iránt hovatovább húsz éve tartó érdeklődésemből. Különböző komponenseivel — a civil társadalommal, a társadalmi mozgalmakkal, és a szükségletekkel — különböző időben és különböző kontextusban foglalkoztam. Összefüggésük mintegy intuitíve, „hátsó gondolatként” merült fel eredetileg és csak lassan érlelődött önálló problematikává.

Még emigrálásom előtt, Magyarországon kezdett foglalkoztatni a civil társadalom kérdése, amelyről úgy véltem, újragondolása és újraértelmezése kulcs az akkori kelet-európai társadalmak kritikai megértéséhez. Akkor mindenekelőtt az érdekelt, milyen lehetőségei vannak a társadalom autonómiájának az állammal szemben, ez milyen formákat ölthet, és milyen jogi garanciák szükségesek biztosításához. Későbbi kutatásaim, amelyek során elsősorban a lengyel Szolidaritás mozgalom tapasztalataival foglalkoztam, illetve összevettem ezeket a tapasztalatokat egyes nyugati mozgalmak céljaival és szervezési formáival, a civil társadalom fogalmának további kimunkálásához vagy tisztázásához vezettek (lásd pl. Márkus 1978, 1978a, 1981, 1982, 1985, 1985a).

Hogy további fejtegetéseimet világosan tudjam megfogalmazni, először azt szeretném tömören összefoglalni, mit értek a *civil társadalom* fogalmán, annál is inkább, mivel megközelítésem — úgy tűnik — bizonyos mértékben eltér attól, amit az erre vonatkozó magyar vitákból ki tudtam olvasni. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden felvázolom további fejtegetéseim felépítésének logikáját.

A szükségletekre vonatkozó kérdésfeltevés abba a kontextusba ágyazódik be, amelyet általában a „jóléti társadalom válságaként” szokás emlegetni. Ennek a krízisnek egyik érdekes kísérője ugyanis a politikai diskurzus paradigmaticus változása volt.¹ Ezen azt értem, hogy a korábban domináns „jogok és kötelességek” problematikája mellett a szükségletek kérdése is utat talált a politikai nyilvánossághoz. Ez természetesen azt jelenti, hogy maga a kérdés: „mi az, hogy politikai”, ma másképpen vetődik fel, mint például Hannah Arendt számára.

* A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetében 1992. május 28-án tartott előadás kiegészített szövege.

Ez a változás egy sor más kérdés felvetéséhez is elvezetett. Először is, a jogokkal és kötelességekkel szemben, amelyeknek az univerzalizálása lehetséges — minden liberális, demokratikus társadalomban meg is történt —, a szükségletek univerzalizálása elfogadhatatlan, s ez már történelmileg bebizonyosult az államszocialista rendszerek példáján. Ez komoly problémát jelenthet a demokratikus igényekkel fellépő jóléti állam számára, ha szociálpolitikájában nem pusztán egyes, „válságban lévő” rétegek megsegítésére vállalkozik, hanem általánosan, az állampolgárokat megillető szociális jogokat is biztosítani kíván. Amivel ugyanis szembetalálja magát, az nemcsak a követelések (igények — *claims*) sokasága, de úgyszintén az ezen igényeknek az adott politikai térben való nyilvánosságra hozásához szükséges kompetenciák és eszközök társadalmilag/gazdaságilag stratifikált eloszlása is, amely „elnémítja” a társadalmi rétegek jelentős részét, általában mindenekelőtt azokat, akiknek a szükségleteit elsősorban kellene kielégíteni.

A demokrácia elvének érvényesítése szempontjából ennek a helyzetnek az az egyik legsúlyosabb következménye, hogy ezekben a társadalmakban a nem individuális jellegű, piaci mechanizmusok által elégségesen nem kielégíthető (s ugyanakkor egyre növekvő terjedelmű) szükségletek megfogalmazása és értelmezése egyrészt az állami adminisztráció, másrészt pedig a jóléti kérdésekkel foglalkozó különböző szakértők (*welfare experts*) kezében monopolizálódik.

Ez a helyzet új társadalmi mozgalmakat hívott életre, amelyek gyakran áthágják a fennálló társadalmi rétegződés határvonalait és amelyek rendszerint kritikának vetik alá a szükségletek — szűken vett gazdasági racionalitáson alapuló — interpretációját. E mozgalmak komoly kihívást jelenthetnek a fentebbi monopóliummal szemben. De hogy a kihívás sikeres is legyen, ahhoz többre van szükség, mint az említett interpretáció alapelveinek megkérdőjelezése. Ehhez a civil társadalomnak képesnek kell lennie a társadalmi kommunikáció, a tolerancia és a szolidaritás új struktúráinak kialakítására is.

Egyébként meggyőződésem, hogy mindezeknek a kérdéseknek van jelentősége és relevanciája nemcsak a fejlett nyugati államok „jóléti” politikája és annak válsága, hanem azoknak a vitáknak a szempontjából is, amelyek most a kelet-közép-európai országok többségében, Magyarországot természetesen beleértve, zajlanak, és amelyekben elsősorban az a kérdés vetődik fel, hogy „kell-e”, „lehet-e”, vagy éppenséggel „muszáj-e” a nagy gazdasági átalakulással párhuzamosan a jóléti állam intézményeit is minél gyorsabban kifejleszteni. A válasz — minden gazdasági nehézség ellenére — számomra nem kétséges. A történelmi kor, amelyben élünk, kötelezettséget is jelent. Ahogy ma nem lehet egy ipari létesítményt felépíteni az ökológiai szempontok figyelembevétele nélkül, úgy még kevésbé lehet megengedni azt, hogy az ország népességének egy része (hozzáteszem, igen jelentős része) meg legyen fosztva a társadalmi életben való részvétel elementáris feltételeitől. Fejlődésünket nem kezdhetjük el a tizenkilencedik századi állapotok visszaállításával, ha még ebben a században a „má”-ba szeretnénk elérkezni. Ehhez azonban az is hozzátartozik, hogy figyelembe vegyük azokat a tapasztalatokat és belső kritikákat, amelyek a nyugati jóléti társadalmakban fogalmazódtak meg.

A tárgyalandó probléma általános összefüggéseinek e rövid, összefoglaló jellemzése után elsőként a civil társadalom fogalmának tisztázására térnek ki.

Mindenekelőtt azt szeretném leszögezni, hogy nézetem szerint e fogalomnak igenis van jogosultsága a mai szociológiai gondolkodásban. Továbbá, hogy lényeges kritikai potenciállal rendelkezik és rendelkezik mind a nyugati, mind pedig a közép-kelet-európai társadalmak vonatkozásában. Ez nem jelenti azt, hogy a civil társadalom problémamentes, egyértelmű és világosan körülhatárolható fogalom lenne. De nem az a baj e fogalommal, hogy „ideológikus” vagy „spekulatív”. A fogalmak mindig „ideologikusak” abban az értelemben, hogy a valóság rendezésére és rendszerezésére irányulnak egy bizonyos elméleti megközelítés keretein belül. Még az sem igazán baj, hogy közvetlenül nem operacionalizálható, és ha empirikusan szeretnénk megközelíteni, akkor mindig bizonyos indikátorokat kell kiválasztanunk, amelyek természetesen leegyszerűsítik a vizsgálandó jelenséget és csak egyes aspektusait képesek megragadni. Ha csak egy pillantást vetünk nagy elődeinkre, láthatjuk, hogy mind a „társadalmi szolidaritás” durkheimi, mind a „kapitalizmus szellemének” weberi fogalma teljesen hasonló nehézségekbe ütközik.

A problémák a civil társadalom fogalmával elsősorban rendkívül bonyolult előtörténetéből adódnak, amire itt nincs módom részleteiben kitérni. Csupán arra utalnék, hogy e fogalom eredetileg az államilag szervezett társadalmakat jelölte (az állami szervezetet nem ismerő „barbárokkal” szemben). Mindenekelőtt Hegel volt az, aki kiszakította a civil társadalom fogalmát ebből a tradícióból és elkülönítette az államot és a civil társadalmat mint két különböző (ámbar egymástól természetesen nem független és nem is egyenrangú) intézményi szférát² a modernitásban. Ez a teoretikus elválasztás természetesen nem volt független azokról a valóságos társadalmi folyamatoktól, amelyek a 17. század óta fokozatosan létrehozták és jogilag is intézményesítették ezt az elkülönülést.

Hegel maga, mint tudjuk, a civil társadalom három szintjét különböztette meg: a szükségletek, a társadalmi osztályok és korporációk, valamint a publikus intézmények civil szféráját. Zygmunt Pelczynski mutatott rá arra, hogy ami a hegeli koncepcióban különösen jelentős ennek a fogalomnak további fejlődése és kritikai interpretációja szempontjából, az annak a felismerése, hogy „a civil társadalom nemcsak az a terep, ahol a modern ember a saját érdekeit elégíti ki, hanem az a szféra is, ahol megtanulja a csoportos cselekvésnek, a társadalmi szolidaritásnak az értékét; ahol azt kényszerül tudomásul venni, hogy a saját jóléte a másokétól is függ” (Pelczynski 1988: 364).³ Az így értelmezett civil társadalom intézményi keretei — habár ezek természetesen történelmileg változtak — magukba foglalnak olyan stabil elemeket, mint az alkotmányosan garantált polgári szabadságok, az önkéntes (választott) társulások, valamint a kommunikáció autonóm szférája. Habermas a társadalmi nyilvánosság szerkezetének változásairól szóló korai munkájában (1971) arra mutatott rá, hogy a civil társadalom történeti kialakulásának egyik korai komponense a független nyilvánosság kialakulása volt. Ez a szféra az, amelyben a semmilyen köztisztviséget nem viselő magánszemélyek a participáció által olyan nyilvános testületeket alkothatnak, ahol általános társadalmi jelentőséggel

bíró ügyekkel foglalkozhatnak csoportosan vagy legalábbis kommunikációs interakciókban.

A civil társadalomnak ez a szférája kialakulásától kezdve kritikai vizsgálódás tárgyává tette az abszolutista állam politikai normáit és működési formáit, s így hozzájárult az új politikai mechanizmusok kialakulásához. Itt fontos azonban megjegyezni (mivel ennek komoly hatása volt a civil társadalom további alakulására), hogy a nyilvánosságnak ez a szférája — és ebben az értelemben maga a civil társadalom is — e kezdeti stádiumban relatíve *homogén alakulat* volt: elsősorban azokat a feltörekvő polgári rétegeket foglalta magába, amelyek történetüknek ebben a fázisában az „univerzális osztály” szerepét játszották, mintegy képviselve a társadalom egészét (vagy legalábbis a társadalmi létrán alattuk elhelyezkedő csoportokat). A civil társadalomnak ez a struktúrája megengedte működési elveinek olyan univerzalisztikus formában való megfogalmazását, mely eltekinthetett a társadalmi élet más szféráiban fennálló privilégiumok lététől, s így posztulálhatta e nyilvánosság egyenlő és általános hozzáférhetőségét. Amikor azonban a választójog általánossá válása, az általános iskolázottság szintjének emelkedése, valamint a tömegkommunikáció elterjedése nyomán ez az új nyilvánosság precedens nélküli módon kitért és hozzáférhetővé vált más társadalmi rétegek számára is, a homogenitása véget ért, s helyébe a különböző érdekek versengése és konfliktusa lépett. Hannah Arendt kifejezését használva, a „politikai kérdések” helyét a „szociális kérdések” vették át, ami Arendt szerint önmagában is a civil társadalmak deformációját és kritikai funkciójuk elsorvadását jelenti. Ha ezzel a konklúzióval nem is értek egyet, tény az, hogy a civil társadalom meglévő mechanizmusai és intézményei valóban alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy az ilyen — egyre növekvő mértékű — pluralizálódással a *saját* kereteiken belül sikeresen birkózzanak meg. Mivelhogy a piac csak a *gazdasági aktivitás koordinálására* képes, nem pedig a *társadalmi integráció* feladatának az ellátására, ezt az integrációs ürt és a társadalom pacifikálását csak az állam intézményesített beavatkozása tolthette be. Az állam sajátos eszközei és mechanizmusai azonban voltaképp csak a *rendszer-integráció* feladatait tudják igazán betölteni. Ez pedig — a demokrácia elveinek megfelelően — csak a meglévő társadalmi integrációra épülhetne rá.⁴ Az állam kompetencia-körének ilyen jellegű kiterjesztése csak paternalisztikus, tehát többé-kevésbé burkoltan oppresszív módon valósulhat meg, melyben az állampolgár *adminisztrált*, nem pedig *participáló szubjektumként* kezeltetik.

Mindezen folyamatok következtében a mai liberális demokráciákban a civil társadalom elsősorban úgy jelenik meg, mint a különböző érdekcsoportok versenyének intézményesített tere, — olyan csoportoké, amelyek a saját partikuláris érdekeiket külön-külön, egymástól izoláltan képviselik az állammal szemben és igyekeznek nyomást gyakorolni rá abból a célból, hogy az általuk képviselt érdekeket előnyben részesítse. Azt valószínűleg — trivialitása miatt — már nem is érdemes megjegyezni, hogy ezeknek a csoportoknak a szervezettségi foka és alkupozíciója nagyon különböző, és hogy, természetesen, ebben a versenyben is az erősebb győz. De az állam nem bábu és végső soron maga dönti el az elérendő kompromisszum elveit és feltételeit. Nyilvánvaló azonban, hogy legitimáló érdekében áll, hogy ennek során biztosítsa a társadalmi *kon-*

szenzus valamiféle *minimumát*. Ennek elérését elősegíti az a tény, hogy a társadalom egyes tagjai általában nem csupán egyetlen érdekcsoporthoz tartoznak, hogy az egyes családok különböző tagjainak gyakran eltérő érdekeik vannak, továbbá, hogy az állam rendelkezésére állnak a konszenzus mesterséges „előállításának” különböző eszközei is. A jóléti állam létrejötte — most függetlenül az általa nyújtott szolgáltatások kiterjedésétől — egy sor új problémát is teremtett, nem utolsósorban éppen az ilyen konszenzus előállítása szempontjából. A jóléti állam sok vonatkozásban korrigálta a piac által előidézett legsúlyosabb szociális problémákat, minimális esetben a „biztonsági háló” megteremtése révén, de számos ország esetében olyan szociálpolitika révén is, amely kisebb-nagyobb mértékben továbbment az alapbiztonság megteremtésénél. Ezzel a modernitás képviselte „nagy átalakulás” egyik, Polányi által képletesen leírt, súlyos következménye, a *társadalom és a gazdaság hagyományos viszonyának megfordítása*, bizonyos mértékig korlátozva lett, ami megakadályozta azt, hogy a társadalmi élet teljes egészében gazdasági kényszereknek rendelődjék alá.

A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Egyrészt a modern társadalmakban a gazdaság és a társadalom tradicionális viszonyának a restaurálása természetesen nem lehetséges, és nem is kívánatos. Ez azonban azt jelenti, hogy e viszony jellegét, az ökonómia és a társadalom közti kapcsolatok formáit, a konkrét szituációtól függően, újra és újra tudatosan kell meghatározni. Az ilyen döntés természetesen érzékenyen érinti az egész társadalmat, minden rétegét és csoportját. Ezért ennek — a demokratikus rendszerekben — a különböző társadalmi csoportosulások által képviselt igazságosság, méltányosság, és az általuk kialakított élet-aspirációk függvényeként kellene megfogalmazódnia. Ez azonban csak akkor képzelhető el, ha a civil társadalom rendelkezik olyan működő struktúrákkal és fórumokkal, ahol lehetséges ezeknek a különböző elvárásoknak a „*horizontális*” szinten való szembesítése és megvitatása bizonyos konszenzuálisan elfogadott referenciakeretekben belül. Ezek hiányában az állam maga választja ki azokat a terminusokat, amelyekben döntését megfogalmazza és a szükséges kompromisszumot megvalósítja. Ez nemcsak tovább csökkenti a társadalomnak az állammal szembeni autonómiáját, de további torzulásokat is okoz a társadalom szövetékében, az életvilág „*kolonizációján*” keresztül (hogy megint Habermas kifejezésével éljek).

Az állam így kialakult, új kompetenciáinak azonban további sajátosságai is vannak. Egyrészt ezt mind az állami adminisztráció, mind pedig az állami szférához illeszkedő „*politikai nyilvánosság*” erős bürokratizálódása kísérte. Másrészt magát az állam politikáját is egyre növekvő mértékben a „*gazdasági racionalizmus*” elvei határozzák meg, mintegy visszajára fordítva az állam előzőekben jelzett kísérletét a gazdaság és a társadalom viszonyának ellenőrzés alatt tartására.⁵

A civil társadalom e folyamatokkal szembeni passzivitásának és tehetetlenségének egyik legfőbb oka az volt, hogy keretei közt a társadalmi integráció feladata elsősorban úgy vetődött fel (részben kialakulásának már említett sajátosságai következtében), mint a társadalom — a modernitás körülményei között egyre kevésbé megvalósítható — „*egységesítésének*”, a vélemények és az érdekek *homogenizálásának* a feladata. Magának a *pluralitásnak*, mint a társadalmi integráció lehetséges alapjának az elismerése csak

újonnan és csak nagyon fokozatosan vonult be a nyugati liberális demokráciák civil társadalmaiba, elsősorban egyes új társadalmi mozgalmak kezdeményezései folytán és az ezeket követő elméleti vitákban.

Mielőtt érvelésem második — a szükségletekre vonatkozó — részére térnék át, talán nem felesleges, ha ezen a ponton még egyszer röviden összefoglalom a civil társadalom általam használt fogalmának néhány fontosabb jellemzőjét.⁶

1. Civil társadalmon értem azoknak a szabadon választott és partikuláris (vagyis nem mindenkit átfogó) asszociációknak és szervezeteknek a hálózatát, a véleményformálás és -kifejezés társadalmi eszközeivel együtt, amelyeket meg kell különböztetni mind az állam, mind a gazdaság sajátos intézményeitől.⁷

2. A civil társadalom a maga modern értelmében nem állam nélküli társadalmat jelent. Az állam politikai szervezete és az általa teremtett jogi keretek és biztosítékok meghatározott értelemben az előfeltételét alkotják a többé-kevésbé autonóm civil társadalomnak, noha történetileg a liberális demokratikus állam nem előzi meg a civil társadalom léltrejöttét. S noha az állam és a civil társadalom közti határvonal sem leíró, sem normatív értelemben nem rögzíthető egyértelműen (e határ történelmileg változó és függ a konkrét társadalmi szituációtól), e két szféra elválasztása (de nem idegenként való szembeállítás) előfeltétele minden demokratikus berendezkedésnek.

3. A civil társadalom nem azonosítható az állam által szervezett nyilvános szféra ellentettjeként értelmezett magánszféréval. A civil társadalom is nyilvános szféra, illetve publikus mezők sokasága, a társadalom önszervezésének struktúrája, amely kívül esik az állam intézményi szervezetén, bár nem független tőle.

Hasonlóképpen nem azonosítható a civil társadalom — az állam dominálta politikai tevékenységtől megkülönböztetett — nem-politikai jellegű cselekvés terével. A civil társadalom különböző összetevői vagy dimenziói a társadalmi élet különböző területeire irányulhatnak, vonatkozhatnak: a szűkebb értelemben vett politikára, gazdaságra, kultúrára stb. Noha a civil társadalom szerkezete az önkéntes, szabadon választott társulások pluralitásán nyugszik, ez nem jelenti azt, hogy ezen a szinten csak partikuláris érdekek nyerhetnek kifejezést. Gyakran éppen az általános érdekű ügyek vetődnek fel itt és kerülnek nyilvános vitára.

4. A civil társadalom legfontosabb általános jellemvonásai — történelmileg változó konkrét jellegzetességein túl⁸ —: a polgári-emberi jogok formális egyenlősége; az érdek-pluralitás tudatos elfogadása (vagy legalábbis tolerálása); valamint működésének átláthatósága, nem-titkos mivolta.

5. Végül a civil társadalom alapvető funkcióját abban jelölhetjük meg, hogy különböző módon szembesíti az állami aktivitás célkitűzéseit a strukturált (rétegzett) népesség céljaival és érdekeivel, s így befolyásolhatja az előbbieket alakulását. Ez magában foglalja azoknak a normatív struktúráknak a kialakítását, amelyeken keresztül a csoport-identitások, s végső soron a társadalom kollektív identitása artikulálódnak, beleértve a megfelelő hagyományok, érték-hierarchiák, valamint a társadalmi cselekvések normáinak a megfogalmazását is.

Ezzel talán át is térhetünk a tárgyalt téma második komponensére, a szükségletekre.

Mivel ez a téma számomra megintcsak elsősorban a politikai szociológiának, konkrétan, a demokrácia elméletének a szémszögéből fogalmazódott meg, a *szükségletek politizálásának* folyamata került érdeklődésem középpontjába. Ezen a folyamaton azonban nem egyszerűen azt értem, hogy bizonyos szükségletek megfogalmazása és kielégítése el lett választva mind a háztartástól, mind a közvetlen piaci mechanizmusoktól, és a jóléti állam adminisztratív apparátusának a kezébe került (ez már elég hosszú ideje így van). Természetesen már ez is a nyilvánosság elé tárja, s ebben az értelemben „*publikussá*” teszi a szociálpolitika tárgyaként kiemelt szükségleteket, ez azonban még nem feltétlen jelenti politizálódásukat.

A szükségletek valódi politizálódása akkor jön csak létre, amikor — a fentebb említett folyamathoz kapcsolódva — a *nyilvános viták és kontesztációk tárgyává* válnak. Ilyen kontesztációk nem csupán a szükségletek kielégítésének módjaira vagy szintjére vonatkoznak, hanem az interpretációjukra is, és kérdéssé teszik a különböző intézmények és testületek kompetenciáját az ilyen értelmezés elvégzését illetően. A szükségletek politizálódása tehát nemcsak — és talán nem is elsősorban — azt jelenti, hogy azok versenybe lépnek a társadalmi javak és tartalékok elosztásáért, hanem azt is, hogy a verseny folyamatában nyilvánossá és tudatossá válik kontingens természetük, illetve az egyéni és kollektív identitásokkal, valamint a különböző életformákkal való kapcsolatuk. Amikor például ma a nőmozgalom különböző irányzatai a gyermekgondozás kérdését vetik fel, ez nem egyszerűen segítségkérést jelent az anyasági funkció ellátásában, hanem egy sor más probléma tisztázását is implikálja: mi a nő felelőssége gyermekei gondozásában, mik a gyermekes nő élet-aspirációinak az adott társadalomban lehetséges határai, milyen jellegű gyermekgondozásra van szükség, milyen életformákhoz kellene ennek igazodnia és így tovább. Ez természetesen új diskurzust nyit meg mind a különböző elképzeléseket képviselő nők között, mind a nők és a gyermekgondozás szervezéséért jelenleg felelős intézmények képviselői között, valamint a szélesebb társadalmi fórumokon is, amennyiben az ezekre a kérdésekre adott válaszok következményeket implikálnak a társadalom többi tagjaira (férfiakra, gyermektelenekre, idősebbekre, végül magukra a gyermekekre) nézve is. Az ezekben a vitákban elhangzott vélemények egyre ritkábban szorítkoznak csupán annak hangoztatására, hogy „amennyiben az anyáknak ma dolgozniuk *muszáj*, ehhez valamiféle segítségre szorulnak”, és egyre gyakrabban érvelnek azzal, hogy „az apa is szülő”, vagy, hogy „egy anyának is joga van az életforma megválasztásához vagy a szakmája gyakorlásához” stb. Ezeknek a diskurzusoknak a résztvevői nemcsak szembesítik a saját elképzelésüket a másokéival, hanem ezek az elképzelések maguk is relativizálódnak, megkérdőjeleződnek, dinamikussá válnak. Ahhoz, hogy az egyéni és a csoportidentitások autonóm módon alakulhassanak, a szükségletek megfogalmazásának és értelmezésének épp ilyen — a másokkal való vitákban végbemenő (azaz nem monologikus) — önmeghatározásként kell megvalósulnia, ellentétben a mások által („kívülről”) történő értelmezésük gyakorlatával.

De ha a szükségletek alapján véve kontingensek, vagyis nem rögzítettek, s ugyanakkor fontos tényezők az identitás formálásában, lehetséges-e univerzalizálásuk? Továbbá, milyen típusú szükségletek és milyen alapon jelentkezhettek társadalmi igényként

vagy követelésként? Hogyan viszonyulnak ezek az igények a jogok és kötelességek köréhez? Van-e valamiféle objektív mód annak megállapítására, hogy mely szükségletek a „valódiak”, s hogyan lehetne ezek kielégítését priorizálni? Ha pedig ilyen „objektív” alap nem létezik, akkor mi lenne az az elv, amelynek alapján a társadalom mégis kötelezettséget vállalhat bizonyos (piaci preferenciák alapján ki nem elégíthető) szükségletek kielégítésére?

Ezeknek s a hasonló kérdéseknek, valamint a rájuk adott elméleti válaszoknak gazdag története van a morálfilozófiában, a társadalomtudományban és a politikai elméletben, — ezekkel itt nincs módomban részletesen foglalkozni. A jóléti állam kialakulása óta azonban e problémák egy részének *közvetlenül gyakorlati* jelentősége is van. Az ezekre vonatkozó empirikus válaszok többé vagy kevésbé világosan tükröződnek a jóléti államok szociálpolitikájában, s így — bizonyos mértékig — meghatározzák a jelenlegi társadalmi kontesztáció irányát is. E kontesztáció, melyen keresztül a szükségletek politizációja végbemegy, elsősorban az ilyen típusú (azaz a szociálpolitika tárgyát képező) szükségletek „adminisztratív-bürokratikus menedzselése” ellen irányul, ennek participáció-ellenes, tehát nem-demokratikus szellemét kifogásolja, melynek gyökerei elsősorban a technokratikus, pusztán ökonómiai racionalitás általános intézményesülésében keresendők. E rendszeren belül a szükségletek meghatározása és értelmezése sajátos logikának rendelődik alá, amelynek első számú feltétele a szükségletek egyfajta értékelése és felosztása azokra, amelyeket az állam szociálpolitikája figyelembe vesz, és olyanokra, amelyeknek a kielégítését (vagy ki nem elégítését) az egyén magánügyének tekinti és teljes egészében a piaci mechanizmusokra bízza.

Noha e két kategória terjedelme és tartalma országonként, egy országon belül pedig a különböző időkben változó, magának a felosztásnak a feladata általánosan érvényes. Természetesen maga ez a megkülönböztetés tökéletesen jogosult, minthogy azt is nehéz lenne kétségbe vonni, hogy a társadalmi tartalékok relatív korlátozottsága szükségszerűen határokat szab az első csoportba tartozó szükségletek kielégítésének és megköveteli valamiféle rangsorolásukat. A kérdés csupán az, hogy ez a felosztás milyen alapon, hogyan és milyen mechanizmusok bevonásával történik.

A *szükségletek konstrukciójának bürokratikus-adminisztratív* modelljére e szempontból jellemző sajátosságok közül itt csak néhányat emelnék ki, annak érdekében, hogy az ennek kontesztációjaként kirajzolódó újabb modell körvonalait és tendenciáit világosabban lehessen áttekinteni. Azt is fontos itt megjegyezni, hogy maga ez a bürokratikus-adminisztratív modell is csak részben szorította ki az őt történelmileg megelőzőt, a szükségletek *tradicionális társadalmi konstrukciójának* modelljét.

A szóban forgó bürokratikus-adminisztratív modellnek témánk szempontjából legrelevánsabb sajátosságai közé tartozik a szükségletek már említett két alaptípusra való felosztásának a *módja*. Ennek egyik fontos jellemzője az, hogy — noha ez a felosztás mindig is valamiféle *értékelésen* alapul — az ezt végrehajtó apparátus úgy tekinti és prezentálja ezt a folyamatot, mintha az azt megalapozó megfontolásokban csupán tudományos — objektív és racionális — szempontok érvényesülnének.

Ugyanakkor ennek a műveletnek az autentikus szubjektumát — a „klienst” — lehetőleg kizárni igyekszik ebből a folyamatból, vagy legalábbis táv tartani tőle, azaz „adminisztrált” nem pedig „participáló” szubjektumként fogja fel. Ez a *kettős leválasztás* (a normatív megfontolásoktól és a „klienstől”) praktikusán azáltal valósul meg, hogy a szükségletek megfogalmazása és értelmezése a szakértők véleményére épülő döntések formáját ölti. Ily módon történik annak meghatározása, hogy melyek minősülnek „valódi” szükségleteknek (*needs*), és ezzel összefüggésben „objektive” (lehetőleg kvantitatív módon is) meghatározhatóaknak, s melyek tekintendők csupán szubjektív kívánságoknak (*wants*). Az ilyen megkülönböztetés azonban több szempontból is problematikus. Nem utolsó sorban azért, mert — nyíltan vagy burkoltan — kétségbe vonja az egyéni és a kollektív *szubjektum kompetenciáját* saját szükségleteinek felismerésében és megfogalmazásában. Ahogy ezt Plant, Taylor-Gooby (Plant — Lesser — Taylor-Gooby 1980: part I.), és mások meggyőzően kifejtették, sem szociológusok, sem más szakemberek nem képesek arra, hogy a szükségletek „valódiságát” valamiféle objektív — a szubjektum önértékelésétől független — „módon felfedezzék”.

Ha a szükségletek és kívánságok (*needs and wants*) közötti különbségtétel egyáltalán jogosult, ennek valamiféle más alapon kell megtörténnie. Ez persze nem jelenti sem azt, hogy a szükségleteknek csak egyetlen típusa léteznék, sem pedig, hogy a különböző szükségletek és kielégítésük módja mindig egyformán tudatosult lenne az emberek számára. Heller Ágnes például különbséget tesz ebből a szempontból „a szükséglet mint projektum”, és a „szükséglet mint hiány” fogalmi között (Heller 1985). Ez a különbség azonban szerinte csak úgy értelmezhető, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a szükségletek mindig csak mint a különböző életformákhoz kötődő *szükséglet-struktúrák* léteznek. Ám éppen ennek következtében a szükségletek kívülről, azaz mások által történő meghatározása és értelmezése veszélyezteti az egyéni és a kollektív autonómiát, beavatkozik az életforma megválasztásának szabadságába. A szükségletek ugyanis — amennyiben kialakulásukat interszubjektív/kommunikatív folyamatként értelmezzük — szimbolikus (az értékrendszerhez közvetlenül kapcsolódó) konstrukciók is. S többek között éppen e sajátosságuk miatt jelenti a participációt kizáró szükséglet-meghatározás nemcsak a kontroll új, jóllehet kifinomultabb formáját, hanem egyben az életvilág szimbolikus struktúráiba való beavatkozást is.⁹ Nem utolsó sorban éppen az ilyen típusú beavatkozás hozta létre azokat a feltételeket, amelyekből a szükségletek politizációjának a folyamata táplálkozik.

A szabad önmeghatározásra és az identitások autonóm módon való formálására irányuló törekvések azonban korántsem azonos esélyekkel rendelkeznek a kívülről rájuk erőszakolt definíciók megkérdőjelezésére és megváltoztatására. Ezeknek az esélykülönbségeknek okai nemcsak a társadalmi stratifikáció különböző formáiban gyökerező közvetlen anyagi és szimbolikus egyenlőtlenségekben keresendők, hanem abban a diszkrepanciában is, amely egyes társadalmi csoportok esetében a részben még tradicionálisan formált életvilágban kialakult készségeik és a nyilvános diskurzusokban való részvételhez szükséges (vagy legalábbis elvárt) kompetenciák között jelentkezik. Példaképpen, a nők — Magyarországon is gyakran tapasztalható — politikai „némaságának” egyik lényeges

oka valószínűleg az ilyen kompetencia-hiány. De ez természetesen másfajta csoportokra is érvényes. Éppen ezért ez a diszkrepancia, amely a nyilvános diskurzusokban elfogadhatónak ítélt idiómák és szókészletek uniformizálásából adódik, az utóbbinak pluralizálására törekvő kontesztációk egyik fontos tárgyát képezi. Ez a kontesztáció mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a különböző szükségletek autonóm megfogalmazása a hivatalosan elfogadottaktól eltérő idiómákat is igényel.¹⁰

Ebből kiindulva azt mondhatnók, hogy mialatt a szükségletek bürokratikus-adminisztratív meghatározása és interpretálása legalábbis részben tradicionális-társadalmi konstrukciójuk helyébe lép, ezt a bürokratikus modellt magát is kihívás éri a szükségletek politizálása során kirajzolódó új tendenciák részéről.

Így tehát a szükségletek konstrukciójának *három különböző, történelmileg specifikus* modelljével állunk itt szemben.¹¹ Fejlődésük egymásutánisága azonban nem jelenti azt, hogy a korábbi formák teljesen kiszorulnának. Valójában egymásra ráépülve alakítják ki a modern társadalmak szükséglet-konstrukciós mechanizmusainak renkdívil komplex és társadalmilag specifikus képleteit. A tradicionális és a bürokratikus modellnek közös vonása, hogy az identitás formálása mindkét esetben a szükségletek „kívülről” történő meghatározásával párosul. Ez az externalitás azonban e két esetben különböző jellegű. A tradicionális típusú szocializálódás — miközben érzéketlen az egyén autonómiája iránt — sokkal szervezettebb módon kapcsolódik az egyes személyek és a társadalmi csoportok konkrét életkörülményeihez. Ennek persze elsősorban konzerváló hatása van, amennyiben az egyént helyzetének passzív elfogadására készíti. A bürokratikus modell viszont a szükségletek előbb tárgyalt, két különböző csoportra való felosztásával, amelyeknek kielégítését két különböző mechanizmus alá rendeli, egyrészt megnöveli a tevékenység- és az élvezet-formák választásának — mindig a konkrét élethelyzet által körülhatárolt — szabadságát; másrészt bizonyos vonatkozásokban és határok közt egyenlősíti az életesélyeket. Mivel azonban az utóbbit úgy hajtja végre, hogy eltekint a konkrét élethelyzetről, hogy normaként és normálisként feltételez és előnyben részesít egy meghatározott életforma típust, ezért nem tudja kielégíteni a saját maga támasztotta autonómia-igényeket. Épp ez szolgál alapjául annak a folyamatnak, amelyet a „szükségletek politizálódásának” neveztem. S mivel az a kiinduló állapot, amelyet ez utóbbi opponál, maga is ellentmondásos, a szükségletek politizálódásának folyamata úgyszintén különböző irányokba mutathat és eltérő célokat követhet. Csak a szereplők maguk dönthetik el, hogy az út hova vezessen. Ez a bizonytalanság jól fellelhető azokban az új társadalmi mozgalmakban, amelyek a szükségletek politizációjának egyik legfontosabb — habár semmiképpen sem egyetlen — hordozói. Ezek a mozgalmak általában nem a gazdasági helyzet, státusz, foglalkozás stb. által meghatározott, már rögzített stratifikációk vonalán helyezkednek el, hanem „ügyek”, szükségletek, preferált életformák körül szerveződnek: új típusú csoportosulásokat és életformákat hoznak létre (illetve gyakran az összstruktúrában marginalizált csoportokat mobilizálnak). Ennek megfelelően nem annyira előre adott érdekeket fejeznek ki, mint inkább társadalmilag elfogadott értékeket és jelentéseket tesznek kérdésessé és újakat artikulálnak. Ezért (és ezáltal) kiterjesztik a társadalmilag releváns praktikus diskurzusok körét,

növelik a társadalmi önreflexió fokát, a lehetséges kollektív választások szabadság-mezőjét.

Így elvben képesek lehetnek a civil társadalom struktúráinak revitalizálására, s az állami tevékenységek feletti hatékony ellenőrzés jelentős növelésére. Ugyanakkor azonban e mozgalmak jelentős veszélyeket is hordoznak magukkal. Épp az a tény, hogy szükségletek és életformák, azaz valamiféle „vitális” problémák körül artikulálódnak, hogy gyakran egy „ügy” körül szerveződnek, esetenként olyan kizárólagossággal és emotív töltettel ruházza fel őket, amely nem annyira új, a fixált rétegződéseket átszelő szolidaritás-formákat hoz létre, hanem éppenséggel a társadalmi fragmentáció irányában hat. Ha az ilyen, az emotív mobilizáció eszközeivel operáló, kizárólagos igényű mozgalmak *lényegi és közvetlen* befolyásra tesznek szert a politikai életben, ez akár még az adminisztratív eszközökkel létrehozható kompromisszum és „konszenzus” lehetőségét, végső fokon a demokratikus intézmények stabil funkcionálását is veszélyeztetheti.

Jelen pillanatban, úgy hiszem, eldöntetlenül áll a kérdés (különböző országokban különböző esélyekkel) az itt vázolt alternatíva két ága között (aminthogy persze az is lehetséges, hogy az ilyen típusú mozgalmak fokozatosan elveszítik jelentőségüket). Az új társadalmi mozgalmak többségét általában az jellemzi, hogy identitásuk és ideológiájuk a permanens létrejövés állapotában van, a folyamatos interakciókban állandóan alakul és változik. Épp ezért ennek a történelmi szakasznak még nincs tanulsága, de mivelhogy nyitott még, tehát van reménye. Mivel a szociológus szerepe épp abban áll, hogy rámutasson a különböző társadalmi választások és cselekvések lehetőségeire és következményeire, nem kell félnünk attól, hogy nem akad „ügyünk” és dolgunk a jövőben.

Jegyzetek

- ¹ Ezt a változást talán legvilágosabban Nancy Fraser (1989) fogalmazza meg (lásd különösen 7. és 8. fejezetek).
- ² A „szféra” itt nem a legjobb kifejezés, mivelhogy túlzottan térbeli képzeteket sugall, míg az itt elemzett megkülönböztetés inkább a társadalom dimenzióira, aspektusaira vonatkozik.
- ³ Az érv részletesebb kifejtését lásd: Z. Pelczynski (ed.) 1984: Introduction.
- ⁴ A társadalmi, illetve rendszer-integráció megkülönböztetése Habermastól származik (lásd 1975, vagy részletesebben kidolgozva 1989 vol.II, VI/1-2).
- ⁵ Ennek a folyamatnak az ausztrál államra vonatkozó érdekes empirikus elemzését adja M. Pusey (1991).
- ⁶ Ezek megfogalmazásában elsősorban A. Arato és J. Cohen munkáira támaszkodtam, mivel koncepcióm az övékéhez áll a legközelebb (lásd például: Arato — Cohen 1985).
- ⁷ Ezt az utóbbi mozzanatot különösen szeretném aláhúzni, mivelhogy az utóbbi időben szokásossá vált — és nem minden alap nélkül — szembeállítani a magyar civil társadalom kialakulásának folyamatát lengyel megfelelőjével. Ez a szembeállítás általában azon az alapon történik, hogy míg a magyar fejlődés elsősorban a piacgazdaság kiterjedésével függött össze, addig a lengyel főként politikai folyamatokhoz kötődött. Nem vitás, hogy e két ország civil társadalmának felélédeése igen különböző körülmények közt zajlott le. Az is igaz, hogy Magyarországon ez a folyamat kapcsolatba hozható a hatvanas évek közepétől kialakult „csöndes kiegyezés” kísérletével és az ezt kísérő gazdaságpolitikával, amely bizonyos mértékig független teret biztosított a lakosság — részben gazdasági jellegű — magántevékenysége számára. Ez a folyamat, amelyet

Szelényi Iván a „megszakadt polgárosodás újjáéledésének” nevez, kétségtelenül szerepet játszott abban, hogy a társadalom autonómiájának köre fokozatosan szélesedett, mint ahogy abban is, hogy a társadalom egyes tagjai itt tanulták meg az önálló tevékenykedés csínját-bínját. Ily módon ez a folyamat természetesen hozzájárult a magyar civil társadalom csírájának kifejlődéséhez. Önmagában azonban a pusztán gazdasági aktivitás nem képes létrehozni azokat a struktúrákat és intézményeket, amelyeken a civil társadalom működése alapul. Ezek sejtjeinek és foszlányainak kialakulásához szükség volt azokra a formákra is, amelyek a különböző (bármennyire is elszigetelt) ellenzéki csoportok tevékenységéből fejlődtek és terjedtek ki a társadalmi mozgalmak különböző formáira, és természetesen a közvetlen politikai akciókra is.

⁸ Itt talán fontos megjegyezni, hogy az életvilággal való közvetlen kapcsolatuk folytán, a civil társadalom konkrét formái sokkal szorosabban függenek az adott társadalom sajátos történeti tradícióitól, mint az államformák vagy a gazdasági modellek.

⁹ E folyamat különböző megnyilvánulási formáinak vizsgálata egyre nagyobb teret nyer ma az irodalomban, sőt, számos szerzőnél (Habermas, Melucci, Offe) központi jelentőségre tesz szert a modernitás elemzésében (lásd például J. Habermas 1985: vol. II., vagy 1986; Offe 1985; valamint Melucci 1989).

¹⁰ Itt megintcsak elsősorban Nancy Fraser már idézett munkájára kell hivatkoznom, amely többek között éppen „az interpretációs és kommunikációs eszközök társadalmilag és kulturálisan specifikus készletének” eloszlását, valamint az ide tartozó „hegemonikus” és „antihegemonikus” elemek egymáshoz való viszonyát elemzi. Hasonló problematikával — ámbár lényegesen más megközelítésben — foglalkoznak A. Melucci írásai is.

¹¹ Itt nem foglalkozom a szükségletek konstrukciójának történelmileg kialakult negyedik típusával, amely „szükségletek fölötti diktatúra” néven vált ismertté Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett* c. könyve nyomán (1991).

Hivatkozások

- Arato, A. — J. Cohen 1985: „Social Movements, Civil Society and the Problem of Sovereignty”, *Praxis International*, (vol.4.) 5.
- Fehér, Ferenc — Heller, Ágnes — Márkus György 1991: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi.
- Fraser, Nancy 1989: *Unruly Practices*. University of Minnesota Press.
- Habermas, Jürgen 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat.
- 1975: *Legitimation Crisis*. Beacon Press.
- 1986: „The New Obscurity. The Crisis of the Welfare State and the Exhaustion of Utopian Energies”, *Philosophy and Social Criticism*, (11) 2, C.
- 1989: *The Theory of Communicative Action*. Polity Press.
- Heller, A. 1985: „Can 'True' and 'False' Needs be Posited?” In: *The Power of Shame*. Routledge.
- Márkus, Mária 1978: „Self-Management or Producers' Control? APSA Monograph, 24.
- 1978a: *The Role of Private Sector in Economy and Structure of East European Societies*. A Hegedűs Andrásval korábban írt „A kisvállalkozó és a szocializmus” c. cikk (*Közgazdasági Szemle*, 9.) átdolgozott variánsa.
- 1981: „Crisis of Legitimation and the Workers' Movement; The Case of Poland”, *Thesis Eleven*, 3.
- 1982: „Overt and Covert Modes of Legitimation in East-European Societies”. In: Fehér, F. — H. Rigby (eds.) *Political Legitimation in Communist States*. Macmillan.
- 1985: „Constitution and Functioning of Civil Society in Poland”. In: Misztal, B. (ed.) *Poland after Solidarity, Social Movement versus the State*. Transaction Books.
- 1985a: „Formation and Restructuration of Civil Society. Is there a General Meaning in the Polish Paradigm?” *International Review of Sociology*, (vol. XXI.) 1–3.

- Melucci, A. 1989: *Nomads of the Present, Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. Hutchinson.
- Offe, C. 1985: „New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics”, *Social Research*, (52) 4.
- Pelczynski, Zygmunt (ed.) 1984: *The State and Civil Society*. Cambridge U.P.
- 1988: „Solidarity and 'The Rebirth of Civil Society' in Poland, 1976–81”. In: Keane, John (ed.) *Civil Society and the State*. Verso.
- Plant, R. — H. Lesser — P. Taylor-Gooby 1980: *Political Philosophy and Social Welfare*. Routledge.
- Pusey, M. 1991: *Economic Rationalism in Canberra*. Cambridge U.P.

Tamás Pál

A TUDÁSELITEK FUNKCIONÁLIS ÁTRENDZŐDÉSE A „POSZT-ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN”

Kutatási hipotézis

A tudáselitek (tudományos, oktatási, média és politikai tanácsadó elitek) szerepe a modern társadalom és a modern állam működésében meghatározó. E csoportok nemcsak a szociális szövet működtetéséhez szükséges szaktudás birtokában vannak, hanem ellenőrzik a szimbólumok, kulturális értékek, mítoszok többé-kevésbé koherens ideológiákká összeálló rendszereinek geneziséjét is. Ily módon — ha a politikai elitekkel kötött alkuk eredményeként megfogalmazott (és delegált) mandátumokkal is — meghatározó módon befolyásolják a társadalom tudati állapotát: mozgósíthatóságát adott célok elérésére, szélesebb értelemben vett „hadrafoghatóságát” az átmenet valamelyik forгатókönyve mentén. E szerep különösen felértékelődik olyan átmeneti időszakokban, amelyekben a nyugodt korszakok jól bemérhető és előrejelezhető érdekszerkezetei nem működnek, amelyekben a klasszikus gazdasági-technikai racionalitás társadalmi viselkedést befolyásoló súlya (ideiglenesen?) visszaszorul és amelyekben egyének, csoportok, mozgalmak működése át/túlideologizálódik.

Állam és ACADEME

A tudáselitek változó funkcionalitása — vagy funkcióváltozása — különösen világosan fogalmazódik meg az állam működésmódjának történelmi átalakulásakor. Az állam és a politikai hatalom (sem az államszocialista, sem az azt követően kialakuló más változatai) nem írhatóak le a kormányzat klasszikus meghatározásaival. Az állam mint egymást (részben) átfedő közfunkciók és társadalmi szövetségek (szövetkezések) rendszere, társadalmi-ipari komplexuma a szabályozás, irányítás és társadalmi ellenőrzés viszonylag önálló központjainak hálózataként értelmezhető. Ez az összetettség, a mi vidékeinken mostanában divatos leegyszerűsítések ellenére, jelen van a „késői államszocializmus” technokrata változatában is.¹

Mindazonáltal az értelmiséggel foglalkozó írások közül azok, amelyek azt autonóm társadalmi réteggként, csoportként és azok is, amelyek valamilyen szélesebb formációk (például társadalmi osztályok) részeként kezelik, egyetértenek abban, hogy a történetileg meghatározott egyetemi-akadémiai szakosodás (és a mögötte meghúzódó tudo-

mányszerkezeti megoszlások) alapvetően kondicionálják a mai tudáselitek belső szerkezetét és működésmódját.

Ugyanakkor, az is nyilvánvaló, hogy a szakmai asszociációkat összefogó ACEDEME (nevezzük így a továbbiakban összevonva a felsőoktatást és az akadémiai kutatást) az egyes csoportokhoz, diszciplinákhoz tartozó szakértőket egy viszonylag koherens intézményi és érdekszerkezetbe rendezi. Felfogásunk szerint a kutató-oktató értelmiség relatív autonómiáját — a tudástermelésben betöltött szerepére hivatkozva, de attól sok vonatkozásban függetlenül — elsősorban ezek az intézményi formák, s nem egyszerűen önmagukban a részcsoporthoz tartozóknak a társadalmi munkamegosztásban elért, kialakított pozíciói határozzák meg.² Bizonyos értelemben épp az ideológiai és politikai autonómia egyik ismérve lesz az, ahogyan és ameddig az egyes szakmai intézmények (egyetemek, intézetek) különböző társadalmi csoportokkal, szakmai szervezetekkel — önálló játéktérrel kirajzolva — saját logikájukat követve szövetségeket kötnek.

Az ACEDEME hagyományain belül ennek az autonómiának kialakultak az invariánsai (az akadémiai szabadság, a szakmai munka minőségét ellenőrző belső szakmai közösségi megítélés primátusa, a szakmai közösségek karrierpályákat meghatározó értékelési joga). Ez az önmozgás ugyanilyen hagyományosan korlátozott volt (ez utóbirtól ritkábban emlékeznek meg a független akadémiai élet szószólói); a gazdaság kulcsfaktorai hatottak rá, a kormánykoordináció — a támogatásért cserébe — szükségszerűen országos igazgatási, katonai vagy társadalompolitikai szempontokat épített be az ACEDEME irányításába.

Az ideológiai hatalom ezen autonóm és korlátozó tényezők — helyi variánsokban kikristályosodó — relációrendszerében értelmezhető. Természetesen a manifesztált, sőt jogilag kodifikált hatásoknál számunkra itt érdekesebbek lesznek azok a lenyomatok, amelyekben ez a korlátozott autonómia beépül a rendszereket kormányzó tudáselitek viselkedést szabályozó, módosító értékei közé.

Az ACEDEME külvilággal, környező társadalommal, gazdasággal kiépített kapcsolatainak szabályozásában az állam — szabályozási sémákon, központosított erőforrás-allokáción és stratégiai célok meghatározásán keresztül — hagyományosan meghatározó szerepet játszik. Részben ezen keresztül csatornázódnak be a tudáselitek társadalomirányítási segédfunkciói is. Az állami szerepvállalás legitimálhat az ACEDEME-n belül olyan pályázati prioritásokat is, amelyek egyébként parciális réteg- vagy szervezeti (sőt, elvileg akár valamilyen osztály-) érdekekből vezethetőek csak le. Az állam, természetesen, a preferált projektjeihez csatlakozás lehetőségeinek felkinálásával, illetve az azokban való részvételért felajánlott újonnan megnyíló publikációs, ösztöndíj- és más forrásoknak a kutatási rendszerbe emelésével nagymértékben hozzájárulhat az ACEDEME-n belüli sajátos hatalmi egyensúlyok kialakulásához. Az így kialakuló hatalmi konfigurációkat a kutatási rendszer vagy az oktatói közösségek önszerveződése általában csak mérsékelni tudja, közömbösíteni azonban már nem. Az állami beavatkozás — a konfliktusok lekerekítésével vagy lefojtásával, a szemben álló partnerek szelektív támogatásával — meghatározóvá válhat az ACEDEME-n belül kirobbanó hatalmi krízisek kezelésénél is. Az állami szankciók és az ACEDEME belső — intézmények, iskolák,

szervezettípusok, vezető személyiségek közötti — érdekkonfliktusai, hatalmi vetélkedése sajátosságosan összefonód(hat)nak. Erős állami jelenlét esetén (s az ACADEME Magyarországon nemcsak az államszocializmus évtizedeiben, hanem azt megelőzően, s láthatóan most, azt követően is ebben a feltételrendszerben szocializálódott) az állami patronusért folytatott küzdelem, az annak érdekszférájában kiharcolt pozíciók megtartása, illetve megszerzése a kutatási-oktatási rendszeren, az akadémiai közösségen belüli küzdelemnek nemcsak része, hanem legfontosabb formája.³ Mindeközben — ugyan az ACADEME különböző szegmenseiben eltérő forgatókönyvek mentén — az akadémiai rendszeren belüli támogatásért cserébe a tudáseliteknek aktívan részt kell venniük nemcsak az állami szerepvállaláshoz rendelt tudásáramok megkonstruálásában, hanem a hatalmi szféra adott szerkezetének legitimálásában is.

Államszocialista tudáselitek

Mindezek a tényezők nagymértékben meghatározták a tudáselitek kialakulását, illetve átrétegződését a hatvanas-hetvenes évek Magyarországon is. Az ACADEME elitjei három tényező hatása alatt formálódtak.

Először is, ebben az időszakban — az államszocializmus technokrata változatának kiépülése mértékében — részlegesen rekonstruálódtak, vagy sok esetben először épültek ki, de létrejöttek az akadémiai rendszer parciális autonómiái. Ha ezek nem is értek össze teljes működő rendszerré, de már jelen voltak és egy sor területen (természettudományi alapkutatásban, egyetemi alsóbb szintű személyi mozgásoknál, szakmai publikációs fórumok szervezésénél) jelentős súlyra tettek szert.

Másodszor, kiépülnek (ismét részlegesen — helyreállnak) a magyar tudáselitek nemzetközi kapcsolatai a világtudománnyal, az európai és észak-amerikai egyetemi rendszerekkel és kisebb mértékben a nemzetközi szervezetek bürokráciáival is. Ennek a kapcsolatrendszernek természetesen funkciója van, azonban a nemzetközi kapcsolatháló státusz-, indikátor-, és presztízsértéke olyan területeken is kiemelkedően magas lesz (volt), ahol ennek funkcionalitása, illetve a végül is felmutatható külső kapcsolatok minősége megkérdőjelezhető. Ez a kapcsolatháló az erőforráskorlátos akadémiai rendszerben két irányban is növelte a tudáselitek függőségét. Egyfelől, miután az országos szinten rendelkezésre álló ösztöndíjakat, nemzetközi szervezeti tagságokat, NGO szakértői munkákat központosítottan, a konkrét utakhoz szükséges erőforrásokat pedig gyakran egyedi elbírálással az állam ellenőrizte, sőt a nyolcvanas évek elejéig-közepéig a kiutazási engedélyeket is esetről esetre adták ki — a külső kapcsolatháló az állami befolyásolás egyik legfontosabb, személyre szóló függőségeket is teremtő, illetve megerősítő eszközévé vált. Ugyanakkor, az akadémiai rendszerben születő, eleinte csak lassan növekvő, de később tölcészerűen kiszélesedő, az állami „váltóöröket” egyre jobban kikerülő közvetlen kapcsolatok majdnem kizárólag a külső (nyugati) felek finanszírozásában zajlottak, ezért itt kétségtelenül újabb függőség született. Ennek vitathatatlanul, voltak minőségi dimenziói is (vagyis a jobb produkciót könnyebb volt a

nemzetközi piacokon értékesíteni akkor is, ha azt valamilyen okokból a belső piacon nehezen lehetett forgalmazni). Megfigyeléseink szerint azonban az „exportminőség” jelszava itt a kapcsolatok túlnyomó részében inkább legitimációs jelszó, mintsem valóság. A magyar produciók a kinti produciókkal nem szabad versenyben mérődnek össze (s ha jobbak, hagyják le, szorítják ki), hanem többségükben elkülönített forrásokból fedezett „tudományos segélyprogramokból” származnak. Ezek elosztásában, még ha a nemzetközi akadémiai normákon belül is, de inkább kulturális minták, kommunikációs készségek megléte, mintsem valamilyen önmagában vett intellektuális merit számít.⁴

Harmadszor, mindezek mellett, az akadémiai elitek szerkezetét, viselkedésmintáit ezekben az években meghatározta a politikai elit szerepfelfogásainak kisugárzása is. Egyrészt a politikai elitek az ACADEME-n belüli előmenetelt is — egy szint fölött, ha lazán is — közvetlenül ellenőrizték. Ez nem azt jelentette, hogy ebben a karriersávban a szakmai produció nem számított, hanem azt, hogy — ha a professzionális munka valamilyen minimálisan elfogadható szinten rendben volt — e mellé a tudáselitekbeli pozíciókra pályázóknak még a politikai elitek értékvilágával komform értékrendet is valahogy fel kellett mutatniuk. Az értékazonosság (vagy legalábbis, ellenkező értékek, viselkedésminták demonstrálásának elkerülése) egyáltalán nem csak, vagy nem egyszerűen politikai lojalitásnyilatkozatok, vagy demonstrált — látszólagos vagy valóságos — baloldali politikai radikalizmust jelentett. A technokrata államszocialista modell politikai elitjei maguk is dezideologizálódtak és valamilyen eltévedt értelmiségi csoportok esetleges autentikus baloldali hitvallásaitól maguk is idegenkedtek volna, mert ez kritikailag konfrontálta volna őket saját technokratizmusukkal. A feltételezett (elvárt) politikai értékrend mindenekelőtt a *status quo* elfogadásából, a „szocializmus” felülről jövő reformokon keresztüli tökéletesítésének lehetőségéből, a „legvidámabb kádári barakk” kivételezettségének egyfajta dicséretéből és mindenfajta radikalizmus elutasításából, az apró lépések politikája társadalmi technikájának alkalmazásából állt.

A képet bonyolította, hogy az így kiépülő tudáseliteket (vagy azoknak meglehetősen nagy szegmenseit) a politikai elitek — legalábbis részben — inkorporálták, magukhoz emelték. A technokrata államszocializmus is legitimációhiányos volt (még ha a legitimáció hiánya sok vonatkozásban eltért is az államszocializmus más típusaiétól), és a tudáselitek, különösen a szélesebb közvélemény szemében is tekintéllyel rendelkező csoportjaik (mindenekelőtt az írók, de híres tudósok is) kooperációs készségében, elismerő együttműködésében legitimáció-pótléket tudott felmutatni. Emellett a felülről generált reformprogramok is politikailag fel(le?)értékelték a tudáselitet, amelynek a közvélemény jelentős része közvetlen politikai funkciókat is tulajdonított. Ebből a szoros (egy-egy csoportok esetében szimbiotikus) kapcsolatból következően a politikai elit uralmi formáit, viselkedési kódjait a tudáselitek alkalmazni kezdték — korlátozottan, részlegesen — az ACADEME-n belüli hatalom érvényesítésénél is.

Az államszocializmus romjainál

Az így kiépült tudáselitek találták magukat szemben 1989/90-ben az államszocialista rendszerek összeomlásával. Az átalakulás első fázisában néhány politikai jellegű reprezentatív tisztségben bekövetkezett szereplőcserét leszámítva (akadémiai elnökség, néhány rektor, folyóiratszerkesztő személycseréje) a tudáseliteken belüli személyes pozíciók láthatóan változatlanok maradtak.⁵ E cseréket sem igazán az új kormányzat vagy igazgatás kezdeményezte, hanem inkább maguk a tudáselitek reagáltak ezekkel a változásokra. Tulajdonképpen a korporatív érdekek fogalmazódnak meg abban, ha a tudáselitek valamelyik része a késői államszocializmusban egy, az akkori hatalom számára szalonképes reformkommunistát, ma pedig egy felvilágosodott keresztény, vagy nemzeti felsőközéposztálybeli urat tol elő az adott szellemi ágazat valamilyen reprezentatív tisztségébe. Lényegében mind akkor a reformkommunistának, mind a keresztény úrnak a jelenlegi kurzusban a korporatív érdekek képviselője (lenne) a dolga.

A további átalakulást, személycsere sorozatokat azonban három momentum látszik felgyorsítani:

a) az ACADEME-n kívülről érkező nyomás

Az új politikai elit a gazdasági átalakulás kezelésében — legalábbis rövid távon — vereséget szenvedett. Az amúgy is szereptanulással elfoglalt, a történeti helyzet külső adottságaiból következően is identitászavarral küzdő vezető csoportok (és közvetlen támogatóik, tanácsadóik) kompenzációs terepeket, olyan szférákat keresnek, amelyekben bármilyen jellegű akciókkal — akár szervezeti átalakulásokban, akár régi (szak)vezetői fejek hullásával — demonstrálni lehetne, hogy valamilyen jellegű változások mégiscsak kikényszeríthetőek, és hogy ugyanakkor a krízisből való kilábalás lelassulásáért elsősorban a világosan azonosítható „ellendrukkerek”, „szabotőrök”; a régi rend ilyen-olyan itt maradt szakértői felelősek. Ilyen akciósorozatok terepéül a társadalmi lét olyan szférái kínálkozhatnak, amelyeknek nincsenek azonnali életszínvonal-csökkentő (gazdasági hatékonyság rontó) hatásai és amelyeknek a szervezeteiben az új elitek (fontos ideológus csoportjai) — ha eddig csak marginális posztokon is — valamilyen jártasságra korábban szert tettek.

b) az ACADEME-n belüli horizontális nyomás

Horizontális nyomásnak nevezzük a kortársi szakmai csoportokon belül indukálódó előmeneteli nyomást. A kádári Magyarország egyik fontos ismérve volt, hogy korporatív elitjei (s nem csak a tudáselitek) nagyjából hasonló korcsoportba tartoztak, és azokon belül a hatvanas évek végétől az elitek cirkulációja gyakorlatilag leállt. Részben a politikai szabályozásból, részben belső elitpaktumokból következően az elitek merítési bázisa rendkívül leszűkült. S mivel 1956, vagy legalább is a hatvanas évek eleji konszolidáció után viszonylag fiatal emberek kerültek a tudáselitek kulcspozícióiba is, s ezt követően

majdnem nullára csökkent az adott korosztályból a többiek számára az elitbe kerülés lehetősége tulajdonképpen jó két évtizedre a szakértelmiség számszerű többsége számára megszűntek a professzionális mobilitásnak valóban a szervezeti csúcsokra vezető ösvényei. Miután pedig a szervezeti előmenetel az adott autokratikus, majd az újabb etatista és erőforráshiányos rendszerekben is legfőbb sikerindikátornak számított, minden intézményben, szervezetben frusztrált, önmagukat érzéseik szerint mindeddig kipróbálni nem képes szakértelmiségiek tömege torlódott össze. Ezek kumulált és a magyarországi hagyományoknak megfelelően politikai feljelentés formájába öltöztetett „most vagy soha” elégedetlensége a hagyományos politikai elitnek legfőbb pozicionális és egzisztenciális fenyegetésévé vált.

c) az ACADEME-n belüli vertikális nyomás

Vertikális nyomáson itt más, általában fiatalabb akadémiai generációkból érkező nyomást fogunk érteni. A technokrata államszocializmus utolsó másfél évtizedében a tudástermelő akadémiai szférák személyi állománya nagymértékben kiterjedt. Egy modernizálódó társadalomban és bővülő gazdaságban ennek funkcionalitása is nyilvánvaló. Mindemellett ez a nagymértékben és gyakran kemény teljesítményelszámolással nem szembeállítottan felfuttatott létszám — állami állásokban — részben a tudáselitek legitimációs segítségnyújtásának redisztribúciós ellentételezésével, részben az elitista újraelosztási filozófiákkal, részben pedig a potenciális értelmiségi ellenzékiesség kivárálásának programjával függött össze.⁶ A redisztribúciós szabályok részleges változásával és egyáltalán az e célra elosztható erőforrások (ideiglenes?) fogyásával e létszámok veszélybe kerülnek. A rendszer szervezeti, pénzügyi alapjainak lazulásánál — ez általános szervezeti viselkedési szabály, s nem a magyar tudáselitek specifikuma — elsősorban a már a szervezeten belül levőket (vagy azok meghatározott csoportjait) kívánják megmenteni és nem igyekeznek újabb kutatókat, oktatókat az amúgy is túlterhelt hajó fedélzetére invitálni. Mindebből következően az akadémiai lét (legalábbis Magyarországon) bezárul most a szakmai rendszerekbe bekerülni kívánó egész korosztályok előtt. Számukra (az emigrációt leszámítva) majdnem egyetlen bekerülési eséllyé az akadémiai rendszer jelenlegi hatalmi szerkezeteivel szembeni frontális támadás válik (működési filozófiájuk: jobb az akadémiai hatalom valamilyen még frissen füstölgő romjainak birtokába kerülni, mint az egész rendszeren kívül maradni).

Az ACADEME-n belüli hatalmi harc következő szakaszát nagymértékben az fogja eldönteni, hogyan egyesül (egyesül-e?) a jelenlegi elitekkel szemben ez a belső vertikális és horizontális nyomás, avagy sikerül-e a tudáseliteknek alkusorozatokkal a vertikális nyomást csökkenteni, a horizontális türelmetlenséggel (illetve esetleg a külső politikai nyomással összekapcsolódó válfajaival szemben) kiegyenlíteni.

A vizsgálat tulajdonképpen tárgya azoknak az adaptációs mechanizmusoknak a felderítése, illetve értelmezése, amelyek meghatározzák a tudáselitek viselkedési formáit a vázolt erőterben. Az anyaggyűjtésnél használt interjú technikája módosított a tudáselitek egyéni viselkedési modellekben jelentkező finomsztruktúrájának, „túlélési stratégiájának”

a feltérképezésére is (s az anyagok ilyen dimenziójú feldolgozására is vállalkozni fogunk). A kapcsolatrendszerek újraértékelése, az elittagság előtti létből származó kulturális és network-tőkék érvényesítése, a származási — etnikai különbségek jelentkezése, a generációs viselkedési modellek különbsége, a Bourdieu-féle konverziók technikái, az elit-utánpótlás pályái, instrumentális és terminális értékek, az egyes csoportok karrierpálya megtartási képessége stb. — mind a vizsgálat tárgyát fogják képezni.

A kutatás azonban elsősorban az intézményi keretekben zajló kollektív vagy legalábbis kooperációs adaptációs formákra irányul. Úgy véljük, ezekben jelentkeznek azok az új elemek, amelyekben

— a poszt-államszocialista társadalmak tudásháztartásának új modelljei kikristályosodnak,

— elindul a hagyományos kelet-európai értelmiségi szerepmódel átalakulása,

— megkezdődik — az akadémiai rendszer erőteljesebb nemzetközi illesztéséhez elengedhetetlen reformokkal együtt — a hatalom újraelosztása.

A tudáselitek egyes csoportjai tagjaik „egyéni túlélési stratégiáiból” és „újrakezdési erőforrásainak” egyenlőtlen eloszlásából következően e különböző mechanizmusokban eltérő arányokban és módokon vesznek részt. Vizsgálatunk elsődleges célja maguknak a mechanizmusoknak a felderítése. S csak másodlagosan érdekel bennünket a stratifikációs szempont, vagyis hogy az eltérő háttérű, indíttatású csoportok mely pozíciókat kikkel szövetségben, milyen gyakorisággal és időtartamra tudják (vagy kívánják) megszerezni. A fentiekén túl — kísérletképpen — empirikus anyagunkat konfrontálni kívánjuk a legutóbbi évek legfontosabb elit-makroelméletével: Field, Higley és Burton paradigmájával. Ez az elmélet elsősorban nem a tudáselitekre vonatkozik, hanem az elitekre általában és a politikai elitekre speciálisan és kapcsolatokat definiál a nemzeti elittípusok, az elittranszformáció módja és a politikai stabilitás között. Nemzeti eliteken mindazokat a személyeket fogjuk érteni, akik képesek arra — ha akarják —, hogy magas állami tisztviselőknek jelentős bonyodalmakat okozzanak anélkül, hogy ezért megbüntethetőek lennének.

Az ott használt történeti anyagon eredetileg három elittípust — az ideológiailag egységes, a konszenzuálisan egyesített és a megosztott változatokat —, illetve a konszenzuális egység elérésének történeti pályáit vizsgálták. Az elit konszenzuális egysége és a politikai stabilitás közötti kapcsolatokat főleg intra-elit „történelmi kompromisszumok” (ezeket Field és szerzőtársai *elite settlements*-nek nevezik) és egy „két lépcsős átalakulás” szembeállításával elemzik. Ez utóbbinál az első lépésben a konszenzuspárt stabil, az eliten kívüli támogatásra tesz szert. A második lépésben azután a kisebbségben maradt „engesztelhetetlenek” feladják ideológiai radikalizmusukat és lényeges elemeiben elfogadják az uralkodó konszenzust. Field, Higley és Burton után *elite settlements*-en itt azokat a viszonylagosan ritka eseteket fogjuk érteni, amelyekben az egymással vetélkedő elitfrakciók váratlanul és egyértelműen újrafogalmazzák eddigi álláspontjaikat és valamilyen kompromisszumra jutnak — mégpedig önmaguktól, autonóm döntéseikből következően. Ily módon ezt a transzformációt nem lehet egyszerűen kulturális, gazdasági, vagy társadalmi erők mozgásából előrejelezni vagy közvetlenül levezetni.

Az új elit-paradigma egyik központi eleme szerint a nem-egyesített (*disunited*) elit-típus a legelterjedtebb, és tulajdonképpen olyan instabil rezsimeket eredményez, amelyek — eltérő időintervallumokkal — autoriter és demokratikus formák között ingadoznak. A konszenzuálisan egyesített nemzeti elitek történetileg az előzőnél lényegesen ritkábban előforduló változatok, de — amennyiben a gazdasági peremfeltételek lehetővé teszik — stabil demokráciákat is eredményezhetnek. A stabil rendszer előfeltételévé válik, hogy ott egyfajta konszenzuális elit-transzformáció irányába mutató átalakulás már kétségtelenül lezajlott. Ha ez nem következett be, akkor elvben a rezsim instabil marad. Az egyes elitszektorokban azonban eltérő erejű lehet a konszenzualitás; lehetséges, hogy míg a politikai elitek még jócskán azon innen vannak, a tudáseliteknél, például az egyetemek vezetésében jóval erősebben, világosabban szinkronizált nézetekkel találkozunk. Elismerjük, hogy — épp a tudáselitek esetében — az elitek és nem-elitek közötti átmenetek rosszul definiáltak (egyrészt az egyszerre érvényesülő eltérő kiindulópontú értékelési — megmértési rendek interferenciája is ad valamilyen játékra lehetőséget, másrészt pedig épp a tudományos szakmai pozíciónak és az adminisztratív posztnak a kutatási nagyüzem kialakulásával mindenütt szaporodó, de a *Worldsystem* perifériáján ugrásszerűen sokasodó szétválásából következően is puhul a definíció).

A megközelítés elaszticitása ellenére is fenntartjuk állításunkat, mely szerint a tudáselitek esetében minden átmeneti fázis dacára is megragadható különleges játéktérük (és felelősségük) — akár az akadémiai rendszer alakításában, akár pedig az ideológiák szélesebb társadalmi generálásában.

Az általunk vizsgált esetekben a tudáselitek a tartós diszkonszenzualitás állapotában működnek. Látszólagos egyetértésük makrotársadalmi kérdésekben (demokrácia + piacgazdaság, vagy „szociális piacgazdaság”) értelmezhetetlen, mert az adott ideológiai klaszterekbe a konkrét társadalmi modellek túlságosan széles osztályai tartoznak. Társadalomfejlődési ideológiáik ismét, s most szokatlanul éles formában leképezik a régió hagyományos „zapadnyik” — „pocsvennyik” ellentéteit. A szűkülő erőforrások újraelosztásáért vívott harcaik pedig elmélyítik szervezeti, illetve szervezetközi ellentéteiket. Ebben a helyzetben eléggé természetesnek tűnik a rövidre zárt szervezeti érdekek és a makro-társadalomfejlődési ideológiák stabilizálódó konfrontációja. A vizsgálat tulajdonképpen itt arra kíváncsi, hogy

a) egyáltalán kezelhető-e a Field-elmélet, ha a nemzeti elitek aggregációiból leszállunk a funkcionális elitek szintjére?

b) ebben a szférában elérhető-e valamilyen stabilitás megosztott elitek esetében (Field és társai szerint nem, azonban a velük ellentétben megfogalmazódó hipotézisünk szerint kialakíthatóak olyan dinamikus egyensúlyi helyzetek, amelyekben ez mégis elérhető)?

c) milyen ezeknek a dinamikus egyensúlyoknak a „mikrokoreográfiája”? Hipotézisünk szerint ezek megteremtésében külső hatótényezők a kezdeményezők. Megbomlásukban és újrendeződésükben is elsősorban környezeti faktorok lesznek a meghatározók. Külső tényezőkön itt zömmel valóban a nemzeti rendszereken kívüli faktorokat értenénk. A Field-elméletben nincs hely a dependens elitek külső kapcsolódása-

inak, illetve az ebből a kapcsolatrendszerből érkező impulzusok hatásainak értelmezésére. Vizsgálatunk — ambícióink szerint — e vonatkozásban is lehetőséget kínál a Field-paradigma továbbfejlesztésére, elméleti finomítására;

d) a tudáselitek újrendezésén keresztül vizsgálható, hogyan történik az új elitfrakciók kooptációja a régi csoportok közé. Valószínűleg itt — épp a már vázolt konszenzus elérése szempontjából — érdemes dinamikus és statikus konszenzusok között különbséget tenni.

Jegyzetek

¹ Ha kissé leegyszerűsítve is, érdemes a késői államszocializmus modelljei között egy technokrata, fontos dimenzióiban neokorporatív jegyeket is viselő típust (a Tito, Kádár, Gierek körül kialakuló politikai rendszert) és egy reideologizáló, kulturális-gazdasági izolációba merevedő változatot (Breznyev, Ulbricht vagy Husak rendszereit) megkülönböztetni. A „kemény” és a „puha” diktatúrák közötti különbségek Közép-Kelet-Európában mindenki számára ismertek. Itt mi ennek konstatálásánál többet teszünk; feltételezzük, hogy az államszocializmus nagy klasztereiben végül is (ha korszakonként némileg eltérő jegyekkel is) két eltérő, másfajta belső munkamegosztással dolgozó, különböző optimalizálási kritériumokat követő koherens államtípus létezett.

² Az autonómia mostanában univerzális tudománypolitikai jelszóvá vált az egyetemeken és az akadémián. A kutatásban általunk használt autonómia fogalom az ezekben a vitákban használtaknál lényegesen szélesebb; nemcsak jogilag definiált önkormányzatokat értünk rajta, hanem minden olyan saját mozgást létrehozó, kiteljesítő alkupozíciót és hatalmi helyi értéket, amelyet érvényesíteni lehet az ACADEME vagy az azt ellenőrző elitek érdekei mentén.

³ Mindez, persze, ellentmond a „mertoni” normáknak a tudomány autonómiájáról, közösségeinek érdeksemlegességéről. Ám először is, a mertoni vízió valószínűleg inkább a tudomány önvédelmi szükségleteiből származó normatív program, mintsem a tudomány valódi működését leíró univerzális séma. Másodsorban, szélsőséges eseteket (pl. a hitleri Németország) leszámítva egyáltalán nem bizonyított, hogy az autoritárius rendszerek nem teremthetnek meg — ideiglenesen, korlátozott szociális térben — olyan feltételeket, amelyek között a tudomány (vagy inkább egy-egy területe, ága) ne virágozhatna. A sztálini Szovjetunióban — ideológiai összeférhetetlenségükből következően — gyakorlatilag kipusztították a modern társadalomtudományokat. Mindez azonban nem hatott a fizika vagy a matematika fejlődésére. Sőt, az orosz fizika legfontosabb e századi eredményei — s nemcsak az atombomba, hanem Landau, Kapica, vagy Tamm elméleti eredményei is — a sztálini autokrácia legsötétebb éveiben születtek. Úgy látszik, akár extrém feltételek között is, de — ha erőforrásokat kap és a külső szociális drámától elég hatékonyan elszigetelik — a tudomány (bizonyos fajtája, része) működik a külső demokrácia teljes hiánya mellett, az udvari hatalmi viszonyokhoz illeszkedő alrendszerként is.

⁴ Másképp fogalmazva; az esetek többségében — egy meglehetősen minimális, de kétségtelenül számon kért intellektuális küszöbön túl — elsősorban a nyugati akadémiai rendszer számára értelmezhető kulturális kódok megléte számít(ott) a kapcsolatokra kiválasztottsághoz. „Legyen (majdnem) olyan 'kedves fiú/lány', mint mi, de azért ne legyen nálunk jobb, mert akkor milyen erkölcsi alapon részesítjük segélyprogramokban?” — fogalmazódik meg az átlagos „nyugati” kapcsolatteremtési filozófia. Ettől két esetben tértek el: egy igen kis létszámú, valóban nemzetközileg versenyképes csoport esetében, amelyet valóban „bevettek”, és egy hasonlóan nem nagy létszámú, politikai okok miatt az akadémiai rendszerből (annak elitjéből) kiszorított és (akadémiai produkciójának minőségétől tulajdonképpen függetlenül) „politikailag segélyezett” csoportnál tértek el.

⁵ E tény megállapításában hangsúlyozottan nincs negatív értékítélet!

- ⁶ Ezt az elemet nem hagyhatjuk ki a csak szimbolikusan fizetett, de érdemleges eredményeket soha nem produkáló intézeti kutatók, a hetente néhány órát leadó, de emellett más szellemi munkát nem végző egyetemi oktatók tömege láttán.
- ⁷ Maga az utánpótlás (elitváltás) vizsgálati dimenziói
- a rezervoar dimenzió, ideértve az elitek és a „nem-elitek” közötti cserekapcsolatokat,
 - a kvalifikációs metszet, amelybe tartoznak a formális képzettség változásai, a szakmai-politikai mobilitási csatornák átalakulása, végül
 - a normatív metszet, amelyben a pillanatnyilag (még?) a hatalom birtokosának számító elitek értékei, normái, viselkedési mintái átadása folyik.

Hivatkozások

- Ahlberg, R. 1988: „The Soviet Administrative Elite -Qualifications, Promotion Opportunities and Career Model”, *Osteuropa*, 11, 965–980.
- Albrecht, T.L. – B. Hall 1991: „Relational and Content Differences Between Elites and Outsiders in Innovation Networks”, *Human Communication Research*, 4, 535–561.
- Amman, R. 1986: „Searching for an Appropriate Concept of Soviet Politics — The Politics of Hesitant Modernization”, *British Journal of Political Science*, October, 475–494.
- Amosov, B. 1990: „Zamescsenyije dolzsnosztyej profeszorszko-prepodavatyelszkogo szosztava vuzov”, *Szovjetszkaja Zakonnoszty*, 4, 43–46.
- Asin, G.K. 1990: „Polityicseszskaja elita”, In: *Polityika — problemy teorii i praktiki*, 1, 22–37.
- Atkinson, R.C. 1990: „Supply and demand for scientists and engineers. A national crisis in the making”, *Science*, Apr 27, 425–432.
- Bacharach, P. 1967: *The Theory of Democratic Elitism*. Boston: Little & Brown.
- Bagguly, P. 1992: „Social Change, the Middle Class and the Emergence of New Social Movements — A Critical Analysis”, *Sociological Review*, 1, 26–48.
- Balabanov, Sz.Sz. 1990: O formirovanyii i realizacii kadrovogo potenciala. In: *Szociologicseszskije problemy podgotovki i ispolzovanyija kadrov*. 33–46. Moszkva.
- Barrington, M.Jr. 1987: *Authority and inequality under capitalism and socialism*. Oxford: Clarendon.
- Berg, van den A. 1990: Creeping Embourgeoisement? Some Comments on the Marxist Discovery of the New Middle Class. *Working Papers in Social Behaviour*, 90/3. Montreal: McGill University.
- Beyme, K. 1971: *Die politische Elite in der Bundesrepublik*. München: Piper.
- Black, G.S. 1972: „A theory of political ambition; career choices and the role of structural incentives”, *American Political Science Review*, March.
- Borowicz, R. 1989: „Mobilnosc zawodowa nauczycieli akademickich”, *Dydaktyka szkoly wyzszej*, 4, 3–14.
- Bottomore, T. – R.J. Brym (eds.) 1989: *The capitalist class: an international study*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Bourdieu, P. 1988: *Homo Academicus*. Cambridge: Polity Press.
- 1989: *La Noblesse d'Etat: Grandes Ecoles et Esprit de Corps*. Paris: Editions de Minuit.
- 1992: „Thinking about Limits”, *Theory, Culture and Society*, 1, 37–49.
- Bressler, M. 1991: „The High-Status track — Studies of Elite Schools and Stratification by P.W. Kingston, L.Lewis”, *Contemporary Sociology*, 6, 867–68.
- Browning, R. 1968: „The interaction of personality and political system in decisions to run for office”, *Journal of Social Issues*, 1, 93–110.
- Bruni, M. – A. Venturini 1992: *Pressure to Migrate and Propensity to Emigrate – the Case of the Mediterranean Basin*. Torino: Ld'A.
- Burant, S.R. 1987: „The Influence of Russian Tradition on the Political Style of the Soviet Elite”, *Political Science Quarterly*, 2, 273–293.
- Burton, M.G. – J. Higley 1987: „Elite Settlements”, *American Sociological Review*, 3, 295–307.

- Cannadine, D. 1990: *The Decline and Fall of the British Aristocracy*. New Haven: Yale University Press.
- Cammack, P. 1990: „A Critical Assessment of the New Elite Paradigm”, *American Sociological Review*, 3, 415–420.
- Chantelau, F. 1990: „Personalstruktur und Typenzwang im Hochschulrahmenrecht”, *Wissenschaftsrecht, Wissenschaftsverwaltung, Wissenschaftsförderung*, 1, 45–65.
- Chow, R. 1991: „Pedagogy, trust, Chinese Intellectuals in the 1990s — Fragments of a Post-Catastrophic Discourse”, *Dialectic Anthropology*, 3-4, 191–207.
- Clark, B.R. 1983: *The higher education system: academic organization in cross-national perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, E. 1988: „Educational Models of Action and Performances of Industrial Elite”, *Sociologie du Travail*, 4, 587–614.
- Dagnaud, M. – D. Mehl 1983: „Elite, sub-elite, counter-elite”, *Social Science Information*, 6, 817–865.
- Davidov, J.N. 1990: „Gorkije isztyini 'Veh' — Tragicsezskij opit szamopoznanyija rossziszskoj intelligencii”, *Szociologiceszkije isszledovanyija*, 10, 67–81.
- Daerden, J. – B.W. Ickes – L. Samuelson 1990: „To innovate or not to innovate — Incentives and Innovation in Hierarchies”, *American Economic Review*, 5, 1105–1124.
- Derber, C. 1983: „Managing Professionals: Ideological Proletarianization and Post-Industrial Labour”, *Theory and Society*, 3, 309–341.
- Dogan, M. – J. Linz (eds.) 1976: *Political Elites and Social Structure in Parliamentary Democracies — a Comparative and Historical Analysis*. Cambridge: MA, MIT Press.
- Domhoff, G.W. – H.C. Ballard (eds.) 1968: *Wright Mills and the Power Elite*. Boston: Beacon.
- Dresch, S.P. – K.R. Janson 1987: „Giants, Pygmies and the Social Costs of Fundamental Research, or Price Revisited”, *Technological Forecasting and Social Change*, 4, 323–340.
- — 1990: „Recruitment and Accomplishment in Fundamental Science — A Generalisation of the 'Giants, Pygmies' Model”, *Technological Forecasting and Social Change*, March, 39–58.
- Edinger, L. (ed.) 1967: *Political Leadership in Industrial Societies*, London.
- Edinger, L. – D. Searing 1967: „Social background in elite analysis: a methodological inquiry”, *American Political Science Review*, 4, 444–445.
- Enke, E. 1974: *Obersicht und politisches System der Bundesrepublik Deutschland*. Frankfurt — Bern: Lang.
- Etzioni-Halevy, E. 1984: *The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy*. London: Mcmillan.
- 1989: „The Contradiction of Power, Conflict and Change in a Democracy — a Demo-Elite Perspective”, *Current Perspectives in Social Theory*, 2, 177–179.
- 1989a: „Elite Power, Manipulation and Corruption — A Demo-Elite Perspective”, *Government and Opposition*, 2, 215–231.
- Eulau, H. – M. Czudnowski (eds.) 1976: *Elite Recruitment in Democratic Politics*. New York: John Wiley.
- Eyerman, R. (ed.) 1987: *Intellectuals, Universities, and the State in Western Modern Societies*. Berkeley: University of California Press.
- A Felsőoktatási Törvény szövegtervezete*. In: MKM Magyar Felsőoktatás. Budapest 1991. (Melléklet.)
- Frentzel/Zagorska, J. – K. Zagorski 1989: „East European Intellectuals on the Road of Dissent — the Old Prophecy of a New Class Reexamined”, *Politics and Society*, 1, 89–113.
- Gasiorowski, M.J. 1986: „Dependency and Cliency in Latin America”, *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 3, 47–65.
- Gould, R.V. 1989: „Power and Social Structure in Community Elites”, *Social Forces*, 2, 531–571.
- Gouldner, A. 1979: *The future of intellectuals or the rise of the new class*. New York: Seabury Press.
- Gowan, P. 1987: „The Origins of the Administrative Elite”, *New Left Review*, No. 162, 4–34.
- Hamon, H. – P. Rotman 1981: *Les intellocrats: Expedition en haute intelligentsia*. Paris: Ramsay.
- Hearnden, A. 1991: „University Officers and Reorganization of Higher Education in West-Germany 1945-1952”, *Minerva*, 4, 501–506.
- Hickox, M.S. 1986: „Has There Been a British Intelligentsia”, *British Journal of Sociology*, 2, 260–268.

- Haynes, K.A. 1988: „Authoritarianism, Democracy, and Development — the Corporative Theory of Wiarda H.J.”, *Latin American Perspectives*, 3, 131 – 150.
- Higley, J. – M.G. Burton 1989: „The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns”, *American Sociological Review*, 1, 17 – 32.
- Higley, J. – M.G. Burton – G.L. Field 1990: „In Defense of Elite Theory — A Reply”, *American Sociological Review*, 3, 421 – 426.
- Higley, J. – J. Pakulski 1992: „Revolution and Elite Transformation in Eastern Europe”, *Australian Journal of Political Science*, 1, 104 – 119.
- Hoffmannlange, U. 1989: „Positional Power and Political Influence in the Federal-Republic of Germany”, *European Journal of Political Research*, 1, 51 – 76.
- „Intelligencija drevnyaja i novaja. Kruglij sztol” 1990: *Narodi Azii i Afriki*, 2, 39 – 56.
- Kadushin, C. 1974: *The American Intellectual Elite*. Boston: Little Brown.
- Kelly, A. 1990: „Szamocenzura i russzkaja intelligencija 1905-1914”, *Voproszi Filozofii*, 10, 52 – 66.
- Kettler, D. – V. Meja – N. Stehr 1990: „Karl Mannheim und die Entmutigung der Intelligenz”, *Zeitschrift für Soziologie*, 2, 117 – 130.
- Klingemann, H-D. – R. Stoss – B. Wessels (eds.) 1991: *Politische Klassen und politische Institutionen. Probleme und Perspektiven der Elitenforschung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Konrád Gy. – Szelényi I. 1989: *Az értelmiség újta az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- „Konservative Intelligenz” 1990: *Die Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte*. 8, 694 – 734 (Különszám).
- Kornberg, A. – N. Thomas 1965: „The political socialization of national legislative elites in the US and Canada”, *Journal of Politics*, Nov., 761 – 774.
- Lachmann, R. 1989: „Elite Conflict and State Formation in 16th Century and 17th Century England and France”, *American Sociological Review*, 2, 141 – 162.
- 1990: „Class Formation Without Class Struggle — An Elite Conflict theory of the Transition to Capitalism”, *American Sociological Review*, 3, 398 – 414.
- Lasswell, H. – D. Lerner – E. Rothwell 1952: *The Comparative Study of Elites*. Stanford: Stanford University Press.
- Lebra, T.S. 1989: „Adoption among the Hereditary Elite of Japan — Status Preservation Through Mobility”, *Ethnology*, 3, 185 – 218.
- Lemert, C. 1990: „The Habits of Intellectuals — Response”, *Theory and Society*, 3, 295 – 310.
- LI, C. – D. Bachman 1989: Localism, Elitism, and Immobilism — Elite Formation and Social Change in Post-Mao China”, *World Politics*, 1, 64 – 94.
- LI, C. – L. White 1990: „Elite Transformation and Modern Change in Mainland China and Taiwan — Empirical Data and the Theory of Technocracy”, *China Quarterly*, No. 121, 1 – 35.
- Liedman, S.E. 1986: „Institutions and Ideas — Mandarins and Non-Mandarins in the German Academic Intelligentsia”, *Comparative Studies in Society and History*, 1, 119 – 144.
- 1988: „The Decline of the German Mandarins — The German Academic Community, 1890-1933 by F.K. Ringer”, *Argument*, 1, 86 – 91.
- Luttberg, N.R. 1968: „The Structure of Beliefs among Leaders and the Public”, *Public Opinion Quarterly*, 4, 398 – 409.
- Marks, G. 1992: „Rational Sources of Chaos in Democratic Transition”, *American Behavioral Scientist*, 4 – 5, 397 – 421.
- Marshall, T.H. – T. Bottomore 1992: *Citizenship and Social Class*. London: Pluto.
- Mcauley, A. 1991: „The Economic Transition in Eastern Europe — Employment, Income Distribution, and the Social Security Net”, *Oxford Review of Economic Policy*, 4, 93 – 105.
- Mcclelland, Ch.E. 1991: *The German experience of professionalization — modern learned professions and their organizations from the early 19. century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meyers, P.V. 1989: „The Rise of the Modern Educational System — Structural Changes and Social Reproduction by D.K. Muller et al”, *Journal of Social History*, 3, 566 – 569.
- Mills, C.W. 1956: *The Power Elite*. Oxford: OUP.
- Mosca, G. 1939: *The Ruling Class*. New York: McGraw-Hill.
- Mosse, W.E. 1989: *The German – Jewish economic elite 1820 – 1935 — a sociocultural profile*. Oxford: Clarendon.

- Neuhouser, K. 1992: „Democratic Stability in Venezuela — Elite Consensus or Class Compromise”, *American Sociological Review*, 1, 117–135.
- Offe, C. 1991: „Capitalism by Democratic Design — Democratic Theory Facing the Triple Transition in East-Central Europe”, *Social Research*, 4, 865–892.
- Oppenheimer, M. 1985: *White collar politics*. New York: Monthly Review Press.
- Pels, D. 1991: „Treason of the Intellectuals”, *Theory, Culture and Society*, 1, 21–56.
- Petras, J. 1990: „The Metamorphosis of Latin American Intellectuals”, *Latin American Perspectives*, 2, 102–112.
- Petrov, V.M. 1990: Intelligencija i duh bjurokratizma. In: *Szocializm i Roszija*. 280–311. Moskva.
- Petrovskij, A.B. – L.K. Szemjonov – V.Sz. Malov 1990: „Kadri akagyemii: Szosztav, sztruktura, dinamika”, *Vesznyik AN SSSZR*, 11, 37–49.
- Phelan, A. (ed.) 1985: *The Weimar dilemma: Intellectuals in the Weimar Republic*. Manchester: Manchester University Press.
- Prewitt, K. – A. Stone 1973: *The Ruling Elites: Elite Theory, Power, and American Democracy*. New York: Harper & Row.
- Professorstillsaetting — En oversyn av proceduren vid tillsaetting av professorstjaenster*. 1989: Stockholm: Utbildningsdep. (SOU 1980:30.)
- Ringer, F.K. 1986: „Differences and Cross-National Similarities among Mandarins”, *Comparative Studies in Society and History*, 1, 145–164.
- 1990: „The Intellectual Field, Intellectual History, and the Sociology of Knowledge”, *Theory and Society*, 3, 269–294.
- 1990a: „The Habits of Intellectuals — Fieldwork and Theorizing in Intellectual History — Rejoinder”, *Theory and Society*, 4, 323–334.
- Rothenburg, F. 1989: *Soziale Ungleichheit im Modernisierungsprozess des 19–20. Jahrhunderts*. Frankfurt: Campus.
- Rožanov, V. 1990: „Apokalipszisz nasego vremena”, *Lityeraturnoje Obozrenyje*, 1, 88–112.
- Röhlich, W. 1991: *Eliten und das Ethos der Demokratie*. München: Beck.
- Rubinstein, W.D. 1987: *Elites and wealthy in modern British history*. New York: St. Martin.
- Sanders, J.T. 1991: „Machajski Waclaw — A Radical Critic of the Russian Intelligentsia and Socialism”, *Problems of Communism*, 6, 115–123.
- Sawinski, Z. – H. Domanski 1991: „Stability of Prestige Hierarchies in the Face of Social Changes — Poland, 1958–1987”, *International Sociology*, 2, 227–241.
- Schmitter, P.C. 1992: „The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups”, *American Behavioral Scientist*, 4-5, 422–449.
- Searing, D.D. 1991: „Roles, Rules and Rationality in the New Institutionalism”, *American Political Science Review*, 4, 1239–1269.
- Skarzynski, R. 1991: *Intelektualisci a kryzys*. Warszawa: ISP PAN.
- Shlapentokh, V. 1990: *Soviet Intellectuals and Political Power*. Princeton: Princeton University Press.
- 1990a: „The Justification of Political Conformism — The Mythology of Soviet Intellectuals”, *Studies in Soviet Thought*, 2, 11–135.
- Shreider, J. 1990: „Ob elitarnosztyi intelligencii”, *Vesznyik viszej skoli*, 4, 88–89.
- Strine, M.S. 1991: „Critical Theory and Organic Intellectuals — Reframing the Work of Cultural Critique”, *Communication Monographs*, 2, 195–201.
- Szelényi I. 1982: „Gouldner's Theory of Intellectuals as a Flawed Universal Class”, *Theory and Society*, 4, 779–798.
- Teichler, U. 1988: *Changing patterns of the higher education system: the experience of three decades*. London: Kingley.
- 1990: *Europaeische Hochschulsysteme: Die Beharrlichkeit vielfaeltiger Modelle*. Frankfurt: Campus.
- Thoens, P. 1966: *The Elite in the Welfare State*. London.
- Titarenko, L.G. 1991: „Pseudotechnoratyizm v szovjetszkom obszseszvtve”, *Szociologicseszkiye Isszledovanyija*, 7, 48–54.
- Troškin, E.I. 1990: „Intelligencija i vlaszty”, *Szociologicseszkiye Isszledovanyija*, 3, 131–140.

- Turner, B.S. 1992: „Ideology and Utopia in the Formation of an Intelligentsia — Reflections on the English Cultural Conduit”, *Theory, Culture and Society*, 1, 183–210.
- Tyburski, W. 1989: *Ideologia nauki w swiadomosci polskich srodowisk intelektualnych doby pozytywizmu; Rozwoj — metamorfozy — zalamania*. Torun: Univ. M. Kopernika.
- Urban, M.E. 1989: „Centralization and Elite Circulation in a Soviet Republic”, *British Journal of Political Science*, 1, 1–23.
- Wasilewski, J. 1990: „The patterns of Bureacratic Elite Recruitment in Poland in the 1970s and 1980s”, *Soviet Studies*, 4, 743–757.
- Weisz, G. 1988: „Changes in the French Medical Elite”, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 74, 33–46.
- Wen, L.L. – H.Y. Ouyang 1991: „Marxian versus Confucian Effects on Elite Mobility — an Analysis of the Turnover in the NPC Standing Commitee 1953-1983”, *Issues and Studies*, 11, 57–77.
- Windolf, P. 1992: „Cycles of Expansion in Higher Education 1870-1985 — An International Comparison”, *Higher Education*, 1, 3–19.

VITA A SZOCIÁLIS TÖRVÉNYRŐL

A Magyar Szociológiai Társaság ez év első felében három vitát rendezett szociális kérdésekről: az elsőt márciusban a készülő szociális törvényről, a másodikat áprilisban a nyugdíjbiztosításról, a harmadikat június elején a betegbiztosításról és az egészségügyről. Főlegesen lenne bizonygatni e témák fontosságát, de a bajok súlyossága a régóta elhangzó figyelmeztetések ellenére sem vált közismertté. Legutóbb Kornai János közölt elemzést az államnak a posztszocialista átmenetben betöltött szerepéről¹ és arra a következtetésre jutott, hogy a tanulmányában tárgyalt problémák közül talán a szociális kiadások vetik fel a legnehezebb dilemmákat, és hogy „talán ez a csapda, amelyben legkínzóbb a vergődés”.

Nyugdíjrendszerünk állapotáról Bod Péter közölt magisztrális tanulmányt² a vitát közvetlenül megelőző hónapokban. A szerző joggal állapítja meg a következőket: „Ha egy nyugdíjrendszerben nyomasztó gondná válik a nyugdíjak folyamatos kifizetése, akkor az a rendszer csődbe jutott. Kárvallottait a társadalomnak valamilyen módon meg kell mentenie, és a nyugdíjrendszert új alapokra kell helyezni. A magyar társadalombiztosítási rendszer 1929. január elsejétől létezik hazánkban, fennállása óta másodszor ment csődbe. Az első csődöt a második világháború okozta, a pusztítások és az azt követő infláció idézték elő. A második a szemünk előtt bontakozott ki az elmúlt évtizedben.”

Nem kisebbek, hanem talán még nagyobbak azok a problémák, amelyeket a szociális törvényről szóló vita résztvevői tárgyaltak. E vitának talán leglényegesebb pontja a törvény „iránya” volt. Krémer Balázs fogalmazásában: „perspektivikus, a jóléti államiság megteremtése felé mutató alaptörvény vagy válságkezelés”? Nem szeretnék elébe vágni az elhangzott érvek és ellenérvek közlésének, de emlékeztetek Madarász Aladár fel szólalására a Közgazdasági Egyetemen 1991 júniusában tartott vitán. Más a helyzet nálunk, mások a problémák és mások a felhasználható eszközök, mint az európai jóléti államokban. A valóság az — mondta Madarász —, hogy gazdasági szintjét tekintve Magyarország harmadik világbeli, fejlődő ország. Ebből pedig nagyon kemény konzekvenciák adódnak például arra, hogy milyen lehetőség van a munkanélküliség kezelésére. „Az a kérdés, hogy vannak-e az országnak olyan lehetőségei, amelyekkel egy tömeges munkanélküliséget — az aktív korú népesség 10 százalékát meghaladó munkanélküliséget tartom tömegesnek — olyan állapotban tud tartani, amely a társadalom működésére nem jelent elháríthatatlan veszélyt. Ez nem egy szép optimalizálási feladat, ez elég gusztustalan dolog. Ugyanúgy igaz ez a szociális ellátórendszerekre is.”³

Tévedne azonban, aki azt hinné, hogy a Szociológiai Társaság azért rendezte a három vitát, hogy a bajok súlyosságára felhívja a figyelmet. Nem vészkiáltás volt a cél. Annál kevésbé, mert mint a Társaság soros elnöke, és ebből kifolyólag a viták rendezője, én is attól félek, amitől Krémer Balázs. Ez pedig „az az ordító, az ország lakosságát ismét alapjaiban félrevezető szociálpopulizmus és szociális demagógia, amelyik a jólét megteremtésének realitását próbálná meg elhíttetni, és amely politika — megvalósulása esetén — csak a teljes krachot eredményezné”.

A fogalmak tisztázása, vagy legalább a tisztázás elősegítése és ennek érdekében a szakemberek eszmecseréje volt a cél. Belső elégedetlenség ösztönzött a viták megrendezésére. Azt tapasztaltam ugyanis, amit Bod Péter is említett a nyugdíj-vitában, hogy ezekben a témákban (és általában a szociális kérdések mindegyikében) igen nagy a zűrzavar. Rengetegen nyilatkoznak, beszélnek, írnak mindenfélét, elavult, átgondolatlan és megvalósíthatatlan programokat javasolnak. Azt tapasztaltam továbbá, hogy a vitára kitűzött témák mindegyikében van néhány vagy néhány tucat szakértő, de ők sem tudnak mindent, és ők sem ismerik elég jól egymás anyagait és gondolatait.

A szociális törvényeket — köztük a szorosán vett szociális törvényt, a nyugdíjtörvényt és az egészségügyi törvényt — a kormánynak kell előterjesztenie és a parlamentnek kell megvitatnia és elfogadnia. De jó törvényeket csak jó előkészítés alapján lehet hozni. Jó előkészítéshez elengedhetetlenül szükségesek a tudományos viták. Elengedhetetlenül szükséges, hogy a szakemberek nyugodt körülmények között találkozhassanak egymással, és politikai hisztériától mentesen fejthessék ki érveiket és ellenérveiket. A Szociológiai Társaság ilyen eszmecserére kívánt a viták megrendezésével módot nyújtani.

Az alábbiakban a szociális törvényről rendezett vita szerkesztett anyagát adjuk közre.

Kemény István

Jegyzetek

- 1 „A posztoszocialista átmenet és az állam”, *Közgazdasági Szemle*, 1992. június, 399 — 511. Idézek néhány sort: „Magyarországon folyamatosan nő a társadalombiztosításra fordított kormányzati kiadás. Ugyanakkor a magyar lakosság körében rendkívül sok a panasz, s ezek számottevő része teljesen jogos. Például miközben igen magas az ezer lakosra jutó orvosok vagy kórházi ágyak száma, súlyos bajok vannak az egészségügyi ellátásban, és tragikusan alacsony a várható élettartam, magas a gyermekhalandóság. Miközben számos ponton igen messzire megy a nyugdíjrendszer, a gyors infláció közepette csak részben indexelik a nyugdíjakat, s ezért a korábban nyugdíjba vonultak számottevő része súlyos nélkülözéseket szenved el. Az egyenlőtlenség növekszik; miközben a posztoszocialista átmenet a lakosság egy része számára lehetővé teszi a meggazdagodást, mások elszegényednek, vagy éppen nyomorba süllyednek.”
- 2 „Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése?” *Közgazdasági Szemle*, 1992. február — március. A mai állapot rajzán, valamint alapfogalmak és összefüggések tárgyalásán túl a várható perspektívákat és egy megvalósítható társadalombiztosítási nyugdíjrendszer elveit is felvázolja.
- 3 *Replika*, 1991. december 21.

Vitaindító előadás

Krémer Balázs

A szociális törvény dilemmái

Megtiszteltetésnek tekintem a Szociológiai Társaság felkérését, hogy adjak rövid ismertetést a szociális törvény előkészítésének munkáiról és a felmerült, a törvény által megoldandó — és nem megoldható — gondokról, dilemmákról. Ez a megtisztelő pozíció azonban nem egészen szokványos, mindennapos helyzetet jelez, amely helyzethez való viszonyomat bevezetőként szükségesnek tartom jelezni.

1. Csizmák az asztalon...

1.1. A téma és az alkalom

Egy törvényjavaslat megvitatása alapvetően politikai és érdekképviselési fórumok feladata. Ehhez képest nem magától értetődő az, hogy szociológusok tudományos testülete miért tűz napirendre egy ilyen vitát.

A magyar szociológia tradíciói felől viszont nagyon is érthető a téma napirendre kerülése. Kollégáim jelentős hányadához hasonlóan jómagam is arra a szociológiára lettem szocializálva, amelynek egyik igen fontos társadalmi funkciója volt az, hogy mindazokról a fontos társadalmi és politikai kérdésekről, amelyekről nem lehetett „egyesben” politikai érdekeket és akaratokat megfogalmazni, képviselni, a szociológia és a szociológusok erkölcsi kötelessége volt a tudomány „virágnyelvén” védeni és képviselni civilizációs, europeer értékeket és különböző szerencsétlenebb, „hátrányos helyzetű” csoportok érdekeit. Mindez olyan tradíció, amit maradéktalanul fenntartani nem is kell, nem is lehet (merthogy a politikát ma politikaként kell és lehet előadni), ugyanakkor teljesen elvetni sem lehet, mert ezzel szakmai gyökereinket is elnyirbálnánk.

A fenti megfontolások alapján úgy vélem, a szociális törvény „jó” téma, valóban fontos téma, vélelmezhetően szélesebb hallgatóságot is érdekelhet a szociológusok véleménye, ugyanakkor próféciák nélkül, a weberi tudományetika maximáit követve, a tudomány szakszerű eszközeivel is lehet érvényes következtetéseket levonni a különböző döntési alternatívák várható, előrejelezhető társadalmi hatásairól.

1.2. A kísérleti nyúl beszámolója a laboratóriumból

Bevezető előadásom feladata más, mint a szokásos szociológiai munkáké. Nem tudományos munkáról van szó, nem az a kérdés, hogy megállapításai igazak-e, s következtetései logikailag helytállóak-e. A törvénytervezet a hivatal bonyolult egyeztetési procedú-

ráiban alakultatott, az írás nem objektív igazságokat, hanem a még megcélozható, a még elérhetőnek vélt célok kompromisszumait rögzítette, ennek megfelelően igazából nincs is szerzője, bár — a szokástól eltérően hadd kotyogjam ki — megítélésem szerint erényei nagyrészt Kónig Éva kollégám munkájának eredményei. Ebben a procedúrában én is részt vettem, amit vállalok is, nem mintha én mindent így oldottam volna meg, de hát ezek az „eredmények” kompromisszumok. Nem tartom a törvénytervezet koncepcióját rossznak.

Szóval, a szociális törvény koncepcióját nem mint egy kutatás tárgyát olvastam, és most nem az elfogulatlan szemlélő objektivitásra törekvő kutatási beszámolóját fogom prezentálni, hanem azokról a megoldandó gondokról, dilemmákról fogok szólni, amelyekre valamilyen megoldásokat kellett, kellett volna találni.

2. Mire nem alkalmas egy szociális törvény?

2.1. *A megtévesztően abszurd elnevezés*

Amióta felmerült a szociális törvény megalkotásának igénye, lényegében azóta találkozhatunk igen széles körben a teljesen megalapozatlan illúzióval, hogy a törvénnyel meg lehet teremteni egy magasabb szintű szociális jólétet. Nem mintha nem lenne szükség a szociális jólét irányába teendő lépésekre, sőt a szociálpolitika fejlesztését célzó potens politikai akaratoknak sem voltunk még soha ilyen bőségében, de egy törvényben még csak a szociális jólétet befolyásoló tényezők teljes körű felsorolását sem lehet megcélolni. Teljes körű újraszabályozásra pedig egy törvényben reménytelen törekedni. Gondoljuk csak meg: a szociális jólétet olyan alapvető körülmények befolyásolják, amelyekről a törvény nyilván nem szólhat egy árva szót sem, mint az árak, a bérek, a foglalkoztatás biztonsága a fogyasztók érdekvédelme stb.

Épp olyan abszurd illúzió azt várni, hogy az amúgy nagyon is létező szociális problémákra választ lehet találni egy törvényben, mintha valaki azt várná, hogy a gazdaság gondjai is feloldhatók volnának egy egységes gazdasági törvényben...

Az is nyilvánvaló, hogy jólétet nem, vagy csak nagyon korlátozottan lehet magában a szociális szférában teremteni, az anyagi szükségletekben mutatkozó hiányok kielégítésének fedezetét a társadalmi lét más szféráiban kell előállítani. Ezt a problémát azzal a közhellyel szokták jelezni, hogy „a legjobb szociálpolitika a jó gazdaságpolitika”, amivel ebben a formában nem értek egyet, de azt mindenképpen el kell ismerni, hogy a gazdaság által meg nem termelt javakat és szolgáltatásokat a legjobb szociálpolitika sem nagyon tudja pótolni.

2.2. *Nem lehet a törvénnyel sok pénzt csinálni...*

2.2.1. *A populizmus kísértete*

Pénzt csinálni nagyon könnyű dolog, ez csak a pénzjegynyomda kapacitásának a kérdése. De hát a pénzre magára kevésbé van szüksége az embereknek, sokkal inkább a pénzen

megszerezhető javakra és szolgáltatásokra. Márpedig, ha a GDP csökken — mint ahogy csökken —, akkor ez éppen azt jelenti, hogy a bármilyen nagy összegből megvásárolható javak és szolgáltatások köre is csökken, tehát már az ellátások szintjének fenntartása is gond, nemhogy a fejlesztése. A fedezetlen pénzkibocsátás inflációgerjesztő, populista politikája tehát sok-sok egyéb kára mellett még a szociális problémák megoldására is igen rossz és veszélyes megoldás. Ami, persze, rövid távon nem föltétlenül árt a politikai népszerűségnek...

Ha tehát a bankóprést, mint a szociálpolitika progresszív eszközét kiiktatjuk a kívánt megoldások köréből, három elvi lehetőség marad a GDP-csökkenés miatt fogatosítható szociális intézkedésekre.

a) Csökkenteni kell a rendszerek költségeit. Vagy az igényjogosultak számát, vagy az ellátások összegét, költségét kell korlátozni. Ezt természetesen csak mint jobban célzott, igazságosabb átcsoportosítást lehet eladni.

b) Növelni kell az adókat és a járulékokat, s ezzel, az aktív lakosság vásárlói kapacitásainak korlátozásával fedezetet teremteni a szociális ellátásokra.

c) A költségvetésen belüli átcsoportosításokkal növelni a szociális kiadások arányát.

A koncepció fejleszteni akarja az ellátásokat, és nem kívánja növelni az adókat. Vagyis a PM-mel való konfliktus be van építve a koncepcióba, már csak amiatt is, hogy egy árva szót sem szól arról, honnan vegyék el ezt a pénzt.

2.2.2. Túl sok pénzt a jövedelemszerkezeten belül sem lehet átrendezni...

Ez egyszerűen átlátható probléma: ma a regisztrált jövedelmek közel fele társadalmi jövedelemként, redisztribúciós csatornákon kerül a lakossághoz. Ez az arány már most is soknak tűnik...

2.2.3. Túl sok pénzt az államháztartáson belül sem lehet átrendezni...

Egy formai követelményt világosan látni kell, nevezetesen azt, hogy nem lehet egyes ágazatok szabályozására vonatkozó törvényekkel, minden új törvény meghozatalával „felül írni” a költségvetést. Tehát a szociális törvény is — új ellátási formaként, vagy a meglévő ellátások módosításaként — csak olyan üres fiókokat tud meghatározni, amelyeket a költségvetésnek kell megtöltenie pénzzel — annyival, amennyivel...

Vagy más szavakkal: a szociális törvény lehetősége annyi, hogy rovatokat írjon elő a költségvetés elkészítéséhez. És hogy a pénzek dolgában egy kicsit tisztábban lássunk, nem árt felidézni a jelenlegi helyzetet. Az 1991. évi — még csak majdnem végleges — adatok alapján azok az ellátási formák, amelyeket a törvény módosítani, bővíteni akar, kb. 33-35 milliárd forintot vittek el az állami pénzekből. Hogy ennek a számnak a nagyságát is érzékeltetni lehessen: ez kevesebb, mint 1,5%-a a GDP-nek, kevesebb, mint 2,5%-a az állami pénzfelhasználásnak, és attól függően, hogy mit sorolunk a jóléti

kiadások közé, 4,5%-a, illetve 3,7%-a a jóléti kiadásoknak. (Az első esetben az oktatást, a társadalombiztosítást, benne az egészségügyet, családi pótlékot, szociálpolitikai ellátásokat, az utóbbi esetben az előzőeket, valamint a lakástámogatásokat, a Foglalkoztatási és a Szolidaritási Alapot, a „szociális” adókedvezményeket soroltuk ide.) A koncepció lényegében ennek a keretnek a megduplázásával, 35-40 milliárd többletköltséggel számol. Ismerve a tárcák közötti elosztás konzervatív természetét, az arányok *status quo*-jának rituális tiszteletét, valamint azt, hogy ezt a pénzt a fentiek szerint máshonnan kellene elvenni; nos, lehetséges, hogy a koncepció túl optimista... De legyünk egy pillanatra maximálisan optimisták, tételezzük föl azt, hogy a kormány és a parlament elég mélyen átérzi a szociális problémák feszítő súlyát, és nemhogy hajlandó erre az átrendezésre, de még azt a trükköt sem akarja megjárni, hogy más jóléti kiadásokból csoportosít át ezekre a feladatokra, és ezzel nem okoz alkalmasint nagyobb szociális károkat, mint amit az új rendszerek bevezetésével javíthatna a helyzet. Ebben az esetben is világosan kell látnunk, hogy mire nem lehet jó a szociális törvény.

Először is, megerősítem azt, amit már jeleztem, nem lehet vele tisztos jólétet garantálni mindenkinek. Egy nem túl magasról induló, és csökkenő GDP 3%-a sem lehet elég arra, hogy azt elosztva egy magasabb szintű nemzeti jólétet lehessen „szimulálni”. Kézzelfoghatóbb érveléssel kifejezve: ebből a többletből sem lehet mondjuk a fogyasztói árak alapján kalkulált létminimumot biztosítani, jó, hogyha a felét biztosítani lehet, mint — ne nevezzük létminimumnak, inkább semleges névvel illessük — garantált jövedelmet, vagy általános segélyezési szintet.

Másodszor — és ez legalább annyira szomorú —, nemcsak a lakosság szegénységén nem változtathat radikálisan a szociális törvény, de a jóléti intézményrendszer szintén válságos állapotára sem ígérhet általános gyógyírt. Noha — különösen a társadalombiztosítás és a lakásügyek kapcsán — rendszeresen terítéken vannak a költségvetés megváltó hatalmába vetett bizodalomok, teljesen világos az, hogy a szociális törvény és a szociális büdzsé nem tudja szanálni a háromszor akkora költségvetésű egészségügyet, a 11-szer akkora költségeket felemésztő nyugdíjrendszert, a már most is 2-2,5-szer nagyobb lakástámogatási rendszert, a négyszer akkora oktatást stb.

2.3. Nem lehet teljesen újraszabni a szociális ellátás és közigazgatás intézményrendszerét...

Nem kívánok abban a filozófikus problémában elmélyedni, hogy elvileg mennyiben reális egy ekkora intézményrendszer evolúciója, avagy mennyiben hasonlatos Deák Ferenc rosszul begombolt mellényéhez. Tény, hogy alapvető gondok vannak a struktúrákkal, de az is meggyőződésem, hogy legalábbis a törvénnyel nem lehet „nagyot ugrani” megváltoztatásuk irányában.

2.3.1. Az „alkotmányos” és „2/3-os” közigazgatás

A jelenlegi közjogi helyzetben a szociálpolitikai hatalom igen tekintélyes hányadát az önkormányzatok gyakorolják. A magam részéről alapvető demokratikus értéknek és sikernek könyvelem el azt a politikai és közjogi fejleményt, hogy erős, autonóm önkormányzatok jelentős politikai súllyal rendelkeznek — nem csupán a szociális kérdésekben. A másik szemem sír, mert például a szociális ügyek kezelésében a közigazgatás szakszerűsége és hatékonysága siralmasan alacsony szinten áll, amit csak tetéz az, hogy a kormány (a Népjóléti Minisztérium) és az önkormányzatok közötti együttműködés minimális technikai feltételei sincsenek meg akkor, amikor a Minisztériumnak elvileg 3200 önkormányzattal közvetlenül kellene együttműködnie.

2.3.2. A hiányzó ellátási struktúra

Mindenki, aki szociálpolitikával foglalkozik, tudja, hogy a szociális problémákkal foglalkozó intézmények közötti együttműködés minimális, hogy nem alakultak ki egy differenciált intézményközi munkamegosztás feltételei, a megfelelő eseteket a megfelelő helyekre eljuttató mechanizmusok. Jó, ha valaki foglalkozik a problémákkal, és csak másodlagos kérdés, hogy valóban az foglalkozik-e az adott problémával, esettel, klienssel, akinek kellene. Ha ehhez még hozzászámítjuk azt is, hogy a szociális ellátás hazai intézményei egy ideális struktúra két margóján épültek ki — ahol egyik oldalon vannak a nagy, totális gondoskodást biztosító börtönizált — hospitalizált bentlakásos intézmények, a másik oldalon az igen gyenge támogatást nyújtó eseti segélyek és a szociális étkeztetések —, és a két margó között alig van valami, akkor jogosnak tűnik az az igény, hogy végre az egésznek a struktúráját is meg kellene csinálni.

Sajnos a törvénykezés, mint műfaj, erre is alkalmatlan. Nem a törvényelőkészítő minisztériumi hivatalnokok és nem a parlamenti képviselők dolga az, hogy megmondják, kitalálják, hogy mondjuk holnaptól mit kell csinálnia egy szociális munkásnak egy alkoholistá klienssel, és hogy milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy a kliens megkaphassa a tisztességes, neki való és járó ellátást. A törvény csak akkor biztosíthat jogi, pénzügyi kereteket, ha van olyan szakmai rutin és muníció, amihez hozzá lehet rendelni a törvény által biztosítandó feltételeket.

3. Dilemmák, elvbéli kényelmetlenségek

Az előzőekben arra a kérdésre próbáltam válaszolni, hogy mire nem alkalmas a szociális törvény, azzal a szándékkal, hogy érzékeltessem: amire nem alkalmas, azt nem is kell elvárni tőle, nem is kell megpróbálni elérni általa, még akkor sem, ha amúgy jogos, értelmes célokról, elvárásokról van szó.

Még mielőtt arra a kérdésre megpróbálnék válaszolni, hogy „akkor meddig lehet elmenni?”, arra a nem mellőzhető kérdésre is válaszolni kell, hogy „no de, melyik

úton?”. Meg kell vallanom, egy szociológus számára ezek a legkényelmetlenebb dilemmák. A tudomány művelése ugyanis mindig feltételezi annak alapelveihez, univerzális normáihoz való ragaszkodást, az elvszerű következetességet, ezzel szemben a törvényalkotásnak szükségszerűen kompromisszumokkal kell operálnia, még az elvek szintjén is.

Ebben a fejezetben tehát az elvi kompromisszumok és félutas megoldások kényyszerűsége mellett fogok érvelni.

3.1. A törvény „műfaja”

3.1.1. Alkotmányos típusú deklarációk vagy aprólékos részszabályozás

A törvény mint a szociálpolitika alaptörvénye lett beharangozva, maga a név is nagyszabású kerettörvényt sejtet, amit meg is lehet érteni a szociális válság újszerű és hatékony kezelését váró politikai közhangulatban. Ebből a szempontból egy alapvetően alkotmányos jellegű deklarációkból építkező törvény szükségessége rajzolódna ki, amely az alapelvek és alapértékek meghatározására koncentrál. Ilyen műfajúak általában a nyugat-európai szociális alaptörvények is. Az ilyenfajta deklarációkkal az a baj, hogy ezen a szinten mozogva csak olyan reményteli várakozásokat lehet megfogalmazni, amelyekkel egyrészt „tele a padlás”, másrészt rendszerint nem sok konkrét, kézzel fogható, gyakorlati következmény származik belőlük. (Elrettentő példának ott vannak az előző rendszerben született ifjúsági vagy közművelődési törvények, amelyek noha jó szándékú, kulturált elveket rögzítettek, lényegében soha semmi nem vált belőlük gyakorlattá.) Egy cizellált, a szociálpolitika minden részletét aprólékosan szabályozó törvénnyel két baj volna. Egyrészt, nem lehetne megcsinálni, nemcsak a terjedelme miatt, hanem azért sem, mert számos részprobléma szabályozásának még a „nyelvtana” is hiányzik a magyar törvényalkotásban, így például a magam részéről még semmilyen közszolgálat szabályozásában nem láttam megoldva a szolgáltatások minőségi normáinak és garanciáinak a kérdését. Másrészt viszont, a részletek között könnyen elveszhetne az, hogy a törvény a szociálpolitika egészének irányáról és elveiről is mondjon valamit, annyit, amennyit lehet.

3.1.2. Radikálisan előíró vagy konzervatíván szabályozó

Az előző fejezetben jeleztem, hogy lehetetlenség a törvény által radikálisan megváltoztatni a szociálpolitikai rendszert. Viszont ha a törvény csak a meglévő intézményekről és gyakorlatokról szólhat, esetleg azok működésének szabályait rögzítheti, akkor ebben az esetben a törvény konzerválja azt a rendszert és azt a gyakorlatot, amelyről bebizonyosodott, hogy alkalmatlan a problémák megoldására.

3.2. A törvény „iránya”

3.2.1. Perspektivikus, a jóléti államiság megteremtése felé mutató alaptörvény vagy válságkezelés

Az előző pontban jelzett dilemma nem csupán politikai ízlések és stílusok dilemmája. Bármennyire is kényelmetlen egymással szembeállítani, de szembeállítható az, hogy mit tekintsen a törvény fontosabb problémának, a szociális ellátások problémáit, vagy a szociális válság problémáit. Ha az előzőt, akkor — figyelembe véve az előzőekben jelzett súlyos korlátozó körülményeket is — a törvény alapvető célja az, hogy egy a jelenleginél humánusabb, szakszerűbb, hatékonyabb stb. rendszer megteremtése felé tegye meg a megtehető lépéseket. Ezeket az irányokat, értékeket címkéztem a címben a „jóléti állam” — tudom, nem egyértelműen értett — címkéjével. Amikor ez az irány a rendszer reformját tekinti prioritásnak, ezzel egy konfliktust is felvállal a mindig is tehetetlenségi pályán mozgó, konzervatív természetű intézményekkel, bürokráciákkal és az azokat képviselő szakemberekkel, hiszen változásukat, pályájukról való kimozdulást akarja kikényszeríteni. Bármennyire is érthető és elfogadható ezek a reformszándékok, nagy probléma velük az, hogy — durván fogalmazva — túléli-e a lakosság azt az időt, amíg a jobb ellátások és intézmények kialakulnak?

Ha az azonnali válságkezelés az elsődleges cél, akkor tudomásul kell venni, hogy a válságot csak a már meglévő aktorok tudják kezelni a meglévő tudásukkal, és ebben az esetben nincs mód az intézmények komolyabb átalakítására, úgy kell őket védeni és támogatni, ahogy vannak. Azaz, tudomásul kell venni, hogy nem túl szakszerűen, nem túl humánusan, nem túl hatékonyan stb. igyekeznek megoldani feladatukat.

3.3. A törvény „címettje”

3.3.1. A társadalom egésze vagy a szegények

Értelmes politika nemcsak a társadalom egy szűk rétegével akar foglalkozni, hanem az egészével. Már csak alantas önérdelkeiből is így tesz: a választóinak kell ígérnie és nyújtania valamit. Ez az elv a nyugati fejlődésben kb. abban a formában érvényesül, hogy a társadalom politikai és kormányzati „kezelésének” az eszköze a — tágan is értelmezhető — szociálpolitika, amely valamilyen értelemben biztonságot és (esély)egyenlőséget ígér a társadalom valamennyi tagja számára. Azért, hogy a biztonság értéke az egész társadalomra vonatkoztatható legyen, két értelemben szokás használni, egyrészt valamilyen általánosan érvényes minimumok garantálásának értelmében, másrészt, a már megszerzett nível, státusz védelmének az értelmében.

Szociológiai megfontolások is hozzájárultak e politikai tétel közhellyé válásához: a történetileg korábban kialakult szegénygondozási formák ugyan sokat segítettek abban, hogy a szegények is meleg ételhez jussanak, hogy fedél legyen a fejük felett, ugyanakkor ezek az eszközök maga a szegénység szempontjából tökéletesen hatástalanok. Attól ugyanis, hogy egy szegény enni kap az ínségkonyhán és aludhat a menhelyen — még szegény marad...

A szegénypolitikákról kevés jót lehet mondani, ám a legrosszabb, ha van szegénység, de a politika erről nem vesz tudomást. Itt és most van szegénység, és az igen-igen szegényes, jóval a minimális alatti szintek garanciája is alig finanszírozható. És innen nézve megkérdőjelezhetetlen annak a szándéknak a tisztessége, jogossága, hogy a szűkösen újraelosztható javakat a leginkább szűkösséget szenvedőkhöz kell megpróbálni eljuttatni...

3.4. A törvény „tárgya”

Ebben a részben azokról a dilemmákról szeretnék szólni, hogy kit szabályozzanak, kire vonatkozzanak a szociális törvény előírásai.

3.4.1. Csak az állami intézmények vagy minden szociálpolitikai intézmény

Hogy az állam szociálpolitikai szerepvállalásának feladatait és szabályait rögzítenie kell a szociális törvénynek, az soha semmilyen formában nem kérdőjeleződött meg, erről biztos, hogy szólnia kell a törvénynek. No de, mennyiben, hogyan szólhat a nem állami szektorról?

Kellene, hogy szóljon, több okból is, az igazi baj csak az, hogy különböző megfontolásból teljesen különböző irányokba kellene hatni a nem állami szektorra, és könnyen elképzelhető, hogy ezek a hatások kioltják egymást.

Egyik oldalról ugyanis, az teljesen világos, hogy mind a szociálpolitika politikai értelemben vett pluralizálása (azaz: különböző értékek, akaratok, célok, valamint a hozzájuk rendelt politikai eszközök szélesebb skálájának megjelenése), mind a szociálpolitika erőforrás-hiányainak (anyagi, emberi és erkölcsi forráshiányainak egyaránt) enyhítésében a legnagyobb mobilizálható tartalék a nem állami szektor térnyerésének lehetőségében van. Ebből a szempontból a törvénynek alapvetően legitim feltételeket kellene biztosítani a nem állami kezdeményezések számára, ezen keresztül bátorítani, stimulálni kellene nagyobb szerepvállalásukat.

Ez szépen hangzik, ám a másik oldalról, azonnal két oldalról is kemény korlátozó feltételeket is meg kellene határozni. Az egyik ezek közül viszonylag könnyebb feladatnak tűnik, hogy ti. addig, amíg az állam szerepvállalásának nincsenek meg a rögzített határai és mélységei, addig senki nem tudhatja, hogy mire valók a nem állami szervezetek. Minden normális világban a nem állami szervezetek valamilyen racionális, átlátható viszonyban vannak az állammal, közigazgatási és ellátó intézményeivel, akár együttműködnek, akár versenyben állnak velük, akár *pressure group*-ként, érdekképviselőként befolyásolni akarják azok működését stb. Ehhez képest, lássuk be, sajnos, most éppen nincs Magyarországon olyan kiismerhető, átlátható állami szociálpolitikai rendszer, amelyhez racionálisan lehetne viszonyulni. Már pedig addig, ameddig ilyen nem jön létre, lényegében minden elvárás esetleges és megalapozatlan a nem állami szektor szerepét illetően. És hadd tegyem hozzá, megalapozottak azok a félelmek és gyanúk,

hogyan az állam itt vagy ott, vagy mindenhol úgy mond: „ki akar vonulni a szociálpolitikából”.

A másik probléma, ha lehet, még súlyosabb. Mindenhol a világon megfigyelhető az, hogy tekintettel arra, hogy a szociálpolitikainak kezelt nem állami aktivitások jelentős direkt és indirekt (adó) támogatásokat és könnyített gazdálkodási feltételeket élveznek; valamint arra, hogy a szociálpolitikai szolgáltatások és szolgálatok kliensei mindig is gyenge érdekképviselési pozíciókkal rendelkeznek a szolgáltatókkal szemben, az állam mindig és mindenhol igen-igen keményen szabályozza, korlátozza a nem állami szektor működését. Ebbe a szabályozási körbe beletartoznak pénzügyi szabályok, a működési engedélyek megadásának szabályai, ezen belül is szakképesítési, kvalifikációs szabályok, a diszkrimináció lehetőségét kizáró szabályok stb. Ha ilyenek nincsenek, akkor senki nem akadályozhatja meg azt, hogy szélhámosok ügyeskedjenek és machináljanak pénzekkel a szociálpolitika ernyője alatt, hogy dilettánsok, szadisták „ápoljanak” és „kezeljenek” öregeket vagy gyerekeket. Nos, ilyen típusú szabályok felállításához és érvényesítéséhez semmilyen feltétellel nem rendelkezünk. Nincs, aki felállítson ilyen szabályokat, nincs olyan szerv és intézmény, amely érvényesítené azokat, és alapvetően hiányzik az a kultúra, amely érzelmektől és hisztériáktól mentes, „korrekt, úriemberi” együttműködést tenne lehetővé az állami szabályozó és a nem állami végrehajtó között. Mindezzel egy pillanatig sem szeretném azt sugallni, hogy nincs szükség a konszolidált nem állami szerepvállalásra, normális feltételeinek megteremtésére, sőt, nagyon is azt gondolom, hogy ezeknek a feltételeknek a megteremtését tudatos stratégiák alapján azonnal meg kell kezdeni, de azért azt is gondolom, hogy ezek híján illúzió a nem állami szektor mindent megváltó hatalmában reménykedni.

3.4.2. Központi állam vagy önkormányzat

Az előző fejezetben egy mondatban, evidenciaként leszögeztem, hogy az állam feladataival mindenképpen foglalkoznia kell a szociális törvénynek. Hogy hogyan kell foglalkoznia, ennek számos problémáját jeleztem már a korábbiakban. No de, kinek a feladatairól beszélünk akkor, amikor állami feladatról beszélünk, és milyen megosztásban?

A korábbiakban már szintén volt róla szó, a jelenlegi feladatmegosztásról a hatásköri törvény rendelkezik, alapvetően az önkormányzatokra ruházva a szociálpolitikai végrehajtói hatalmat. Ezt a konstrukciót politikai megfontolások alapján (hogy ti. decentralizálja, ezáltal demokratizálja a hatalomgyakorlást) értékesnek, jónak minősítettem, ugyanakkor szociálpolitikai hatását tekintve siralmasan rossznak tartom. Rossz azért, mert kiiktatja a döntéshozatalból minden szakszerűséget. Laikus politikai testületek hoznak csak politikai mérlegelés alapján, politikai céljaik függvényében szociálpolitikai döntéseket. Ha kevés a pénz, nem fizetnek segélyeket, és ha így marad, akkor egészen bizonyosan a választások előtt szavazatvásárlási szándékkal ugrásszerűen meg fognak nőni a segélykeretek. A segély pedig nem erre való...

Itt azt a problémát lehet felvetni, hogy a mindenkori többségi akaratot reprezentáló önkormányzatiság nem jelent kellően hatékony kisebbségvédelmi garanciákat, márpedig a szociálpolitika akkor és attól tud hatékonyan és demokratikusan működni, ha speciális helyzetben és kisebbségben levők számára is tisztességes ellátásokat tud nyújtani.

Mindebből az következik, hogy a központi állam jelentősebb szerepvállalására van szükség a szociálpolitikában. Ezzel az állítással sokan egyetértenek, de valószínű, hogy az állítás népszerűségének sokat árt, ha megpróbáljuk számba venni, hogy milyen eszközei vannak a központi államnak.

Tud saját végrehajtási, kormányzati eszközeivel rendszereket üzemeltetni. Legalábbis elvileg, ugyanis ehhez megfelelő intézményi kapacitásai semmilyen vonatkozásban nincsenek.

A másik, „lágyabb” megoldás az önkormányzatok szabályozása, az önkormányzati feladatok pontosabb körülírása. Ez, valószínű, sokat javíthatna a szociális ellátások színvonalán, ám szélsőséges esetben annyira csökkenthetné az önkormányzatok mozgásterét, döntési szabadságát, hogy azzal magát az önkormányzatiság értékeit is megkérdőjelezhetné.

3.5. A törvény „pénzkezelése”

Nem mondtam ki, de az előzők szerint nyilvánvaló: az önkormányzatoknak továbbra is fontos szerep kell, hogy jusson a szociálpolitikában. Ha ez így van, akkor további nyitott kérdés az, hogy hogyan lehet állami pénzeket rendelni az önkormányzati feladatokhoz?

3.5.1. Inaktív (szociális) normatíva vagy intézményi, címkézett normatíva

Nem fogok tudni újat mondani, legfeljebb az előzőekben elmondottakat rendszerezem a pénzek szempontjából.

Az inaktív normatíva (vagy, ha egy kicsit jobban célzottan előállítható: szociális normatíva) típusú pénzeknek az a nagy előnyük, hogy a helyi igényekhez és adottságokhoz, valamint a helyi prioritásokhoz rugalmasan igazítható pénzfelhasználást tesznek lehetővé a szociálpolitikában. Ez a rugalmasság jó esetben még innovatív intézményi fejlesztéseket, reformokat is eredményezhet. Két nagy baj van vele, és ha úgy tetszik, a bajai épp azok, mint az előnye: a rugalmassága.

Egyrészt mindazok az intézmények, amelyeket az inaktív normatívából kellene fenntartani, folyamatos életveszélyben vannak.

A másik baj az, hogy az inaktív normatívából finanszírozott ellátások olyannyira rugalmasak szoktak lenni, hogy egyenesen kiszámíthatatlanok: nem lehet tudni, hogy van-e, hogy mennyi van, hogy ki kaphatja meg elvileg és ki gyakorlatilag is stb.

A címkézett normatívákat csak adott célra, általában csak adott intézmény üzemeltetésére lehet fordítani. Az ilyen forrásból finanszírozott ellátásokat, intézményeket jól-rosszul, de lábon lehet tartani, meg lehet őket menteni az összeomlástól. Ez hatalmas

előny. Meg hátrány is. Egy jó normatíva mindig konzervatív, akkor működik jól, ha konzerválja a fennálló viszonyokat. Ha az intézmények konzerválását az összeomlás perspektívájával vetjük össze, akkor ez a remélhető legnagyobb siker. Ha azokkal a — jogos — társadalmi és szakmai elvárásokkal, hogy milyenek kellene lenniük ezeknek az intézményeknek: akkor a legnagyobb kudarc.

Ezeknek a szempontoknak a mérlegeléséhez figyelembe kell vennünk a normatívák objektív elvi lehetőségeit is. A normatíva nem lehet alkalmas eszköz reformok, struktúraátalakítások finanszírozásához.

Ha igazam van, akkor ebből az az eretnek tétel is következik, hogy nem jogosak azok a sirámok, amelyek az alacsony önkormányzati normatívákról szólnak, azok ugyanis relatíve még nagystílűek is a meglevő ellátások fenntartásához. Az viszont sajnos igencsak igaz, hogy ilyen finanszírozási feltételekkel és konstrukciókkal az intézményi struktúrák átalakítása csak hiú ábrándozás, mind lokális, mind országos szinten.

3.5.2. Pénzbeni segély vagy természetbeni szolgáltatás

Ezt a két dolgot általában úgy kezelik, mintha volna átjárás a kettő között, noha, azt hiszem, természetüknél fogva két nagyon különböző dologról van szó.

A pénzkezelésnek vannak olyan általános szabályai, amelyeket a szociális pénzek esetében is meg kell próbálni betartani. Pénzeket unalmas hivatalok és adminisztrátorok szoktak kezelni, alapvetően a bizonylatolás elveit követve, papírokat és aktákat tologatva, az ügyfél személyes jelenlétét és egzecíroztatását lehetőleg teljesen kiiktatva.

Ettől a menetrendtől mindenben eltér a szolgáltatások menetrendje, ahol valóban személyre szólóan kell felderíteni a problémák mibenlétét, a problémákat és a reálisan bevethető eszközöket gondosan mérlegelve egyénileg és egyedileg kell megteremteni a beavatkozás lépéseit, fázisait; szóval a szolgáltatások munkamenete nem „taylorizálható”, nem szervezhető „szalagra”, épp ezért mindig magasan kvalifikált szakemberek jelenlétét és munkáját is feltételezik.

4. Egy kis kitérő, avagy a késleltetett bevezetés: minek akkor ez az egész törvény?

Ha az előzőekben meggyőzően érveltem, akkor az elmondottak reményvesztett konklúziók levonására adnak okot:

a) A szociális törvény által nem lehet azokat a célokat elérni, amelyeket az emberek várnának tőle,

b) a reálisan kitűzhető célok és elérésük kapcsán elvileg feloldhatatlan dilemmákon kellene felülkerekedni.

Akkor meg, tényleg, mire ez a felhajtás?

Hogy miért kell szociális törvényt kidolgozni, erre vannak cinikus meg kevésbé cinikus, sőt egészen komoly érveim. A cinikus válasz az, hogy csak. Mert be lett harangozva,

mert a Minisztériumnak produkálnia kell valamit, amit Szociális Törvénynek lehet nevezni, egy hasonló nevű valamit a kormánynak is a parlament elé kell terjesztenie, és a parlamentnek is produkálnia kell valamit a nagyérdemű publikumnak. És hogy igazán cinikus legyek: tök mindegy, hogy mit. A kevésbé cinikus válaszom úgy szólna, hogy a szociálpolitikai joganyagban akkora a káosz, hogy ha rendet nem is lehet csinálni, legalább egy „törvényi kályhát” le kellene rakni, amitől el lehet kezdeni mondjuk a rendeletalkotási ténclépéseket.

Az alig cinikus válaszom az, hogy mivel a szociálpolitikában sincsenek nagy ugrások, a kicsi toporgásokat annál inkább korán kell elkezdni.

Van egy igazán őszinte, komoly válaszom is, amit megpróbálok kétféleképpen megfogalmazni.

Egy olyan szétesőben, válságban levő, dezintegrálódó társadalomban, amelyet korábban más eszközökkel sikeredett egyben tartani (teljes foglalkoztatás, ártámogatásra és természetes redisztribúcióra épülő életszínvonal-politika stb.), igen nagy a szociálpolitika tétje: meg kell óvni a társadalmat a szétszakadástól, a szétesésétől. Az a törvény, amely előtt mindenki egyenlő, az a törvényalkotás, amely mindenkit racionális, átlátható viszonyba helyez magával a társadalommal, a társadalmi integrálódást segíti.

Másik oldalról, a háború utáni nyugati társadalomfejlődésben a szociális jogokat mint az állam által garantált emberi szabadságjogok kiterjesztéseit fogadták el és intézményesítették. (Gondoljunk pl. nemzetközi szerződésekre, egyezségokmányokra, chartákra...) Az Európához való felzárkózásnak része az a törvény, amely mint az állam és polgárai közötti szerződés a szociális biztonságot, a szociális jogokat deklarálja.

Amikor szerződésről, racionalitásról beszélek, akkor ez azt is jelenti, hogy a jó szociális jognak nem föltétlen a nagylelkű, gazdag ígéreteket tartom, hanem azokat a korrekt, egyértelmű „megállapodásokat”, amelyekből mindenki tudhatja, hogy adott esetben „mi van”, és „mi fog következni”. Szociálpolitikára hangszerelve: hogy mind a polgár, mind a hivatal tudhassa azt, hogy mi a „szociális eset”, és, hogy az adott esetben kinek hogyan kell eljárnia.

Ha a szociális törvény nem is tud jobb szociálpolitikát csinálni, mint ami van, de azt, ami van, egy törvénytől elvárhatóan átlátható és koherens formában, becsületesen rögzíteni tudja, akkor már megérte szociális törvényt csinálni.

5. Kevésbé társadalompolitikai, inkább „szegénytörvény”

A finanszírozási körülményekre, valamint az elemi erővel megjelent, társadalmi méretű szánalomra és méltányossági, szolidarisztikus igazságérzetre tekintettel a törvény leginkább az abszolút nincstelenek számára próbál meg — ha a tisztességes tekinthető minimumok alatti szinten is — az állam által garantált minimumokat, ellátási kötelezettségeket meghatározni.

Két esetben és formában tér el a koncepció ettől a prioritástól. Egyrészt az anyasági ellátások esetében, másrészt a szociális közigazgatás módosítására vonatkozó javaslatok nem egy szegénypolitikai menedzselésre való szervezetet céloznak meg, hanem egy

„egészséges” társadalom társadalompolitikáját is megvalósítani képes állami, államigazgatási berendezkedést.

Mindezzel együtt, nem kívánnám vitatni a progresszív társadalompolitikai hatását annak a szegénypolitikai közegben fogant körülménynek, hogy az abszolút szegénység elleni biztonság garanciáit a koncepció az elvárható mértékben megfogalmazza, és az abszolút nincstelenség ellen majdnem az egész társadalom számára biztonságot tud teremteni.

5.1. Inkább válságkezelő, mint perspektivikus kerettörvény

Némiképp az előző prioritás ez, másképpen megfogalmazva. A törvény a legégetőbb politikai és szociális gondokra kíván reagálni. Ez indokolja azt is, hogy a pénzbeni ellátásokon nagyobb hangsúly van, mint a szolgáltatásokon, ott ugyanis azonnal is lehet hathatósat és látványosat cselekedni.

Ezzel együtt, a távlati perspektívák szempontjából fontos az, hogy a törvény legitim feltételeket teremtsen egy hatékony, differenciált struktúra kialakításához a szolgáltatások területén.

A jövőben elérendő jó szociálpolitika felé teendő lépések közül a magam részéről a szociális közigazgatás területén javasolt változásokat tekintem a legfajszínűsabbnak. Szükségesnek és sürgősnek tekintem a szociális felügyelőségek kiépítését.

Egy demokratikus államhatalmi struktúrában elengedhetetlen a hatalmi ágak szétválasztása, így a szociálpolitikában sem megkerülhető a végrehajtói és a felügyeleti-ellenőrzési funkciók szétválasztása. Más megközelítésben ez azt is jelenti, hogy intézményes formában szét kell választani a költségek minimalizálásában érdekelt tulajdonos-finanszírozót (az önkormányzatot) és a jogokban deklarált minimumok garanciáin őrködő felügyeletet. A szociális felügyeletnek esetében az ellenőrizendő normatív kritériumok alapvetően minőségi, szakmai természetűek lennének, ami azt is jelentené, hogy a felügyeletnek legfontosabb feladata az lenne, hogy szektorsemlegesen működési engedélyeket adnának ki és újítanának meg a szociálpolitikában tevékenykedő állami és nem állami szervezetek számára, hogy ellenőrizni tudják a működés engedélyezéséhez szükséges kritériumok folyamatos betartását.

Ebben a javaslatban persze az az optimista hit, ha úgy tetszik, naivitás és benne van, hogy a kormány ezúttal kellően bölcsen önmérséklő tud maradni abban, hogy ne akarjon belefolyni a végrehajtásba, hogy ne akarjon irányítani. A szociális felügyeletnek nem azt kellene megmondania, hogy mit hogyan kell csinálni, hanem csak azt, hogy mit hogyan nem szabad csinálni, és ellenőriznie kellene, hogy amit nem szabad csinálni, azt ne is csinálják.

5.2. Az újonnan meghatározott állami feladatok döntő többségükben központi, kormányzati feladatok

A koncepció nem kíván hatáskört elvonni az önkormányzatoktól, és tapasztalva azt, hogy az önkormányzatok már a jelenlegi feladataik ellátására is alig-alig képesek, nem ír elő új feladatokat az önkormányzatok számára.

Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy a törvény bizonyos esetekben ne tartalmazna korlátozó jellegű szabályozást az önkormányzatok által ellátandó feladatokban is. Azt gondolom, hogy szociális feladatok vonatkozásában ez nemhogy megengedhető, de szükséges is.

5.3. Inkább célzott intézményi normatívák, kevésbé szabad rendelkezésű „szükséglet-normatívák”

A koncepció fontos sajátosságának tartom, hogy egyetlen intézménytípusra sem szünteti meg a célzott normatívát, sőt, elvileg megteremti új intézmények célzott normatívával történő támogatásának lehetőségét is. Nem azért fontos ez, mintha bárki túlzottan elégedett lenne az intézményrendszer színvonalával, területi és szakmai eloszlásával, sokkal inkább úgy értelmezem, mint a szándék jelét, hogy a lehetőségek szerint meg kell menteni az intézményeket a csődöktől, az összeomlástól.

6. Min csúszhat el a szociális törvény?

6.1. A politikai hisztérián

Azt hiszem, elég kimerítően érveltem amellett, hogy mindazokat a célokat, amelyeket a politika, az érdekképviselők, a nyilvánosság, maga a társadalom megoldhatónak vél a szociális törvény által, nemhogy egy törvény, de maga a törvényalkotás sem képes megoldani. Durván, de lényegretörően: nem lehet törvénnyel, törvényekkel társadalmi jólétet csinálni. Az a kormányzati politika viszont, amely számos szociális problémára való reagálást a majd meghozandó Szociális Törvényre való hivatkozással odázott el, túl nagy reményeket támasztott a törvénnyel szemben.

Sajnos, ebben a helyzetben nem lehet előre kiszámítani az érdekképviselők, a parlamenti és a parlamenten kívüli politikai ellenzék reakcióit. Nem akarnám a kormányzatot minden körülmény között menteni, mint jeleztem, számos kritikát jogosnak tartok a szociális törvény megalkotása és beharangozása körül. Amitől mégis félek, az az ordító, az ország lakosságát ismét alapjaiban félrevezető szociálpopulizmus és szociális demagógia, amelyik a jólét megteremtésének realitását próbálná meg elhíttetni, és amely politika — megvalósulása esetén — csak a teljes krachot eredményezné. Szóval, nagy erőpróba lesz ez a parlamenti pártoknak, elsősorban a kormánykoalíció pártjainak, hogy mennyire lesznek képesek önmérséklően nem beszállni a megalapozatlan ígéretekkel való licitálásba.

6.2. Pénz, pénz, pénz...

Az teljesen világos, hogy szociális programokat nem lehet pénz nélkül végrehajtani, és amellet is hosszasan érveltem, hogy a törvény nem tud, vagy csak fedezetlen, inflációs pénzt tud csinálni. A törvény jó esetben is csak üres rovatokat tud meghatározni a költségvetésben, ahova — szintén jó esetben — át lehet csoportosítani valamelyik „nem-jóléti” ágazatból.

Azt a véleményemet is kifejtettem már, hogy a szociális törvény legnagyobb, a demokratikus társadalomfejlődés szempontjából legjelentősebb tétjének azt tartom, hogy rögzítse azt a politikai gesztust, hogy milyen formában kíván szerződést kötni a szociális jogok területén az állam a polgáraival. Vagyis, az üres költségvetési rubrikákat fontosabbnak tartom annál, hogy mikor, mennyi pénz kerül a rovatokba. Annál inkább gondolom így, mivel tudom, hogy sok valódi pénz úgysem kerülhet most, azonnal a — bármilyen szociális — költségvetési rovatokba. Mindenképpen el kell kerülni, hogy a törvényt olyan műveletek szerint formálják, amelyek azt a látszatot keltik, hogy pénzt is lehetne most mindjárt előteremteni. Ebben az esetben ugyanis az elvek devalválód-nának és teljesíthetetlen elvárások keletkeznének a törvény nyomán. Mindezek ellenére még lehetünk optimisták.

Hozzászólások

Havas Gábor

Abból a dilemmából indulnék ki, amelyik itt többször és hangsúlyosan felvetődött. A készülő szociális törvénynek szerintem is két funkciót kell betöltenie. Az egyik funkció, hogy lerakja a szociális piacgazdaság követelményeinek megfelelő európai szintű jóléti szociálpolitika alapjait, hogy formába öntse a szociális jogok minimumára vonatkozó társadalmi konszenzust, a másik pedig az, hogy valamilyen megoldást kínáljon az átmenetből fakadó rendkívül súlyos szociális problémák kezelésére, vagyis, ahogy Krémer Balázs fogalmazott, menedzselje a válságot. Az én véleményem szerint ez a két funkció nem feltétlenül mond élesen ellent egymásnak, noha kétségtelen, hogy feszültségek keletkeznek, ha a két szempontot a törvényben egyeztetni akarjuk.

Én azt gondolom, hogy a törvénytervezet a jelenlegi formájában az első funkciót jobban kielégíti mint a másodikat. Mire alapozom ezt? Egyrészt a benne megfogalmazott, illetve célul kitűzött támogatási formák nagyjából lefedik azokat az élethelyzeteket, amelyekből részleges vagy teljes ellátatlanság, illetve emberhez méltatlan élet következhet, és valamilyen megoldást kínálnak az ezekből fakadó hátrányok mérséklésére.

Egy következő ok, ami miatt az első funkció kielégítésére alkalmasnak tartom ezt a törvénytervezetet, az, hogy elfogadható egyensúlyt teremt a költségvetés erősen korlátozott lehetőségei és a rászorultság támasztotta igények között. Fontos eleme a javaslatnak, hogy igyekszik kiküszöbölni a korábbi szociálpolitikai rendszer egyik legszembevetőbb fogyatékoságát, nevezetesen azt, hogy egyszerre volt pazarló és szűkmarkú. Megnyitja az utat egy sokkal kevésbé pazarló szociálpolitika felé azzal, hogy sokkal célzottabb támogatásokat javasol.

További erénye a szociális törvénykoncepciónak, hogy meg kívánja szüntetni az érdemes és érdemtelen szegény közötti különbségtételt, amely — mint tudjuk — nagyon erősen rányomta a bélyegét a korábbi szociálpolitikára.

További nagy előnye a tervezetnek — és a régi rendszerhez képest talán ez a legnagyobb elmozdulás —, hogy normatív alapra kívánja helyezni a legtöbb javasolt támogatásfajtát, s noha apró stilisztikai észrevételnek tűnik, én még azt is fontosnak tartom, hogy segély helyett támogatásokról beszél.

A javaslat nemcsak a szegénység, hanem az elszegényedés problémáját is kezelni próbálja. A lakásfenntartási támogatás például tipikusan olyan támogatásfajta, amely, ha jól van kitalálva, megakadályozhatja vagy fékezheti a lecsúszást.

Mindez így tökéletesen rendben lenne akkor, ha egy bejáratott szociális piacgazdaságban lennénk, de nem ott vagyunk. (Arról van szó, hogy szétesett az az egész korábbi integrációs rendszer, amely begyakorolt játékszabályok és alkalmazkodási stratégiák segítségével többé-kevésbé integrálta a társadalom tagjait. Tudjuk, hogy ennek az integrációs rendszernek milyen súlyos fogyatékoságai voltak, hogy mennyire nem működött teljesértékűen, és hogy bizony voltak szép számmal olyanok, akiket alig vagy

egyáltalán nem integrált, mégis voltak olyan elemei, amelyek még a legmarginálisabb csoportoknak is kínáltak bizonyos integrációs esélyeket, a társadalom többségének pedig — ha sokszor jelentős önfeladás és veszteség árán is — megadták a biztonságot. Ilyen volt a teljes foglalkoztatás, amely a „közveszélyes” munkakerülés üldözésével, a kapun belüli munkanélküliséggel, a vattaember-státusszal és minden egyéb nyomorúságával együtt azért mégiscsak erősen integráló hatású tényező volt. Ilyenek voltak a második gazdaságnak az alsó társadalmi csoportok számára is elérhető formái.

Integráló funkciója volt a házilagos lakásépítésnek. Ennek két fontos eleme volt: a kaláka és a kedvezményes hitelkonstrukció. Ezek közül a kedvezményes hitelkonstrukció a rendszerváltással eltűnt.

Integráló hatásúak voltak azok a mobilitási csatornák is, amelyek az alsó társadalmi csoportok számára is teremtettek bizonyos esélyeket, elsősorban az iskolarendszer révén. Az általános iskoláról ezer tanulmány leírta, hogy micsoda szelekció működött benne, de a nyolcadik osztályig valahogy mégiscsak elrángatta a gyermekek túlnyomó részét, a szakmunkásképzés pedig a maga összes ellentmondásával együtt, a hiányszakmák révén sokakat eljuttatott, ha nem is az igazi szakmunkás státuszig, de valamiféle előrelépést jelentő közbenső pozícióig. Most az iskolarendszerben is olyan folyamatok zajlanak, amelyek a dezintegrációs tendenciákat erősítik. Borzasztóan erős a közép- és felsőosztályhoz tartozó szülők nyomása annak érdekében, hogy a szelekció előbb kezdődjön, ne a nyolcadik osztályban.

Megrendült egy másik nagy integrációs rendszer, a társadalombiztosítás is. Ezen belül a nyugdíjrendszer soha nem volt igazán integráló hatású, de az egészségügy az állampolgári jogon biztosított ellátással igen, hiszen az elvi lehetősége sem merült föl annak, hogy valaki ellátatlan maradjon. Ma viszont ez az elvi lehetőség felmerül, az 1975. évi II. törvény módosított változatában ugyanis *expressis verbis* kimondatik, hogy vannak olyan felnőtt magyar állampolgárok, akik nem jogosultak egészségügyi ellátásra.

Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a rendszerváltásnak vannak végleges vesztesei. Például azok a százezrek, akik az ún. vattaember funkciót töltötték be az előző gazdálkodási szisztémában és akik bizonyos életkoron felül és bizonyos iskolázottságon alul már szinte bizonyosan nem fognak tudni visszaintegrálódni a munkapiacra.

A legsúlyosabb a helyzet azokban a térségekben, ahol a rendszerváltás összes negatívuma együtt jelentkezik. Ott tehát, ahol nagyon erős társadalmi szelekció zajlott le az elmúlt években, ahonnan elvándoroltak a magasabb státuszú, iskolázottabb társadalmi csoportok, ahol csak a szegények maradtak, ahol a munkanélküliség különösen magas, ahol a tsz-ek még inkább összeomlanak mint másutt, ahol nincs infrastruktúra, és ahol ennél fogva az új vállalkozások beindításának, a holtpontról történő elmozdulásnak szinte valamennyi feltétele hiányzik. Ezekben a térségekben a lakosság többsége a végleges vesztes kategóriába tartozik, beleértve a fiatalokat is, akik úgy lépnek ki az iskolából, úgy lépnek be a felnőtt korba, hogy semmilyen perspektívájuk nincs.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve azt gondolom, hogy a szociális törvényjavaslat önmagában a válságmenedzselés nagyon-nagyon súlyos problémáival érthetően nem tud megbirkózni, és nem tudja garantálni azoknak a szereplőknek a sokaságát sem,

akik közreműködhetnének abban, hogy a törvénytervezetben megfogalmazódó óhajok — például hogy az egyén aktívan vegyen részt a saját sorsa alakításában, aktív szereplője legyen annak, ami vele történik — teljesüljenek. A szükségletekhez képest mindenesetre keveslem, hogy a szociális törvénytervezet 40 milliárdos éves költségéből csak 3 vagy 4 mrd Ft-ot terveznek az intézményhálózat bővítésére. Ismétlem, a legkülönbébb animatorok sokaságára van szükség. Nemcsak a szociális munkásokra gondolok. Egy sokszereplős modellnek kellene kialakulnia, amely képes olyan folyamatokat gerjeszteni, amelyek révén még a leghátrányosabb helyzetben levők is közelebb kerülhetnek az integrálódás esélyéhez.

dr. Taiyigás Katalin

Krémer Balázs első kérdésére, hogy lehet-e szociális törvényt alkotni vagy sem, szerintem is helyes az a válasz, hogy egy törvény semmi esetre sem elég. Magyarországon ma szükség van folyamatos szociális törvénykezésre.

Az elkészült koncepcióval egyetértek. Minden pontjában világos. Azt az alapelvet követi, hogy egyértelmű jogszabályok határozzák meg a jogosultságokat és kevésbé érvényesüljön a méltányosság és az érdemesség. Azonban abban a kettősségben, hogy egy jóléti állam felé mutasson-e a törvény, vagy pedig válságkezelő legyen, úgy gondolom én is, hogy háttérbe szorult a válságkezelés. Pedig a válságkezelésről itt és most nem lehet lemondani

A vitához azzal szeretnék hozzájárulni, hogy konkrét helyzetet és problémát mutatok be.

Vizsgálatunk színhelyén, a VII. kerületben 82 000 lakos él. A lakásállomány 27,4 százaléka komfort nélküli.

A nyugdíjasok aránya 30 százalék. 1992 februárjában 10 000 a nyilvántartott munkanélküli, s a leszázalékolt, rokkantnyugdíjból élők ugyancsak tízezres nagyságrendű csoportot alkotnak. Elsősorban ők nem tudták kifizetni a növekvő rezsiköltséget. Budapesten 1990-ben az összes közüzemi díjhátralékos lakossági számla 226 270 db, ennek forintértéke 246 247 000 volt, 1991-ben 510 374 db volt, 878 048 000 forint értékben. A VII. kerületben 1991 december hónapban 264 450 700 forint hátralékot tartottak nyilván, és kikapcsoltak 1882 db árammérőt, 528 gázmérőt.

Erre a kihívásra az emberek kétféleképpen reagálnak. Vannak, akik erejük teljes megfeszítésével és szükségleteik végletekig való leszorításával eleget tesznek a fizetési kötelezettségeiknek. A laktár, a víz-, gáz- és villanyszámla stb. kifizetése után ugyan alig marad pénzük, s ha elromlik a gázfűtés, hidegben toporognak a lakásban, mert javításra már végképp nem maradt pénzük, de jelentős nélkülözések árán is fizetnek.

A másik reakció az eleinte talán tudatos, de gyakran ideológiává is váló fizetés-halasztás, majd fizetés-megtagadás. Ezek a családok azonban előbb-utóbb az otthonatlanok számát fogják szaporítani, a megmaradó jövedelmük ugyanis a mindennapi szerény életvitelhez éppenhogy elég.

A Fővárosi Munkaügyi Hivatalnak a VII. kerületre vonatkozó adataiból az derül ki, hogy a 82 ezer lakosból nyugdíjas 30%, rokkantnyugdíjas 10%, nyilvántartott munkanélküli 10%, ami jellemzi a szociális probléma méreteit.

A szociálpolitikai krízis által legfenyegetettebb a nyugdíjas réteg. A nyugdíjak olyan alacsonyak, hogy én úgy érzem, ők a veszesei már a jelenlegi, de még inkább az ezután következő időszaknak — még jelentős nyugdíjemelés esetén is.

A példaként elmondottak jelzik, hogy a válságkezelésről nem feledkezhetünk meg a szociális törvény megalkotásakor.

És még egy kérdésben — úgy gondolom — vitám van Krémer Balázssal, ez pedig az intézményrendszer radikális átalakításának kérdése.

Az elmúlt években a különféle azonnali segélyekre rászorulóknak számának rohamos növekedése és ezek ellátása szükségmegoldásokhoz vezetett, lásd: ingyenkonyhák, menhelyek, nappali melegedők, átmeneti szállások, krízis segélyek alkalmazása.

Ezek a szolgáltatások azonban egy modern, szociális elveket (is) valló állammal szemben támasztható elvárásoknak nem felelnek meg, mert ugyan az emberek életben maradásához talán elegendőek, de a kritikus élethelyzetükből való kitöréshez ez kevés. Ezért önmagukban nem elégséges eszközök. Ez a szociálpolitikai gondolkodás fel sem veti a társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenség problémáját, mert eszközrendszeréből hiányoznak azok az elemek, amelyek a létminimumon túlmutató, a társadalmi minimumot megcélzó, és ezáltal a társadalmi integrációt erősítő programok bevezetését tartalmazzák.

Összefoglalva: erőteljes szociális érdekvédelemre lenne szükség; tehát társadalompolitika kell, olyan szociális törvénykezés, amelynek érdekében összefognak mindazok, akiknek célja — politikai nézeteiktől függetlenül —, hogy a társadalmi integrációs folyamatok erősödjenek föl a következő években, és ne a dezintegráció.

I adányi János

Néhány praktikus és elsősorban politikai jellegű megfontolásra szeretném felhívni a figyelmet. Azt gondolom ugyanis, hogy amikor egy ilyen törvénytervezetről beszélgetünk, nemcsak a szakmánkat gyakoroljuk, hanem bizonyos fokig állampolgárként is megnyilatkozunk. Mivel nem állt módomban a törvény szakmai előkészítésében részt venni, most inkább kritikus állampolgárként szólok hozzá a vitához.

Mindenekelőtt, rendkívül problematikusnak tartom, hogy korábbi állami feladatok jelentős részét most hirtelen az önkormányzatokra akarják áthárítani. Ez egyébként részben megegyezik a jelenlegi ellenzék korábbi elképzeléseivel. Most azonban rettenetesen nagy politikai hiba lenne, ha az ellenzék tudomásul venné azt, hogy a kormány egy ilyen szociális törvénnyel, egyik napról a másikra az önkormányzatokra rakja át a szociális juttatások finanszírozásának a terheit. Most a szociális törvényről vitatkozunk, de ugyanezt gondolom iskolaügyről, lakásügyről stb. Azt kellene mondani, hogy ez perspektivikusan nagyon jó elképzelés, de most nagyon mély és komoly megrázkódtatásokkal járó átmeneti periódus van ebben az országban. Ezért nem lehet egy kívánatos

állapotot egyik pillanatról a másikra most bevezetni. Ma nyilvánvalóan nem lehetséges, hogy a pénzügyi erőforrások hiányában amúgy is csak tengő önkormányzatok finanszírozzák a szociális, kulturális stb. juttatásokat.

A következő problémát, amiről beszélni szeretnék, Havas Gábor már részben érintette. Én azt gondolom, nem állítható, hogy minden tekintetben az a hatékony és az a demokratikus, ha minden szociális juttatás és minden társadalmi réteg esetében az önkormányzatok döntenek. Itt egy nagyon súlyos konfliktus van. Nyilvánvaló, hogy helyi szinten az erős érdekérvényesítési képességgel rendelkező csoportoknak nagyon jó esélyük van arra, hogy az érdekérvényesítésre nem, vagy alig képes csoportokat kiszorítsák a különböző juttatásokból. Ez iskolaügyre ugyanúgy érvényes, mint segélyezésre vagy az időskorúak ellátására. Azt gondolom, hogy ez tipikusan olyan ügy, ahol nagyon szigorú, nagyon erősen normatív állami garanciáknak kell érvényesülniük, hogy bizonyos minimális ellátást mindenki számára biztosítsanak. A Wallenberg Egyesületen keresztül az utóbbi években kerültem kapcsolatba sok olyan helyi konfliktussal, ahol kisebbségeket lakás, iskola, vagy ilyen-olyan más téren hátrányos helyzetbe hoztak. Hadd mondjam el, hogy szinte kivétel nélkül minden olyan konfliktus, amivel foglalkoznunk kellett, abból adódott, hogy valamelyik önkormányzat, vagy az előző szisztémában valamelyik tanács, úgy döntött, hogy ilyen vagy olyan okból hátrányos helyzetbe hozza az ott lakó kisebbséget. És ez nemcsak a még rendszerváltás előtti időszakban is neosztálinista befolyás alatt lévő miskolci városi tanácsra volt igaz, hanem sajnos egyik-másik ma SZDSZ-es irányítás alatt levő önkormányzatra is. Nagyon rossz tapasztalatok vannak ezen a téren, és azt gondolom, hogy ez legalábbis megfontolandó.

Valamit a meglévő rendszer szétzúzásáról. Véleményem szerint nagyon erősen kellene törekedni arra, hogy a meglévő intézmények működőképességét minél inkább fönnt lehesen tartani. Sokkal könnyebb szétzúzni egy intézményrendszert, mint újat létrehozni, különösen ha közben gyakran fogalmunk sincs arról, hogy milyen új intézményeket szeretnénk létrehozni. Ehhez hozzátennék még egy dolgot. Ez pedig az, hogy mostanra azért már eléggé körvonalazódik, hogy azoktól az új intézményektől, amelyek ennek a kormánynak a működése alatt jönnek létre, olyan nagyon sok jóra nem számíthatunk. Ezért nagyon kérdéses, hogy milyen mértékig kell belemenni abba, hogy új intézményeket hozzanak létre, mert az új intézmények — mint ahogy az lenni szokott — önálló életet kezdenek élni, és nagyon nehéz lesz ezekkel valamit csinálni a következő kormányok működése alatt. Tehát véleményem szerint arra kellene törekedni, hogy minél kevésbé menjenek olyan törvények keresztül, amelyek megváltoztathatatlanok, vagy nagyon nehezen megváltoztathatók, vagy csak újabb súlyos integrációs problémák által megváltoztatható helyzetet hoznak létre. Mindezek miatt én azt gondolom, hogy az új szociálpolitikai törvénynek egyértelműen válságkezelő program kialakítására kellene irányulnia, ezzel kellene foglalkoznia, és az ellenzéknek csak ilyen törvényt volna szabad támogatnia.

Nem lehet elfogadni a pénzhiányra való hivatkozást programok elutasításakor. Az átmenetet valamifajta korlátozott jóléti program mellett kell levezényelni. Azt mondanám, hogy ez az átmenet békés úton nem mehet végbe jóléti program nélkül! Erre,

ugye, azt lehet kérdezni, hogy honnan van erre pénz? Az egyik válaszom persze az, hogy nem tudom. A másik válaszom viszont az, hogy én úgy látom, a neoliberális ideológiák által vezérelt — és ilyen jóléti programokra sehol a világon szívesen pénzt nem adó — nemzetközi szervezetek és nemzetközi bankok is inkább gondolkoznak ma már azon, hogy nekünk ilyen jóléti programokra is szükségünk lehet, mint amennyire mi gondolkozunk ezen. Azt gondolom, hogy legalább meg kellene fogalmazni, (legalább gondolkísérletként meg kellene fogalmazni!) egy olyan válságkezelő programot, amelyre alapozva legalább az olyan válságövezetekben, mint amilyenekről Havas Gábor meg Talyigás Katalin beszélt, létre lehetne hozni egy olyan szociális ellátási rendszert, ami nélkül én nagyon nehezen tudom elképzelni, hogy robbanások nélkül végbemehet ez az átmeneti periódus.

Ezekből a leszakadó régiókból ugyanis már elindult a nagyvárosok, mindenekelőtt Budapest felé az elvándorló legszegényebbeknek az áradata. Ezt már ma is érezni lehet, és eléggé biztosan állítható, hogy ha nem történik valami lényeges változás ezekben a körülményekben — márpedig félő, hogy nem fog történni —, akkor a legszegényebbeknek a városi központokba való áramlása nagyon erősen föl fog a közeljövőben gyorsulni. Azt gondolom, hogy ez az átmenet valamiféle jóléti program hiányában nem mehet robbanás nélkül végbe.

HOZZÁSZÓLÁS TÓTH ISTVÁN GYÖRGY CIKKÉHEZ

Tóth István György *Szociológiai Szemlében* megjelent cikke [A társadalmi (elosztási) igazságosság problémája. 1991. 151–171.] kiválóan ismerteti a standard igazságosság-elméleteket. Harsányi, Rawls, Hayek, Nozick elméleteinek ismertetése végre szélesebb nyilvánosságot adott e hazánkban nem nagyon — talán Kornai János munkássága a kivétel — tárgyalt kérdéskörnek.

A tárgyalt szerzők nem egészen ugyanarról beszélnek. Nozick és Hayek azt vizsgálják, hogy lehetséges-e bizonyos kritériumoknak megfelelő igazságfogalom definiálása, illetve elméleti síkon kísérletet tesznek a negatív állítás bizonyítására. Rawls és Harsányi pedig egy-egy igazságfogalmat definiálnak és ennek tartalmát vizsgálják (jellemző, hogy Rawls *A Theory of Justice* címet adta művének).

Az igazságosságelméletek speciális ága az elosztási igazságosság (*distributive justice*), a Tóth István György által tárgyalt szerzők vizsgálatai is jórészt ide sorolhatók, e teóriák számos ponton kapcsolódnak a társadalmi választások elméletéhez (*social choice theory*) és a közösségi választások elméletéhez (*public choice theory*). Így érdemes áttekintenünk e diszciplínák állításait is.

Tóth István Györgyhez hasonlóan vezessük be az általánosított hasznosságfüggvény fogalmát, azaz azt a függvényt, mely az egyének saját helyzetükkel és más egyének helyzetével kapcsolatos ítéletét fejezi ki. Az egyének a lehetséges alternatívákat, állapotokat összemérik aszerint, hogy abban a pozícióban milyenek ítélik a saját helyzetüket, illetve más egyének helyzetét. Egyes helyzeteket rosszabbnak, másokat jobbnak tartanak. Egyes egyének átkerülnek más helyzetekbe, ekkor hogyan tudnánk azt meghatározni, hogy ez utóbbi helyzet közösségi szinten igazságosabb állapotot eredményezett-e avagy sem.

Ez a kérdés mindenfajta etika alapkérdése. A következőkben szerényen vázoljuk három, „jól definiált” koncepció alapjait.

Próbáljuk számba venni azokat az elveket, amelyeket mindenfajta előzetes etikai felkészültség nélkül elvárnánk:

— Ilyen elv az *általános alkalmazhatóság*, az, hogy igazságossági elvünk képes legyen bármilyen helyzetben dönteni.

— A *függetlenség* elve: ha két helyzetre vonatkozóan az egyéni ítéletek ugyanazok, akkor az igazságossági elv se különböztesse meg őket.

— A *pártatlanság* elve, amely azt fogalmazza meg, hogy igazságossági elvünk nem tesz különbséget a személyek között (a *social choice theory*-ban használatos anonimitással analóg követelmény).

Így igazságfogalmunk társadalmi állapotokat (vagy állapotrendszert) hasonlít össze és állítja róluk, hogy igazságosabbak vagy kevésbé igazságosak egy másik állapotnál (állapotrendszernél), és így ezen lehetséges állapotokat rendezi gyenge értelemben (ha ténylegesen is rendezésről van szó, akkor teljes igazságossági elvről beszélünk).

Mindenfajta igazságossági elv egyik alapkoncepciója az emberek felcserélhetőségének, a viszonyok megfordíthatóságának elve, „amit nem akarsz magadnak, ne tedd másnak”. Ez a mi fogalmainkkal azt jelenti, hogy az igazságelv ne legyen érzékeny az egyének permutációjára. Suppes elve ezt úgy fogalmazza meg, hogy egy állapotot legalább olyan igazságosnak tart, mint egy másikat. Ha létezik az egyéneknek olyan felcserélése, hogy az egyéni hasznosságokban nem következik be romlás, és ha legalább egy egyénnél javulás következik be, akkor azt mondjuk, hogy az egyik állapot *Suppes-i értelemben* igazságosabb a másiknál.

Tekintsünk egy példát: legyen három személyünk és két állapotunk, és az egyének értékelése a következő:

	1	2
<i>A</i>	2	3
<i>B</i>	3	1
<i>C</i>	3	1

— azaz *A* az első állapotbeli helyzetét rosszabbnak ítéli, mint 2-beli helyzetét, ellenben *B* és *C* 1 állapotbeli helyzetét ítéli jobbnak, ekkor feltéve, hogy a fenti ítéletek általánosak abban az értelemben, hogy mindenkié azonos az adott helyzetben, belátható, hogy az egyéneket nem tudjuk a Suppes-i elvnek megfelelően egymás közt felcserélni, azaz a két állapotot nem tudjuk rendezni, így a Suppes-i elv nem teljes igazságelv.

Az első látásra igen szimpatikus elvnek egy árnyoldalát mutatja Sen példája. Tegyük fel, hogy két egyénünk van, egy hindu és egy muzulmán. Mint ismeretes, a hindu a disznóhúst fogyaszthatja, a marhát nem, a muzulmán pedig fordítva. Képzeljük el a következő helyzetet:

	muzulmán	hindu
1. állapot:	2 disznó 0 marha	0 disznó 2 marha
2. állapot:	0 disznó 1 marha	1 disznó 0 marha

Világos, hogy a 2. állapot (Pareto értelmében) jobb, mint az 1. állapot, hiszen mindenki jobban jár. Suppes elve azonban nem így jár el, mivel a muzulmán számára a legjobb helyzet a 0 disznó 2 marha, a hindu számára pedig a 2 disznó 0 marha, így Suppes elve az 1. állapotot jobbnak ítéli a másodiknál, ami nyilvánvaló képtelenség.

A példából is látszik Suppes elvének alaphibája: nem tételezi fel azt, hogy ha más helyzetét megítéljük, akkor azt a másik ember nézőpontjából tegyük: ha ugyanis ezt feltesszük, akkor könnyen láthatjuk, hogy Suppes elve is a második helyzetet ítéli jobbnak.

Rawls igazságossági elve a fenti koncepciótól néhány alapkérdésben eltér. Rawls híres két princípiuma ekként hangzik:

1. *Each person is to have equal right to the most extensive basic liberty compatible with a similar liberty for others*

2. *Social and economic inequalities are to arranged so that they are both*

a) *to the greatest benefit to the least advantaged*

b) *attached to offices and positions open to all under conditions of fair equality of opportunity.*

Rawls koncepciója szerint mindkét elvet alkalmazni kell. Az első elv a polgári szabadságjogokat fogalmazza meg, míg a második, amelyet mint *maximin*-szabályt szokás idézni, a jövedelmi (és általában az életlehetőségek) felosztásáról szól, és egyfajta esélyegyenlőség-követelmény. Rawls ezt differenciaelvnek nevezi és azt fogalmazza meg, hogy a jobb helyzetű egyének helyzetének javulása csak akkor igazságos, ha együtt jár a legrosszabb helyzetűek helyzetének nagyobb mértékű javulásával, azaz az esélyegyenlőségek növekedése igazságtalan Rawls szerint. A két elvet Rawls útmutatása szerint lexikografikusan kell alkalmazni (azaz az első a fontosabb).

Rawls elve nem beszél az összesség jólétéről, és a koncepció ordinális, így nem érzékeny a szintekre, igen könnyű tehát példákat mutatni az elv fonákságaira.

Legyen két egyénünk: *A*, *B* és két állapotunk: 1, 2, és a hasznosság-értékelések a következők:

	<i>A</i>	<i>B</i>
1	2	1
2	100	1

Az elv szerint 1 és 2 ugyanolyan igazságos, hiszen *B* állapotában nem történt változás, míg Pareto-i értelemben (mivel egyik jobban jár, a másik pedig nem jár rosszabbul) 2 a jobb.

Rawls elve szerint 2 igazságosabb, mint 1, mivel *C* helyzete javult.

Az utilitárius koncepció a társadalmi összhasznosságot méri, így nem érzékeny az egyenlőtlenségekre, a javak és lehetőségek felosztására, és, hasonlóan Rawls elvéhez, könnyű példát mutatni a fonákságaira.

Példa:

	<i>A</i>	<i>B</i>
1	50	50
2	100	1

A 2 állapot, mivel ebben az összhasznosság nagyobb, benthami értelemben igazságosabb, mint 1.

Ha össze akarjuk hasonlítani a két teljes igazságossági elvet, Rawls-ét és Bentham-ét, akkor hangsúlyoznunk kell a kiindulópontok különbségeit. Rawls koncepciója az állapotok ordinális összehasonlíthatóságából indul ki, Benthamé pedig az állapotok összemérhetőségét teszi fel. Rawls elve a javak, források egyének közötti elosztásáról szól és nem beszél a javak összességének bővüléséről, mint célról, a benthami elv ennek éppen a duálisa, a javak összességének bővülése mint cél az elv sarkköve, és semmit nem mond a javak elosztásáról.

A fenti két ok miatt (ordinalitás és egyéni felosztás) Rawls elve mindenfajta folytonosságot (és így stabilitást) nélkülöz. Tekintsünk egy egyszerű példát ennek érzékeltetésére. Tegyük fel, hogy mindenki „jóléte” jelentősen bővíthet, és csak egy csekély számosságú szegény réteg helyzete nem javult, ezt Rawls elve nem engedi meg azzal, hogy nem definiálja a köz javát, kizárja a „jólét” és az „egyenlőség” közötti átjárást, átválthatóságot.

A fenti fejtegetés megfordítottja igaz Bentham elvére.

A két elv így olyan távoli egymástól, hogy olyan igazságossági elvet, mely mindkét elv fő követelményeit, a kardinális teljes összehasonlíthatóságot, másrészt valamiféle egyenlőségelvet, az általános alkalmazhatóságot, a függetlenséget és a pártatlanságot kielégítené, nem lehet konstruálni.

(A fenti rövid ismertetés egzakt tárgyalását lásd Mészáros 1990.)

Érdeemes megjegyeznünk, hogy az igazságossági elméletek egyfajta kiterjesztése az alkudozási megoldások elmélete, mely azt az esetet vizsgálja, amikor az elosztási feladatra nem valamilyen igazságossági elv alapján keresünk megoldást, hanem az elosztási helyzet szereplői maguk próbálják a feladatot alkudozás útján megoldani, — de ez már egy másik cikk témája lehet.

Az igazságelméletek egy másik kapcsolódása a *social choice* elméletével a Sen-féle ún. liberális paradoxon, mely a társadalmi döntés függvényének és az egyének személyes szabadságának összeegyeztethetőségét vizsgálja. Suzumura (1981) az egyén szabadságának más emberek szabadságával való összeegyeztethetőségét és az etikai alapelvek összeegyeztethetőségét vizsgálta.

Irodalom

- Harsányi, J. C. 1975: „Can the 'Maximin Principle' serve as a basis for morality?” *American Political Science Review*, 69, 593–612.
- Mészáros, J. 1990: *Bevezetés a Társadalmi Választások Elméletébe*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Rawls, J. 1985: *A theory of Justice*. Mass. Univ. Press.
- Sen, A. K. *Collective Choice and Social Welfare*. Holden-Day
- Sen, A. K. 1970: „The Impossibility of Paretian Liberal”, *Journal of Political Economy*, (vol. 78) 1, 152–157.
- Sen, A. K. 1983: „Liberty and Social Choice”, *Journal of Philosophy*, (vol. 80) 1, 5–28.
- Suppes, P. 1966: „Some formal models of grading principles”, *Synthese*, 6, 284–306.
- Suzumura, K. 1981: *Rational choice, collective decisions and social welfare*. Pergamon.

EMLÉKEZÉS

Papp Zsolt korai halálával fájdalmas veszteség érte a szociológiát és a magyar társadalomtudományi gondolkodás egészét. A visszaemlékezések és búcsúztatások sokasága jelezte azoknak az értékeknek a sokszínűségét, amelyek további gyarapodásának oly megdöbbentő hirtelenséggel vetett véget a tragédia. A gondolkodó ember, a munkatárs és barát mellett lapunk elődjének, a *Szociológiának* szerkesztőjét, majd főszerkesztőjét is gyászoljuk. Papp Zsolt 1986 és 1990 között volt a *Szociológia* főszerkesztője, abban az időszakban, amikor a tudományos folyóiratok szerkesztése és kiadása a korábban nem tapasztalt nehézségekkel került szembe, s mégis az Akadémiai Kiadónál megjelenő társadalomtudományi folyóiratok közül a *Szociológia* jelent meg és talált előfizetőkre, olvasókra a legnagyobb példányszámban. Főszerkesztőként Papp Zsolt szakmai igényességgel, ha kellett, szervezéssel és tárgyalásokkal, ha másra volt szükség, a rá jellemző közvetlenséggel, derűvel és vonzerővel segített fenntartani a lapot. A megszűntéig folyamatosan magas színvonalon megjelenő folyóirat gazdag örökség számunkra, nélküle lapunk, a *Szociológiai Szemle* sikeres indulása is lényegesen nehezebb lett volna.

A *Szociológiai Szemle* szerkesztői a következő tanulmány közlésével tisztelegnek Papp Zsolt emléke előtt.

Az alábbi írás egy Papp Zsolt által tervezett és szerkesztett, a nyolcvanas évek derekán elkészült tanulmánykötetből való. A kötet szerzői annak a kutatócsoportnak a tagjai voltak, amelyet Zsolt vezetett az akkori Társadalomtudományi Intézetben, s amelynek programja az évtized magyarországi társadalmának változásait, átalakulásának tendenciáit szándékozott nyomon követni és összefoglalóan bemutatni.

Az elkészült kötet kiadása különböző okoknál fogva egyre halasztódott, mígnem a szerzők úgy gondolták, hogy a rendszerváltozás folyamatában az egész könyv aktualitását veszítette, így a kézirat végül is az irattárba került. Az a körülmény, hogy a *Szociológiai Szemle* most mégis felkutatta és — valamelyest lerövidítve és szerkesztve — közli Papp Zsoltnak ezt az írását, bizonyos szempontból módosítja Zsoltnak önnön munkája feletti ítéletét, s joggal. Igaz ugyan, hogy Zsolt lemondott e kézirat publikálásáról, ennél fogva a még csak belső, műhely-használatra készült szövegen több helyütt érezhető a mondanó ideiglenesnek szánt megformálása, s a Zsolt stílusára oly jellemző formai míveség hiánya is. De az is igaz, hogy maga a téma, a kelet-közép-európai térség társadalmainak historikuma, változásának, történeti fejlődésének különlegessége a nyolcvanas évek közepétől egyre intenzívebben foglalkoztatta. Ezért azután habár továbbra is elégedetlen volt, mint ahogy szinte mindegyik munkájával, ezzel a tanulmányával is, mégis — ellentétben azzal a szokásával, hogy befejezett írásairól utólag nem szívesen beszélt, legfeljebb kollégái, olvasói véleményét hallgatta meg, zavartan hümmögve és mentegetőzve — erre a nyomtatásban most először megjelenő írására többször is visszatért. A stagnáció, a megújuló modernizációs nekirugaszkodások problémája, s e probléma tudományos-elméleti megközelítése, tárgyalhatósága foglalkoztatta. Amikor például tervezett doktori disszertációjának koncepcionális kereteit körvonalazta, éppen ezt a tanulmányát, pontosabban, ennek alapgondolatait idézte fel ismételten, mint a megírandó könyv legalábbis egyik megfontolandó, újragondolható és átértékelhető kiindulópontját.

Mint annyi más izgalmas téma, terv, magával ragadó gondolat, úgy ez is megvalósíthatatlan marad immár.

Balogh István

40 ÉV — AVAGY A SZOCIALISTA MAGYAR ÚT ÉS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA (a szaktudományi irodalom alapján)

Előjáróban érdemes talán megemlíteni, hogy a szocialista magyar fejlődést 1949 és 1953 között a szovjet út mechanikus másolása jellemzi. Ebből, részben pedig saját negatív hagyományainkból áll elő egy olyan „ősállapot”, amelyből az elmúlt harminc évben próbáltunk meg kivetkezni. Mi jellemzi ezt az ősállapotot? Címzavakban: erős vertikális központosítás (a gazdaságtól a kultúráig), nagy szervezeti összevonások (minden területen), felesküvés az állami tulajdon kizárólagosságára, maximalista jövedelem-felszippan-tás és központi újraelosztás; az érdekszervezetek és a civil társadalom leépítése; fogyasztás-ellenesség és uniformizáltság az életvitelben, gondolkodásban.

A magyar szocialista út specifikuma, hogy — általánosságban szólva — az elmúlt harminc évben majd minden fenti komponensnek kirajzolódik hol halványabb, hol erőteljesebb *mása*. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a vertikális túlközpontosítás „árnyékában” megjelenik a gazdálkodás, az igazgatás és a kulturális élet decentralizációja, megerősödnek a helyi autonómiák, teret kap — máig nem kellő mértékben — a gazdaság és a társadalom önszerveződése. A hierarchikus és pozicionális gazdaság- és társadalomszerveződés mellé kéredzkedik a teljesítmény-elv, a vállalkozás, a verseny, a tárgyi szakszerűség. A nagyra nőtt szervezetek mellett megjelennek a „közepesek” és a „kicsik”, — máig nem kellő súllyal. Megszűnik az állami tulajdon kizárólagossága, elmozdultunk a heterogén tulajdonformák, a tulajdonformák kombinációi felé. A központi jövedelemelvonás ostrom alatt áll. Megjelentek a helyi önfinanszírozások, megjelent a „civil a pályán”. A magatartás, gondolkodás, fogyasztás uniformizáltsága felszakadt, és egy összetett sokféleségnek adott helyet. Kialakult egy újfajta társadalomszerkezet, amely az elmúlt másfél évtizedben további átalakulásokon ment át.

Röviden: az államnak alávetett bér munkásból szuverén és érdekelt termelőt, az igazgatás „alattvalóiból” állampolgárt akartunk és akarunk csinálni. Mai húzószavaink: az állam önkorlátozása, a bevonó, érvelő és felelős kormányzat, a szolgáló közigazgatás, az érdekszervezeti autonómia, a társadalom önszervezőképességének tolerálása, az önkéntes kezdeményezések — legyen szó piaci vállalkozásról vagy kommunális szolidaritásról — támogatása, az egyéni szabadság és ambíciók fontossága. A mai Magyarország ezzel saját korábbi múltjától akar megszabadulni. Egyúttal egy európai *régió* közös történeti sajátosságaiból akar *kiszakadni*. Nem mondhatjuk, hogy ez a kiszakadás sikerrel járt volna, befejeződött volna. Annyi biztos, hogy *mai* szocializmus-értelmezésünkben korlátozott szerep jut a *központi* megoldásoknak, a *nagy* formáknak, az *uniformizált* recepteknek. Ezek mellett, sőt ezek helyett a *helyi*, a „*kicsi*” és a *sokféle* megoldásokat és működésmódokat próbáltuk preferálni. Negyven évről szólva, ez az a

honnan-hova, ami az alábbi — feldolgozásokat összesítő — összeállítás vezérlő szempontja.*

1. Közeledési és távolodási folyamatok a társadalom szerkezetében

A második világháborús események következtében Magyarország statisztikai mutatókkal kifejezhető fejlettsége a két világháború közötti alacsony szinthez képest is visszaesett. A háború okozta halálozás 420–450 ezerrel csökkentette az ország népességét, az 1944-re becsült nemzeti vagyonnak 40 százaléka pusztul el, az 1945/46. évi nemzeti jövedelem az 1938/39. évinek körülbelül fele volt. Az 1949-ig tartó újjáépítési szakaszt követő „nekifutás” igen rossz gazdasági feltételek között startolt. A szakírok szerint a napjainkig eltelt időben e nekifutásnak három nagy periódusa különíthető el (Andorka — Harcsa 1986). 1. 1950-től a hatvanas évek közepéig extenzív jellegű iparosítás folyt. Az iparban foglalkoztatottak számának kiterjesztése és az ipari termelés növelése a mezőgazdaságban meglévő munkaerő-tartalékok kiaknázása és az eltartott nők munkábaállása révén valósult meg. Erre az időszakra esik a mezőgazdaság teljes kollektivizálása. 2. Az 1960-as évek közepétől az ipari-gazdasági növekedést a munka termelékenységének növelésétől lehetett várni. Az átállást az „intenzív pályára való áttérésnek” szokás nevezni. Szükségességét bizonyította, hogy a nemzeti jövedelem növekedése lelassult, 1965-ben 1964-hez képest stagnált. 3. Az 1970-es évek második felétől a világgazdasági depresszió és átrendeződés, valamint a rugalmas alkalmazkodás késsedelmei és elmaradása mind jobban éreztették hatásukat. 1978 után a nemzeti jövedelem és az egy főre jutó személyes jövedelem növekedése lelassult. A gazdasági kihívástól kikényszerített „modernizációs változások” felgyorsultak; máig kérdés, hogy mekkora — jóvá tehető vagy nem behozható — késsedelemmel.

Nézzük a fenti szakaszokat részletesebben (Andorka — Harcsa, Orbán S., Kolosi T., Illés J., Ferge Zs., Szelényi — Konrád, Böhm — Pál, Nyitrai, Klinger A., Soltész A. és mások feldolgozásai alapján).

* Az összeállítás elkészítése közben jelent meg Hankiss Elemér *Diagnózisok 2.* (Magvető 1986) című kötete, amelynek első nagy fejezete — „A magyar modellről. Változástendenciák a mai magyar társadalomban, 1950–1980” — a maga elé tűzött feladat gondolatgazdag, kitűnően kontra-poentírozó megoldása. Szempontjait az alábbi — javarészt konkrétumokat tartalmazó — összeállításban már csak korlátozottan tudtuk figyelembe venni.

A felszabadulást megelőzően — 1930-ban — a lakosság 24,6 százaléka volt kisárutermelő paraszt, 23,3 százaléka agrárproletár, 23,5 százaléka ipari munkás. Ipari és kereskedelmi kisárutermelő 10, alkalmazott és önálló értelmiségi 15, tőkés és földbirtokos 5 százalék. A második világháború után a földreform következtében a földterület 35 százalékát igénybe véve annak 60 százalékát osztották ki magánszemélyeknek — föld nélküli mezőgazdasági munkásoknak és törpebirtokos parasztnak. A földosztást követően a magyar társadalom legnagyobb osztályát — a négy millió aktív kereső közel felét — 1949-ig a mezőgazdasági parasztság alkotta (47 százalék). 1949-ig állami tulajdonba vették a bányákat, majd az ipar, a bankok, a nagykereskedelem és a kisipar gazdasági egységeit. Az államosítások következtében az ipari munkásság létszáma nőtt (27,7 százalék). A földosztás és az államosítás új feltételeket teremtett, megszűntek az Erdei Ferenctől „kettős társadalomnak” nevezett szerkezet korábbi összetevői, és ezt követően életmódban, kulturálisan és közgondolkodásban is *fokozatosan egységesült* a magyar társadalom.

a) Az agrárproletáriátus jelentős része elhagyta a falut. Az aktív keresők között így lényegesen csökkent a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak aránya (utóbbi 1963-ban 32 százalék). A visszamaradtak „két hullámban” tsz-parasztokká váltak. Ezzel párhuzamosan nagyjából kétszeresére nőtt a nem mezőgazdasági munkások száma (1963-ban 47 százalék). 1948 és 1952 között 300 ezer fő távozott a mezőgazdaságból; 1948 és 1954 között 374 ezerrel nőtt az iparban foglalkoztatottak száma. A mezőgazdaság elhagyásának folyamata 1953 táján lassult, később megint felerősödött. 1949 és 1963 között 900 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot. A nem-mezőgazdasági munkások jelentős része — az iparosodás és a városiasodás — infrastruktúra konfliktusának szenvedő alanyaként — az elmaradt városfejlődés következtében a hatvanas évek derekától ingázni kezdett, számuk 1—1,5 millió között mozog. A hetvenes évek első felében Budapesten 400 ezer fő lakik munkásszállásokon. 1949 és 1972 között az iparban dolgozók aránya megduplázódik, ami két és fél millió embert jelentett. — Jelentősen nőtt a szellemi foglalkozásúak aránya, 1963-ban 19 százalék. Végül említsük meg, hogy 1950 és 1975 között az aktív keresők száma egymillióval nőtt, ennek 95 százalékát a munkába álló nők adták.

Ezek a folyamatok kifejezik a társadalmi struktúrák átalakulását. *Közeledési folyamatok* játszódtak le, ezeknek itt öt összetevőjét kívánjuk kiemelni. 1. A szó szoros értelmében vett közeledést — egymás tőszomszédságában lakást — eredményezett az a körülmény, hogy a nem mezőgazdasági foglalkozásúak egymillión felüli csoportjának a munkahelye a város volt, ám lakóhelye a falu maradt, ahol a városban dolgozó ipari foglalkozásúak 1,2 milliós tömbje bekapcsolódott a mezőgazdasági kisüzem és háztáji művelésébe. 2. További közeledést jelentett a mezőgazdasági munka iparszerűsödése. A tsz-tagok fele hagyományos mezőgazdasági munkát, a másik fele idővel iparszerű munkát végzett. Megjelentek a vállalati gazdálkodás feltételei, a garantált munkabér; erősödött az anyagi-technikai infrastruktúra és a szellemi bázis; a gépesítés, a speciali-

záció és az iparszerű termelési rendszerek jóvoltából megindult az elparasztiatlanodás folyamata. 3. A közeledés további mutatója, hogy, kivált a községekben, létrejöttek a vegyes háztartások, amelyekben a nem-mezőgazdasági férj mellett tsz-tag feleség volt található. Számuk a hatvanas években 900 ezer fölé emelkedik (miközben 900 ezer közelében van a homogén háztartások száma). 4. Végül a közeledés folyamatait fejezte ki mindaz, amit a mobilitási mutatók hoznak. Ezt külön pontban említjük.

b) A társadalmi mobilitás erősen megnőtt. A vezető és értelmiségi rétegnek közel fele munkás és parasztcsaládok leszármazottja volt. A nem-mezőgazdasági munkásoknak kb. fele — a szakmunkástanulóknak kisebb (30 százalék), a szakképzetleneknek nagyobb része (80 százalék) — a mezőgazdasági munkások és parasztok soraiból verbuválódott. A korszakra jellemző strukturális mobilitás lényege tehát a mezőgazdaságból az iparba, és az iparból és mezőgazdaságból a szellemi munkába való vándorlás. Az intragenerációs mobilitást nézve: az iparban dolgozók fele a mezőgazdaságban kezdte, a szellemi munkásoknak több mint fele az iparban és mezőgazdaságban kezdte munkáját. Megemlítendő, hogy a fizikaiakból lett szellemiek nem a hagyományos (orvos, jogász) értelmiségi pályákra mentek, hanem inkább vezető gazdasági, igazgatási és politikai pozíciókba kerültek.

c) A közeledési folyamatok további mutatója, hogy a társadalmi osztályok és rétegek jövedelmi és életkörülménybeli különbségei a háború előttihez képest lényegesen csökkentek. A mezőgazdasági fizikai dolgozók helyzete közeledett a nem-mezőgazdasági munkásságéhoz. Mérséklődött az egyszerű szellemi (irodai) dolgozók és a szakmunkások közötti távolság. Ugyanakkor — bizonyos kategóriák kiesése ellenére — a két világháború közötti hierarchikus sorrend többé-kevésbé változatlan maradt. Vagyis a legkedvezőbb élet- és jövedelmi helyzetben a vezető beosztásúak voltak, őket követték az értelmiségiek, a középszintű és egyszerű szellemi foglalkozásúak, a munkásság, szakképzettségi rétegei szerint, végül a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak. Igaz persze, hogy ez a hierarchia nem volt egyértelmű; a szakképzett munkás már ekkor közel állt a középszintű szakemberhez és az irodai dolgozóhoz, illetve a mezőgazdaság egészében nem volt kedvezőtlenebb helyzetben a munkások szakképzetlen, segédmunkás rétegeihez képest. — E mobilitás feltétlen értéke, hogy egy korábban megmerevedett társadalom a strukturálisan egyirányúsított nyitottság és mozgás állapotába került. (Emelkedett az iskolai végzettség, különösen legalsóbb szinten, mert nőtt a 8 osztályt végzettek aránya.) A segédmunkás fizikai dolgozóból idővel szakmunkás lehetett, a szakmunkás elvégezhetette (estin vagy kiemelve) a főiskolát, az egyetemet és értelmiségivé lehetett. Ezzel adva volt — tömeges méretekben — a kis lépések útján megvalósuló társadalmi felemelkedés lehetősége. Ám a hatvanas években már jelentkeznek a problémák. A szakmunkás továbbtanulásának értelmét megkérdőjelezte, hogy szakmunkásként többet kereshet az értelmiséginél; feloldatlan zavar támadt az értékrendszerben: ha a munkás a társadalom értékhordozója, mi indokolja, hogy kiszakadjon ebből a közegből és értelmiségivé váljon; hamarosan jelentkeztek a mobilitással járó tömeges személyiségzavarok; végül nem lehet elhallgatni, hogy a mobilitás korabeli strukturális „egyirányú utcája” egy függőlegesen építkező hivatali struktúrában való előrejutásra mozgósított.

A vállalkozásszerű termelés kívánatosságának idővel bekövetkező felismerése a „hivatali hierarchiakon” nyugvó termelés-szervezés súlyos fogyatékoságait jelezte, és egy idő után maga a gyakorlat kérdőjelezte meg a „hierarchikus mobilitás” értelmét.

d) Az adott időszakban az egy főre eső nemzeti jövedelem lényegesen, az egy főre jutó lakossági reáljövedelem ennél jóval lassabban emelkedett. Utóbbi az 1950-es évek első felében visszaesik, ami jelzi a lakosság — különösképpen a parasztság — aránytalanul nagy tehervállalásait a gazdasági növekedés megvalósításában. Az 1950-es évek második feléig a fogyasztási mutatók emelkedése a háború előtti szinthez képest viszonylag lassú, sőt a parasztság fogyasztása és életkörülményeinek mutatói (kivétel a villannyal való ellátottság) a háború előtti szintre esnek vissza.

e) A hatvanas évek elejére a lakosság halandósági mutatói javultak és közeledtek a legfejlettebb európai országokban megfigyelt értékekhez (a csecsemőhalandóság javulása mutatott lényeges lemaradást). A családoknál kívánt és megvalósított gyerekszám két gyermek körüli átlagos szintre süllyedt, s ezzel a hatvanas évek első felében a népesség egyszerű produkciója nem volt biztosítva.

f) A deviáns viselkedések gyakorisága a háború után visszaesik, majd az ötvenes évek második felétől egyes deviáns viselkedések — öngyilkosság és alkoholizmus — gyakorisága fokozatosan emelkedik. Szintjük azonban akkor még nem volt gondot okozó.

Második szakasz (1966 – 1978)

Az 1956 utáni gazdaság- és társadalompolitika alakulása számos szempontból megközelelithető. Egyik lényeges hazai sajátossága mindenképpen az a felismerés és gyakorlat, miszerint a gazdasági növekedést nem lehet a lakosság életszínvonalának korlátozása és leszorítása árán megvalósítani. A munkaerő-tartalékok kimerülése és a gazdasági reform megkezdése megváltoztatja a korábbi feltételeket. A magyar gazdaság és társadalom „modernizációjának” leggyorsabb ütemű és viszonylag rövid idő alatt kifulladásos szakasza indul meg.

a) A hetvenes évek második feléig nemcsak az egy főre jutó nemzeti jövedelem emelkedik, hanem 1960 és 1975 között csaknem kétszeresére nő — évente 4,7 százalékkal emelkedik — a lakosság elért reáljövedelme. A garantált reáljövedelem-emelkedéssel párhuzamosan 1957 után folyamatosan emelkedik az életszínvonal és javul az ellátás. A hetvenes évek második feléig a fogyasztói árszint alig változik; hosszan — gyakran az ésszerűtlenedésig elmenően — fennmaradnak bizonyos fogyasztói árpreferenciák; emellett sikerül fenntartani egy biztonságos, néhol szélesedő áruellátást. Az életszínvonal gyors emelkedése a fogyasztói és lakásmutatók gyors ütemű javulásában tükröződött. Nőtt és a telítettség közeli szintet ért el a tévé-készülékekkel és a háztartási gépekkel való ellátottság, nőtt a magántulajdonban levő személygépkocsi-állomány; változatossági igény mutatkozott az étkezés, ruha és lakberendezés kellékeiben; megjelentek a társadalmi helyzetet szimbolizáló javak. Zérus szintről indulva lényegesen megnőtt a lakásépítés, a falusi lakásállomány jelentős része kicserélődött; a lakások jelentős része

vízvezetékekkel, csatornával, gázzal ellátottá vált. A hetvenes évek második feléig javulnak a lakáshoz jutás esélyei. A lakosság többsége számára ebben az időszakban teremődnek meg a korszerű életmód tárgyi feltételei; a jövedelmi és kulturális igényszint emelkedése a fogyasztási szerkezet átalakulása mellett a hetvenes években a növekvő önmaga (és gyermeke) kímélésében és a növekvő szabad időt kitölteni akaró igyekezetben tükröződött.

b) A lakossági jövedelmek jelentős emelkedése közben az előzetes aggályokkal ellentétben nem nőttek a jövedelemkülönbségek. Az alsó és felső decilis jövedelemrészesedése közötti különbség kissé csökkent, a társadalmi rétegek közötti különbségek mérséklődtek. E folyamatokban lényeges szerepet játszott a háztáji és kiegészítő gazdálkodás. A lakosság több mint fele — a falusi lakoságnak csaknem egésze — mezőgazdasági kistermeléssel egészítette ki munkahelyi keresetét. (A hetvenes években a lakosság fele falun lakik, és az ipari munkások fele ugyancsak falun lakik.) Az 1,6 millió mezőgazdasági kisüzem és háztáji 2,5 millió aktív keresőt érintett, ebből 1 millió volt ipari munkás. Mivel a mezőgazdasági kistermelésben való részvétel az alacsonyabb jövedelmű rétegekben volt gyakoribb — a mezőgazdasági fizikai családokban közel teljes körű —, ezért a szakirodalom szerint lényegesen csökkent a magasabb és alacsonyabb jövedelműek közötti különbség.

c) A társadalmiszerkezet átalakulása némileg lelassult. A mezőgazdasági fizikai réteg kismértékben csökkent, a középszintű és egyszerű szellemi réteg növekedése lassult. Csökkent az önálló kisiparosok, kiskereskedők és az egyénileg gazdálkodó parasztok száma. 1974-es adatok szerint a keresők közel 60 százaléka tartozott a munkásosztályhoz, 22 százaléka értelmiségi és alkalmazott, 14 százaléka szövetségi paraszt, 2,5 százaléka kisárutermelő. (A korabeli kategorizálás szerint a szövetségi parasztságba bevették a tsz-elnököt és a tsz-ben dolgozó lakatost is.) A munkásosztály belső tagozódása: 33 százalék ipari és építőipari fizikai, 5,3 szállítás, 5,3 kereskedelem, 1,6 szolgáltatás, 2,5 egészségügy és kulturális szféra, 2 százalék közigazgatás. A társadalmi mobilitás globális volumene azért nem csökkent, mert a strukturális mobilitás lassulását, csökkenését ellensúlyozni kezdte a cirkuláris mobilitás növekedése („alacsonyabb foglalkozásokba” való kiáramlás a gyermekeknél). Részben szellemi családok gyermekei indultak meg előnyösebb kereseti feltételű fizikai (elit-) szakmák irányába, részben, a mezőgazdaság helyzetében bekövetkezett javulással párhuzamosan nem-mezőgazdasági fizikai rétegekből irányult a mobilitás a mezőgazdaság felé. Az időszak jellemzője, hogy nincsenek nagy strukturális munkaerő-átcsoportosítások, és néhány szakma kivételével nincsenek elhelyezkedési nehézségek. Ekkor alakul ki egy biztonságérzet (miszerint a munkához való jog a munkahelyhez, sőt, a beosztáshoz való jog), ami aztán a nyolcvanas évek eleje óta lényegesen romlik.

d) Feltűnőnek mondott változások mentek végbe az életmód területén. Az életmód feszítettebbé vált. Miközben a főmunkahelyen eltöltött munkaidő fokozatosan csökkent, és a nők háztartási munkaideje mérséklődött, a felszabaduló idő jelentős részét a jövedelemkiegészítő tevékenységek, illetve a közlekedés emésztették fel. A szabadon választható tevékenységek között lényegesen megnőtt a televízió nézésére fordított idő,

és minden más — művelődési, társas kapcsolat ápolását célzó — időtöltés a hetvenes évek időszakában a háttérbe szorult. A lényeges életszínvonalemelkedés ezért részben a hosszú időtartamú jövedelemkiegészítő munkák révén valósult meg, főleg az alacsony jövedelmű rétegeknél.

e) A szakkutatók úgy fogalmazzák, hogy nem tudják bizonyítani, mekkora szerepet játszott a feszítettebbé váló életmód abban, hogy a hatvanas évek közepétől a felnőtt férfiak halandósága romlani kezdett; az öngyilkosság és az alkoholizmus gyakorisága fokozatosan növekedett. Ugyanakkor idővel megállt a családonkénti gyerekszám csökkenése, ami feltehetően a hetvenes években bevezetett népesedéspolitikai eszközöknek (családipótlék-emelés, gyermekgondozási segély) volt köszönhető.

Harmadik időszak (1978 – 1988)

Az 1966 – 1968-as reformbevezetési időszak utáni tíz-tizenöt év a „modernizáció” irányába tett lényeges előrelépéseket mutat. Az 1970-es évek második felében azonban — a külső konjunktúra megfordulása, a belső alkalmazkodás elmaradása és a meglévő és beszerezhető tartalékok és források felélése folytán — a gazdasági növekedés erősen lelassult. 1985-ben mindössze 7 százalékkal volt magasabb a nemzeti jövedelem, mint 1978-ban. Eközben az egy főre jutó lakossági reáljövedelem 7–8 százalékkal nőtt — tehát növekedése az 1978 előtti időszakhoz képest lényegesen lelassult —, és az egy keresőre jutó reálbér körülbelül 11 százalékkal visszaesett. Mivel 1980 és 1984 között 30 százalékkal nőttek az árak, a reálértéken számított jövedelem stagnált. Nézzük most a szerkezeti mutatókat.

a) Az elmúlt 10 – 15 évben lelassult a magyar társadalomszerkezet átalakulása. A hetvenes évek vége óta csökken az aktív keresők száma, 1984 – 1985-ben 4,5 millió. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése a hetvenes évek végén megállt, és a nyolcvanas évek elején kis növekedés következett be. Az iparban és építőiparban foglalkoztatott munkáslétszám növekedése lelassult, nőtt a kereskedelemben és szolgáltatásban foglalkoztatottak száma. A legfiatalabb aktív kereső korosztályban megállt az a korábbi folyamat, hogy a fiatal nemzedékben több volt a felsőfokú iskolai végzettségű és ennek következtében az értelmiségi foglalkozású. 1984/85-ben a 18 – 24 éves korosztály 9,4 százaléka — estisekkel, levelezőkkel együtt 12,1 százaléka — tanult felsőfokon, és ezzel az adattal az utolsó előtti helyre kerültünk Európában.

Ugyanakkor az extenzívől az intenzív szakaszba való átlépés velejárója, hogy részben elindultak, részben felgyorsultak a társadalmi szerkezetnek *a korábbiaktól eltérő kategóriák szerinti differenciálódási folyamatai*. 1. Összetett munkásosztály jött létre, és erőteljes a differenciálódás a szakmunkások rétegén belül. Kialakult egy munkáselit: a réteg átlagánál kedvezőbb helyzetben vannak azok, akik korszerű szaktudással, jó munkaerőpiaci helyzettel rendelkeznek és szakképzettégüket többféle munkahelyen tudják érvényesíteni, illetve jövedelemkiegészítő munkára tudják felhasználni (autószerelők, műszerészek). Alattuk foglal helyet egy kevésbé modern szakmákkal rendelkező szak-

munkás- és munkástömeg, amelyik — bejáró munkások (Bóhm — Pál) — a jövedelmét alapvetően a második gazdaságból képes kiegészíteni. Harmadsorban elkülönülnek a nehéz fizikai munkát végző szakmunkások, akiknek szakismerete (bányászok, kohászok) a második gazdaságban nem hasznosítható, s akiknek olyan mérvű az igénybevétele, hogy kevésbé teszi lehetővé a jövedelemkiegészítő pluszmunkát. Túl ezeken, különleges helyzetű csoportok jöttek létre, mint például az építőipari munkások, akik nehéz fizikai munkát végeznek, de előnyös jövedelemkiegészítő tevékenységet tudnak folytatni. 2. A mezőgazdaság fizikai rétegén belül szintén erős differenciálódást mutat ki a szakirodalom. Egyre több a szakmunkás (ipari jellegű szakképzettséggel), ugyanakkor a termelési rendszerek jóvoltából nőtt a betanított munkások száma, külön csoportot alkotnak az állatgondozók, akiknek munkája a növénytermesztőkéthől eltérően nem mutat szezonális ingadozásokat. 3. Differenciálódás mutatható ki az értelmiségen belül is. Erőteljesen elkülönülnek egymástól az egyetemi és főiskolai végzettséggel rendelkezők, illetve az ezzel nem rendelkezők (betanított értelmiségiek) (Kolosi), másfelől erőteljesen elkülönülnek egymástól az egyes értelmiségi szakmák (orvos, műszaki, mezőgazdasági, pedagógus stb.). Az értelmiségen belül a társadalmi távolságok nagyobbak, mint az értelmiség és a munkásság összessége között. Végül 4. növekszik a leszakadók szektora, ahova az irodalom egyes országrészek ingázó nagycsaládos, betanítottmunkás-kategóriáit, a cigányság egy részét és a lumpen-deviáns kategóriákat sorolja. — Közeledési folyamatokról lehet beszélni a felső szakmunkás (ipari és mezőgazdasági) elit és a középszintű szellemi munkát végző értelmiség között. Végül megemlítendő a terciér szektorban foglalkoztatottak számának növekedése.

b) Megváltoztak és változóban vannak a társadalmi mobilitás folyamatai. A középső rétegek között a mobilitás tovább nőtt, folytatódik (minden rétegből) a nők továbblépése a középszintű szellemi kategóriába. Más oldalról viszont erősödött a zártság. A társadalmi hierarchia két szélén a merevedés látható. A legfiatalabbak körében megnőtt a segédmunkásrétegek önreprodukciója. Csökkent a munkás- és parasztcsaládok férfi leszármazottainak bekerülése a vezető és értelmiségi rétegekbe. 1. A vezető és értelmiségi réteg létszámnövekedése lelassult; 2. egyes értelmiségi rétegekben megnőtt a munkás- és parasztcsaládokból származó nők belépése (orvos, közgazdász, pedagógus); 3. a szakirodalom szerint ténylegesen minden társadalmi réteg fiából kevesebben lépnek értelmiségi pályára (lányaikból többen), de ez a csökkenés a szellemi családok fiainál a legkisebb és a szakképzetlen munkások és parasztok fiainál a legnagyobb. 1984–1985-ben az egyetemisták 50 százalékának az apja vezető állású, 25 százalékuké értelmiségi és 16 százalékuké ipari-építőipari foglalkozású. Érdekesség, hogy a vezető beosztású apák gyermekei a közgazdász, az értelmiségi apák gyermekei a bölcsész, műszaki (ezen belül építés) és vegyész karok felé tartanak. A hetvenes években az értelmiség tiszta generációs mobilitása 1 százalék, érteve ezen az életútja során munkásból lett értelmiségit. Más oldalról a statisztikák azt mutatják, hogy a munkás- és parasztcsaládok fiúgyermekei „helyben maradnak”, és legfeljebb alsó szintű vezetővé, illetve segédmunkásból szakmunkássá lesznek (utóbbiak a nem mezőgazdasági foglalkozásúaknál intragenerációsán 25 százalékot jelentettek). Más szóval kevesebben kísérlik meg a felsőfokú iskolába

bejutást, ami nyilván összefügg az értelmiségi pályák alacsony kezdőfizetésével, illetve azzal, hogy a szakmunkások korábban válnak keresőkke. A jelenlegi helyzetben nemcsak a kedvezőtlen anyagi helyzetű családok mondanak le fiaik felsőfokú taníttatásáról, hanem a szellemi családok fiúgyermekai is — ha nem kerültek be egy felsőfokú iskolára — fizikai szakmát tanulnak. Mindez a cirkuláris mobilitást növeli. (A helyzet tehát sajátosan eltér az ötvenes-hatvanas évektől. De eltér a két világháború közöttitől is, ekkor mind a tradicionális szakmunkás, mint a magánkisiparos, mind a módos paraszt — anyagi tehetőség birtokában — jóval inkább az értelmiségi pályák, és nem az ipar felé inspirálta-kormányozta fiait.) A nyolcvanas évekre elkészült szakvizsátatok némelyike szerint a társadalmi helyzet (egyenlőtlen helyzet) a mai Magyarországon nem egyetlen vagy néhány adottság függvénye, hanem nagyszámú élethelyzet-ismérv inkonzisztens kombinációjának velejárója (vö. nagy fővárosi lakásban alacsony fizetéssel *versus* nagy jövedelemmel egy isten háta mögötti, infrastruktúra nélküli község emeletes házában stb., stb.). A munkamegosztáson (ennek előfeltétel- és következmény-változóin) alapuló rétegződés felől eszerint elmozdulóban lennének a státus-inkonzisztencián alapuló, lényegesen szövevényesebb és többértelmű rétegződés felé, amelyben a második gazdaságon belüli helyzet, a családnagyság, az iskolázottság, a kulturális színvonal, az érdekérvényesítési esély, a jövedelem — vagyon, a foglalkozás, a munkakörülmények, a települési-övezeti jelleg és ellátottság kombinációi alapján alkothatnak meg társadalmunk elit, közép-, alsó- és deprivált csoportjai, sajátos előny-transzformációs stratégiákat mutatva.

c) A hetvenes évek második fele óta (1982-ig nézve) a feltételezésekkel ellentétben nem növekedtek az egyéni háztáji és kiegészítő gazdálkodásból, illetve az ún. egyéb munkákból származó jövedelmek arányai. Azért nem, mert miközben a nem-mezőgazdasági jövedelmek nőttek, a mezőgazdasági jövedelmek csökkentek. Ennek oka, hogy a mezőgazdasági kistermelésben a költségek gyarkabban emelkedtek, mint az értékesítési árak. A kistermelés intenzitásának növekedése közepette a mezőgazdasági kistermelésből származó tiszta jövedelmek lassabban nőttek, mint a többi jövedelemfajta.

Ebben a helyzetben, miközben — mint említettük — a lakossági egy főre jutó reálbér visszaesett, azoknak a háztartásoknak a jövedelmi helyzete javult, amelyeknek módjuk volt jövedelemkiegészítő tevékenységet folytatni. Ezzel szemben romlott azoknak a háztartásoknak a helyzete, ahol vagy életkoruk (idős emberek), vagy szakképzettségük jellege, illetve hiánya (utóbbiak: városi szakképzetlen munkások), vagy lakóhelyük (nagyvárosi lakosok távol a kistermeléstől) miatt nem tudtak részt venni jövedelemkiegészítő tevékenységben. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a magyar társadalom háromnegyede részt vesz valamilyen jövedelemkiegészítő elfoglaltságban.

d) Külön kell szólni a nyugdíjasok és a gyermekes családok jövedelmi helyzetéről. A népesség öregedése következtében a nyugdíjasok száma nőtt (1985-ben közel 2,3 millió), és az átlagos havi nyugdíj emelkedett (1984-ben 3019 Ft). A nyugdíj nominálértékének emelkedése azonban az utóbbi években nem tudott lépést tartani az áremelkedésekkel. Az új nyugdíjba vonulók ugyanakkor lényegesen magasabb nyugdíjat kapnak, mint az idősebbek (1983-ban az év folyamán saját jogon nyugdíjazott munkások és

alkalmazottak átlagos nyugdíja 4 095 Ft, a mezőgazdasági tsz-tagok átlagos nyugdíja 3075 Ft, ugyanabban az évben az átlagos havi bér az állami szektorban 5342 Ft). Mindent összevéve, minden egyes nyugdíjas szubjektíve úgy érezheti, hogy anyagi helyzete évről évre romlik (Andorka).

Itt említendő, hogy 1980 és 1983 között az összes pénzbeni társadalmi juttatás változatlan, illetve csökkenő tendenciát mutatott (nyugdíj — emelkedett, táppénz — ugyanakkora, családi pótlék — csökkent, gyermekgondozási segély — csökkent, egyéb segély, ösztöndíj — kissé nőtt).

A gyermekes családok relatív anyagi helyzete 1972 és 1982 között lassan romlott. (Az 1972. és 1982. éveket véve, az egy főre jutó személyes jövedelem a gyermektelen családok jövedelmének százalékában 1 gyermeknél 79-ről 76-ra, 2 gyermeknél 65-ről 62-re, 3 gyermeknél 53-ról 51-re csökkent, négy és több gyermeknél 35-ről 39-re emelkedett.) A többgyermekes családok aránya a legalsó jövedelemkategóriában az átlagosnál sokkal magasabb. Míg az összes népesség 16 százaléka élt havi 2200 Ft-nál alacsonyabb egy főre jutó jövedelemből, a négy és több gyermekeseknek 82 százaléka tartozott ebbe a jövedelemkategóriába.

e) A kutatók szerint a fenti átrendeződések ellenére az 1982-es családi jövedelem adatfelvétel szerint a jövedelmek egyenlőtlensége kis mértékben csökkent, ugyanis az alsó decilis részesedése az összes személyes rendelkezésű jövedelemből kissé emelkedett (1977 — 4,7 százalék, 1982 — 4,9 százalék). Ezt azzal magyarázzák (Andorka), hogy az utóbbi években romló anyagi helyzetű, alacsony jövedelmű háztartások nem maradnak le jobban az átlagos egy főre jutó jövedelemtől, mint az 1970-es években a legalacsonyabb jövedelmű családok.

A társadalmi rétegek közötti jövedelemkülönbségek 1977 és 1982 között nem mutattak lényeges változásokat. A felső vezetők jövedelme az átlaghoz képest emelkedett, a mezőgazdasági fizikai háztartásoké pedig visszaesett. Ugyanakkor a népesség 45-50 százalékához kerül az összes lakossági jövedelem 75-80 százaléka, és 50-55 százalékához az összes jövedelem 15-25 százaléka. Utóbbin belül megnehezedett az állapota az eleve rossz helyzetűeknek, akik a változásokra szükségletcsökkentéssel reagálnak.

f) A reáljövedelem-növekedés lassulása ellenére a lakásviszonyok javulása és egyes tartós fogyasztási eszközök (személygépkocsi) vásárlása folytatódott. Miközben az állami erőből épített lakások száma visszaesett (1984-ben a megelőző másfél évtized átlagának kevesebb mint egyharmadára), a magánereőből, OTP-kölcsönrel végzett lakásépítés 1984-re a hetvenes évek második felének szintje fölé emelkedett. 1984-ben a lakások 86 százaléka épült magánereőből. A lakosság tehát igen nagy erőfeszítéseket tett, hogy életkörülményei javulásának ütemét megtartsa, különösen mivel az állami kedvezmények meg sem közelítik a tényleges költségnövekedéseket.

A családi stratégiák változása az életmód terén látszik meg a legjobban. Az 1960-as évek óta meglevő tendencia — amikor a nagy többség a mezőgazdasági kistermeléssel javította életkörülményeit — az utóbbi években a mezőgazdaságon kívüli kisvállalkozási formák elterjedésével felerősödött. A jövedelemkiegészítő tevékenységek globális mun-

kaidő-ráfordítása nőtt (ipar, kereskedelem, szolgáltatás), és a munkán kívüli tevékenységre igen kevés idő marad.

g) A feszített életmód az 1978 óta jelentkező gazdasági nehézségek kompenzálását szolgálja az életszínvonal fenntartásában. Befolyásolja az élet számos területét és a kutatók véleménye szerint feltehetően szerepet játszik az alkoholizmus és az öngyilkosság további terjedésében. Egyik tényezője lehet a felnőtt férfi lakosság halandósága folyamatos és a női halandóság meginduló romlásának. A várható életkor nőknél, 73,6, férfiaknál 65,6 év, ami jóval alacsonyabb, mint a hasonló fejlettségű európai országokban. A családok többsége nem vállalkozik három vagy több gyermek szülésére és felnevelésére, aminek következtében a termékenység a nyolcvanas években az egyszerű reprodukció szintje alá került. Egyes kutatók véleménye szerint a családi pótlék emelése és a gyermekgondozási segély nem voltak hatástalanok abban, hogy az egy gyermekes családok száma csökkent a kétgyermekesek javára. A korábbi hatások azonban kimerültek. Az ország lakossága 1980 óta 90 ezerrel csökkent, és a prognózisok szerint 2001-ben a népességszám 10 millió 370–450 ezer között alakul majd, vagyis másfél évtized alatt további 170–250 ezerrel kevesebben leszünk. 2021-re várható az 1975-ös szint — 10,5 millió — újbóli elérése, amennyiben a születések száma emelkedik (száz családban 230 gyerek megszületése kívánatos, a mai „vállalkozói kedv” 170), amennyiben javul a lakáshelyzet, kiterjesztik három évre a gyed-et, és a családi pótlék (három gyermek esetében jelenleg gyermekenként 840 Ft) a gyermeknevelés költségeinek nagyobb részét fedezi. Emellett kívánatos, hogy a jelenlegi 19–20 ezrelékes csecsemőhalandóság az európai középszintet jelentő 11–13 ezrelékes szintre csökkenjen. Természetesen elválaszthatatlan ettől a házasságok stabilizálása, 1986-ban száz házasságra 40 válás jutott és a halálozások és válások miatt megszűnt házasságok száma 25 ezerrel haladja meg az esküvők számát.

A fentiek alapján nem meglepő az a szakirodalmi vélekedés, hogy az előttünk álló évtizedekben lényegesen nehezebb körülményekkel kell szembenézni a társadalmi haladás feltételeinek biztosításakor.

2. Gazdaság

a) A mezőgazdasági kistermelés

A mezőgazdasági kistermelés Magyarországon a mezőgazdasági termelés 30–35 százalékat adja. Eközben a mezőgazdasági kistermelés nem ismeri a szó klasszikus értelmében vett magántulajdont — földmagántulajdont —, ugyanakkor létezik egy agrárpiac, amelyre egyénileg, önállóan és versengve reagálni lehet. A szocialista magyar út specifikuma: 1963 és 1975 között a központosító államigazgatás és a paraszti társadalom között olyan kiegyezés jött létre, amelyben az államhatalom fenntartotta a földtulajdon, illetve a gazdasági intézmények létrehozásának monopóliumát, ám az egyes embernek, családjá-

nak és társulásaiknak gazdálkodási szabadságát a szentesített intézmények keretein belül nem korlátozták.

Ennek feltűnő ellenpéldája hatvanas-hetvenes években Lengyelország. Itt a magánparaszti gazdálkodást, földtulajdont elvileg nem korlátozták: nagy paraszti birtokok jöttek létre. Ám a gazdálkodói *környezetet* az állam korlátozta, kisajátította, ezzel az egyéni ambíciókat tönkretette; e körülmény is politikailag destabilizáló hatású volt. Nem így Magyarországon.

Magyarországon — persze nem harcok és destabilizációs effektusok nélkül — a hetvenes évekre oda jutottunk, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek keresik azokat a megoldásokat, amelyek révén a kistermelői tevékenység bekapcsolható a közös és „gyárszerűvé” lett gazdálkodásba. Egy halom sajátosság adódik itt. Szedjük pontokba.

1. *Magyarországon nem létezik a kistermelők részére elérhető földpiac.* Ezzel megszűnt a régi paraszttársadalom alapvető ismérve, amely szerint a gazdálkodói siker újabb megvásárolt földekben jelentkezett. Az állami és községi telekgazdálkodásban a magántulajdont a *tartós bérlet* helyettesíti. Ennek nagysága nem haladhatja meg a családi ház vagy hétvégi ház létesítéséhez szükséges területet. A forgalomba kerülő földnagyságnak, más szóval a mezőgazdasági kistermelő ún. háztáji földjének törvényes felső határa 6000 m². (Az 1987-es változások előtti állapotokról van szó.) Nem mindennapos sajátosság, hogy a termelőszövetkezetekben dolgozó tagok effajta háztáji jogát az 1974-es törvény *minden állampolgár jogává általánosította.* Ezzel egyedülálló módon demokratizálódott — társadalmassult — a paraszti kistermelés lehetősége, miközben egy hagyományos agrártársadalomban a paraszti lét hagyományos bázisa, a földmagántulajdon megszűnt!

Ez olyan vonás, amely megkülönböztet szocializmus előtti múltunktól, a környező szocialista országoktól és a mai nyugati típusú mezőgazdaságoktól.

2. A fentieknek megfelelően Magyarországon a mezőgazdasági kistermelők kétharmada *nem mezőgazdasági foglalkozású.* Hanem ipari munkás, középszintű szellemi munkás, tisztviselő, értelmiségi. Ez utóbbiak bekapcsolódása a mezőgazdasági kistermelésbe többszörösen meghaladja a Nyugat-Európában szokásos méreteket. (Emellé kívánczik, hogy Magyarországon a falvakban és községekben lakók hatvan százaléka nem mezőgazdasági szervezet alkalmazottja.) *A mezőgazdasági kistermelés és gazdálkodás függetlenedett a szövetkezeti tagsági viszonytól: „bárki” jogosult rá.*

3. Ugyanakkor részben az állami, részben a mezőgazdasági szövetkezeti politika *a hetvenes évek közepétől biztosítja a kistermelés infrastruktúráját és piacát.* Természetesen ez sem ment harcok nélkül. Röviden az eredmények — és ezek különböztetnek meg szomszédainktól, köztük az említett Lengyelországtól. A termelő szabadon rendelkezik termékével. A termék legális piacon jelentkezhet, exportigényeket is ellátó kereskedelmi szervezetek is vesznek át termékeket. Oldódott a kistermelés eszközeinek beszerzését illető korlátozás (kisgép, traktor, teherautó vehető); a kistermelő tsz-tagok takarmányt vásárolhatnak a tsz közös készletéből, a hetvenes évek második felétől minden műtrágya és növényvédelmi szer kereskedelmileg elérhető. Hátrány: a kistermelő számára nyújtott szolgáltatások (javítás, karbantartás, szervíz) korlátozott volta.

4. A helyzet kizárja a földbe vagy földigényes termékekbe történő beruházást. Ezért, másfelől a piac stabilizálódása miatt a kistermelés *nem földigényes tevékenységi ágak felé fordult*: ilyen a bor, gyümölcs, korai zöldség, hizlalás, tenyésztés. A tehenészet visszaszorult.

Összegezve: Magyarországon a földosztást követően a mezőgazdaságot kollektivizálták. Ennek következtében — földtől, eszköztől és igaerőtől elválasztva — megszűnt az önálló paraszti gazdálkodás. A „gyárszerűvé”, „vállalativá” váló mezőgazdasági szövetkezetek oldalában viszont *olyan tömegek jutottak mezőgazdasági gazdálkodói léthez, amelyek addig ki voltak zárva a paraszttársadalomból.*

Agrárproletárok, falusi, községi és városi ipari foglalkozásúak, szellemiek, értelmiségiek akkor léptek be a hagyományos paraszti piacokra, amikor a hagyományos értelemben vett paraszti osztály és társadalom megszűnt. „Szocializmus magyar módra.” (S hol tartanánk, ha az elmúlt húsz évben valami hasonlót sikerült volna megvalósítani a gyáripar vonatkozásában?) Mai korlát és gond: a piac kihívására a sikeres kistermelők a földtulajdon és a tőke korlátozottsága miatt *csak egy határig tudnak reagálni* tevékenységük bővítésével (Juhász – Bálint). Az 1987-es új földtörvény előirányoz ilyen irányú változásokat is.

b) A mezőgazdasági szövetkezeti tulajdon emancipációja

1956 után eltörlik a begyűjtési és vetésterületi előírásokat, elfogadható felvásárlási árakat alakítanak ki, a falvakban bizonyos iparcikkek elérhetőkké válnak, és általánossá válik a feldolgozott élelmiszerek vásárlása. Az ingatlan forgalmának tilalmát jelentős mértékben feloldják, a téveszesítéssel kapcsolatos adminisztratív intézkedéseket visszafogják.

1956 után különös jelentőségre tesz szert a politikai vezetés ama megítélése, miszerint számolni kell a paraszti világ valóságos értékeivel. Így kapta meg terét és rangját a gazdai tekintély, a szaktudás, a szorgalom, a vállalkozó és kísérletező kedv. A szövetkezeti árutermelésben ezek kerülnek szélesebb keretbe és összefogásba. A parasztság megkülönböztetett helyzetét felszámolandó, jelentős lépés az öregségi járadék és nyugdíj bevezetése, valamint a szociális ellátás intézése. A szövetkezeti háztáji megítélésénél a politikai vezetés elvetette azt a hozzáállást, miszerint a háztáji az átszervezést megelőző fokozatosság elmulasztásáért utólag kényszerből levonandó adó. Ehelyett annak közgazdasági és társadalmi súlyából indult ki. A háztáji így válhatott idővel a nagyüzem bizonyos fokú védelmét élvezve és abban integrálódva egyre inkább piacorientált vállalkozássá.

1966-tól megnőtt a szövetkezetek függetlensége a járási igazgatástól. Megszűnt a tervlebontás, átalakult az árrendszer, normatívvá vált a hitelezés és támogatás rendszere. 1972–1973-tól ismét erősödött a központi és megyei elvárásokat érvényesíteni akaró területi igazgatás közvetlen beavatkozása (egyesítések, szanálások). 1975–1976 kijózanító válsága óta a háztáji általi jövedelemnövelés tolerálása mellett, elismerést nyertek a munkaerőpiaci pizíciók és a saját vállalkozások. A mezőgazdasági szövetkezet mindazt

elvégezheti országunkban, amit egy nem szövetkezeti gazdálkodó szervezet elvégez (1968 előtt a mezőgazdasági vállalatokat jogszabály szorította *csak* mezőgazdasági tevékenység elvégzésére.) Az 1976-os minisztertanácsi határozatot követően tovább csökkentek a megkülönböztetések, a tsz-ek jogosítványt szereztek az állatvásárlási és egyéb agrárkereskedelmi tevékenység végzésére is.

Szerencsés kereszteződés: a termelőszövetkezetek önkormányzati meghatározottsága az iparszerű-vállalati gazdálkodás (fix bér, nyugdíj stb.) vonásaival kombinálódott.

A mezőgazdaságban Magyarországon sok funkciójú és gazdag profilú vállalatrendszerek alakultak ki. A vállalati keretek mellett kialakultak a vállalat fölötti szervezettípusok (rendszerek, társulások). A résztvevők iparcikk- és szolgáltatás-szükségletüket, egyben mezőgazdasági kooperációs szükségletüket saját erejükből, saját kapcsolataikban, saját leleményességükkel megteremthetik (géppark, felszerelés, kazán, automatika, csőrendszer, beszerzési és értékesítési együttműködés stb.). Történelmi példa nélkül álló, *nyitott oldalági társas kapcsolatrendszer* jött létre, alapvetően eltérve a magyar iparvállalatok lényegében vertikális, metavállalati betagozódásától. A termelési rendszerekben vagy egyesülésekben állami és szövetkezeti vállalatok — termelők, feldolgozók, értékesítők, bel- és külkereskedelemmel foglalkozók — egyaránt s csaknem szétválaszthatatlanul összefonódva részt vesznek; állami-szövetkezeti tulajdon jött létre, mint a társadalmi tulajdon „vegyes-másodlagos” formája. Megemlítendő, hogy a magyar gazdaságban vannak hagyományai az agrár-ipari komplexumoknak. Például az egykori magyar királyi mezőhegyesi állami birtokon volt gabonatermesztés, állattenyésztés, szeszgyár, cukorgyár, kendergyár, gépgyár, saját termékeiket közvetlenül értékesítették és igen gazdaságos működést produkáltak — a múlt század végén. Nem az újdonságok lebecsülése, ha a megszüntetve-megőrződésekre irányítjuk a figyelmet: ahogy az állami gazdaságok jól-rosszul a korábbi tőkés nagyüzem továbbélései voltak, úgy az agrár-ipari komplexumoknak is megvannak a pozitív előképei.

Kiemelendő, hogy jelentős betagozódás történt az élelmiszertermelés ipari és kereskedelmi kapcsolatrendszerébe. (Hetvenes évek: az élelmiszer „stratégiai cikk”.) Ugyanakkor éppen az élelmiszeripari vállalatoknál alacsony a nyereség, technológiájuk sok szempontból elavult, ezt nem tudják megújítani, illetve nem tudnak új vállalkozási formákba kezdeni. Tárolótér, szállítóeszköz és feldolgozó kapacitás hiánya miatt milliós értékek mehetnek és mennek veszendőbe. Nincs kellő lépéstartás, sőt lemaradás van a mezőgazdasági termelőeszközök ipari előállításában. Magyar sajátosság: a kevésbé hatékony eszköz egyúttal drágább. A mezőgazdaság anyagráfordításai igen sokat lekötnek a bruttó termelési értékből. Számítások szerint a szocialista országok közül *éppen Magyarországon* kell a legtöbb mezőgazdasági terméket adni az előállításukhoz használt ipari termelőeszközökért cserébe. És még így is — az egy főre jutó mezőgazdasági termelési érték 1978-ban világátlagban 125 dollár volt, a fejlődő országokban 63, a fejlett tőkés országokban 26, a KGST-tagországok átlagában 288 dollár. Ez Magyarországon — azonos 42 termékre számítva — 383 dollár. Hazánk Dánia után a második volt a világon, harmadik az Egyesült Államok 374 dollárral, negyedik Hollandia 344-gyel. A szakértők szerint a beruházások, a tőke- és a munkaerőpiac szabályozásának hatékony-

ságát kell fokozni; növelni a pénz hatókörét, tőkepiacot kialakítani, vállalkozók, bankok, tőkeközpontok kellene. A kereskedelem rosszul iktatódik be a termelő és fogyasztó közé, mindkettő érdekét lerontja.

A mezőgazdaság „társadalomtörténetében” sajátos kettősség volt tapasztalható. A hetvenes évek közepéig erős a mezőgazdaságból való elvándorlás, menekülés folyamata, miközben a szövetkezetek jelentősége a munkaerőpiacon már felértékelődött. A fiatalok „kettős értékrendszer” mutattak: a tizenéves korú menekül a mezőgazdaságból, (a mezőgazdasági szakmunkásképzőből is), aztán harminc éves korához közeledve visszajön. A hatvanas évek vége óta a tsz-ekben jelentősen bővült az agrárértelmiségi létszám, egy-egy üzem társadalmán belül a diplomások új, önálló csoportot alkotnak. A falun lakók nagy része — többsége — nem mezőgazdasági foglalkozású, az ott dolgozók nagyrésze ugyanakkor kicserélődött (1967 és 1972 között 35–40 százalékuk, 1972 és 1977 között 25–30 százalékuk). A belépők fele másik termelőszövetkezetből jött. A lényeg: *a magyar agrártársadalom összeolvadt a környező nem-agrár társadalommal. Az agrártársadalomban dolgozók integrálódtak a „nagy társadalomba”, nincsen többé paraszti osztály.* Ezen belül különböző országrészek, települések, földrajzi kultúrák, mentalitások kerültek kapcsolatba és kombinálódtak egymással a munkaszervezetben és a falusi térben.

c) Az állami tulajdon lebontása — avagy a tulajdonformák ideológiai szekularizációja Magyarországon.

Itt megint érdemes megemlíteni a „kiinduló ősállapotot”. Eszerint állam és ipari vállalat viszonyában egyetlen központi tulajdonos létezik, az állam (államigazgatás). Ez volt, úgymond, a szocialista megoldás, és mennél centralizáltabb volt ez a megoldás, annál szocialistább volt. Nagyság, szervezeti koncentráció és egyformaság: ezek voltak a további „szocialista” kritériumok. Húsz éves felismerésünk: torz, mesterséges, adottság- és életidegen óriásképződmények jöttek létre a fenti hitelvek jegyében. Ráadásul, mint az államigazgatási szervek tulajdonai.

Elmúlt húsz évünk története e modell lassú, nagyon lassú lebontása. A tulajdoni, irányítási és szervezeti rendszerben lassan-lassan létrejön egy *kevert vegyes rendszer*, amikor „mindenben mindenből van” már, s ami így kevert koordinációs irányítást igényel. Az 1966-1968-as reform óta az állami tulajdon kis lépésekben relativizálódik. A nyolcvanas évek elején — s ezt így, minden ellentmondás dacára ki lehet jelenteni — nincsen már „egységes állam mint tulajdonos”. Az államigazgatás tulajdonosi funkciója megrendült és számos újabb, másodlagos tulajdonforma jött létre. Pusztán ez a — lentebb részletezendő — körülmény már meggyengíti azt a nyugati elemzésekben velünk szemben, ránk akasztva megfogalmazott megállapítást, miszerint a szocializmusban két elváló pólus gyanánt egymással szemben áll az állami bürokrata apparátus „mint a termelési eszközöket birtoklók közössége” és a dolgozók, a „munkaerőt birtoklók közössége”. Ez a polaritás szétrázódott. Kezdjük ezzel, *a társadalmi tulajdon hazai*

bővülésével és differenciálódásával. 1. Állami tulajdon és szövetkezeti tulajdon korai rangsorolása — az utóbbi rovására — a hetvenes évek végétől megáll, sőt megfordul. A nyolcvanas években — pikáns helyzet — Magyarországon a mezőgazdasági szövetkezeti tulajdonforma és önkormányzat lesz az ipari tulajdon előképe és mintája, amit az MSZMP központi elméleti és napi sajtója visszatérően így emleget. Erre alább külön visszatérünk. Ám nem kevésbé izgalmasak az újfajta másodlagos tulajdonformák. 2. *Lejásztódtak bizonyos keveredések, és ezzel a merev tulajdonforma-határok felbomlottak.* a) Mint említettük, a nyolcvanas évek Magyarországon az állami vállalatok és a mezőgazdasági szövetkezetek közösen hoznak létre gazdasági társulásokat, közös vállalatokat, betéti társulásokat, egyesületeket. Ezt a közös tulajdont belső szerződések szabályozzák. Így jött létre a társulási tulajdon. A mezőgazdaságban létesült kevert tulajdonú és profilú integrációkhoz hasonlóan létrejöttek *nem* mezőgazdasági profilú kutatási-fejlesztési-termelési egyesületek az állami iparban is (3–4 db, vö. a korábbi Állami Fejlesztési Bank kezdeményezései). b) 1981-től az állami gazdaságokon belül *szövetkezeti szakcsoportok* és *gazdasági munkaközösségek* működnek, utóbbiaknak ráadásul három típusa van, egyúttal megindul a szövetkezeti leányvállalatok alapítása. A termelőszövetkezetek ipari ágazatai kiválnak és önállósulnak. c) *Kisvállalkozások* jöttek létre — példátlan sokféleségben —, amelyek a társadalmi és egyéni tulajdon kombinációi (egyéni-társas tulajdon). Ezek egy része, mint ismert, beépül a vállalati szervezetbe, de nem összállami-gazdaságirányítási szinten. 3. *Létrejöttek a társadalmi tulajdon új formái.* a) Társadalmi szervezetek — SZOT, KISZ — saját tulajdonnal rendelkeznek, ebből vállalatot alapíthatnak, társulhatnak. b) 1977-től a törvény engedi, hogy egyesületek is alapíthassanak vállalatot. Ezzel létrejött a társadalmi szervezetek és egyesületek tulajdona. c) Megjelentek — mind a nyugati országok, mind a KGST részvételével — a nemzetközi vállalatok különböző formái. 4. *Végbement a hagyományos tulajdonformák belső rétegződése.* Ez azt jelenti, hogy megjelent a tanácsi-, városi-, községi-, helyi önkormányzati tulajdon. Megjelent a leányvállalat által alapított vállalat, a nem közvetlenül állami vállalat. 5. Hosszas részletezést érdemelne, most csak röviden: a hazai joggyakorlat és a valóságos gyakorlat feloldotta azt a megkülönböztetést, miszerint a személyi tulajdon *a* fogyasztási eszközökre, a magántulajdon *a* termelési eszközökre vonatkozó kifejezés, mivel a kialakult gyakorlatban a személyi tulajdon jó ideje bérbe adható és tőkésíthető volt. Ehelyett „szocialista állampolgári személyi és társas tulajdonról” beszélünk, ami lehetővé teszi, hogy egy autóval taxisként dolgozni lehessen, és egy háztáji személyi vagyontárgyai termelési eszközöknek minősüljenek. Ezzel elismerjük — távolról sem kellő mértékben és megvalósulásban —, hogy az *egyéni-személyi tulajdonra szükség van a termelői-szolgáltatói szférában.*

Időzzünk el kissé részletezőn a fentebb (2/c. alatt) említett „kisvállalkozásoknál” (Laky T.; a számok 1984-ből valók). Hány féle formája van? Ide sorolhatók: *kisiparosok, kiskereskedők* — ezeknek fele fő-, fele mellékfoglalkozású, összlétszámuk 130 ezer —, *mezőgazdasági kisparaszti gazdaságok*; *mezőgazdasági szövetkezetek nem mezőgazdasági melléküzemágai*, *családi háztáji gazdaság*, amely a legnépesebb: 1,5 millió). Nézzük az újabbakat: *vendéglői szerződések és bérletek* (10 ezer ember, nincs nagy tolongás);

kisvállalatok, ezekből 1984-ben 140 volt, ebből 49 AFIT és 80 Gelka; *kisszövetkezetek*, amelyek részben állami gazdasági, részben szövetkezeti szakcsoportok (40 ezer fő); *vállalati gazdasági munkaközösségek*, ezek, mint a háztáji gazdaságok a tsz-szel, szerződést kötnek a vállalattal kihasználatlan gépek és emberek „foglalkoztatására”, ebből van a legtöbb: 1984-ben 18 ezer, a foglalkoztatottak száma kb. 100 ezer; *ipari szolgáltató szövetkezetek szakcsoportjai*; *polgári jogi társaságok*, amelyek piacos jellegű termelés-szervező vállalkozások, 150–160 volt belőlük, e szám csökkent, mert már az indulásnál 40 százalékos adót vetettek ki rájuk. Ezt 1987 január 1-vel 20 százalékra mérsékeltek (a többiek általában 3 százalékos adókat kaptak, vessük itt közbe, a kisvállalkozásokat engedélyező jogszabályok — 8/1981/IX.29. MÜM. — 1982. január 1-én léptek életbe); végül említendő a *gazdasági munkaközösségek*, amelyek önállóak. A gmk-ban 2–30 fő lehet, ezek működőképesek, minden szektorban megtalálhatók, adójukat 1987. január 1-től 10-ről 20 százalékra emelték. 1984-ben 8 ezer volt belőlük, számuk nőtt. Egyharmaduk az iparban, egyharmaduk az építőiparban, a többi a szolgáltatásban található. (Amit az utóbbi területek nyújtanak: szellemi szolgáltatások, takarítás, rágcsálóirtás, társkereső szolgálat, szociális gondozás, nyelvtanítás, sportiskola stb.)

Most némi kommentár — a sajátosságokról. A fentieket nézve, a háztáji *nem* vállalkozás, a vgmk *nem* vállalkozás, az állami irányítással előtött kisvállalat *nem* vállalkozás, a kisszövetkezet *nem* vállalkozás. Vállalkozás csak(!) a kisiparos tevékenysége, a pjt és a gmk, még a melléküzemág. Ezzel egyfelől arra kívánunk utalni, hogy a munkaerő értékesítése és a vállalkozás két különböző dolog. Amikor az ember vállalkozással foglalkozik, akkor nem olyan munkát végez, amellyel kielégíti saját maga és háztartása szükségleteit, hanem túlmegy ezeken a szükségleteken. Javakkal és tőkével gazdálkodik, önálló módon dönt, azt végzi, ami kifizetődő — a nyereség kormányozza —, és ha kiderül, hogy az, amit csinál, nem kifizetődő, akkor abbahagyja. Mindebben kockáztatás — száz, kétszáz százalékos siker éppúgy bekövetkezhet, mint a teljes bukás. *A vállalkozás jellegű munka így alapvetően más, mint a hivatalban rutinszerűen végzett napi nyolc órás munka, amelyért az ember egy havi fix summát kap.* A vállalkozáshoz képességek, hajlandóságok, megfelelő környezet, aztán tőke, valamint a plusz-mínusz véletlenek bekalkulálása kívánatos (Garai). Innen nézve nyilvánvaló, hogy a vállalkozás jellegű munkához meg lehet adni a jogot, de az nem társadalmazható, mivel nincs meg az egyenlő részvételi esély. *Más oldalról azt szeretnénk nyomatékosan kiemelni, hogy a közhasználatban differenciálatlanul „kisvállalkozások” címszó alatt említett tevékenységek közül igen kevés a vállalkozás.* Megismételnénk: a vállalkozás lényege a kockáztatás és az autonóm döntés; „folytatom vagy abbahagyom” (Laky). Ha ezt nézzük, akkor hazánkban 1984-ben 60–70 ezer főfoglalkozású kisiparos, 5–6 ezer magánkereskedő, 10 ezer vendéglős, néhány száz gazdálkodó, ezer pjt-s és 10 ezer főfoglalkozású gmk-tag vállalkozik, ami hozzávetőlegesen és felfelé kerekítve 100–120 ezer ember, az aktív keresők két-három százaléka. Munkájuk, arányosan véve, nagyobb népgazdasági haszonnal járt, mint a nagyvállalatok jelentős részének tevékenysége. Mégis, ez az a pont, ahol meglódul a méricskéző szocialista pietizmus és farizeusság. Aki pusztán kiskaliberű pótlólagos jövedelemszerzésre, vagy arra sem képes, 1. a fentebb említett valmennyi

területet vállalkozásnak minősíti, jóllehet nem az (és ebben segít neki a tömegtájékoztatás és a nyilvános jogi-morális megítélés), 2. ugyanakkor szemet húny afölött, hogy a vállalkozás jellegű munkatevékenység nem társadalmasítható, mert nincs meg „az egyenlő részvételi esély”, és ebben a kognitív vakságban is segít neki a tömegtájékoztatás. Említett emberünk ebben a „fénytörésben” és „vakságban” az ideológiai zsarolás eszközéhez nyúl, feszélyezi és „sarokba szorítja” a politikát (elengeded a kisiparost? a kiskereskedőt? elengeded az egyenlőtlenségeket! elengeded a kapitalizmust!), miközben nincs másról szó, mint saját vakságáról és „megrekedt” élethelyzetének pszichés kompenzálásáról. A mai napig nem irányítjuk kellő súllyal a figyelmet arra, hogy a „mindenkinek munkája szerint” elv azt is jelenti, hogy alkalmanként ég és föld különbségek vannak az elvégzendő munkák között. Ezek mellett a természetes esélyegyenlőtlenségek mellett végképp nem figyelünk a nem-természetes egyenlőtlenségekre, a szabályozási következetlenségekre, és diszkriminációkra, amelyek az állam beavatkozásából következnek, s amelyek jóvoltából 1987 tavaszán általános tünet a kisvállalkozások zömének elbizonytalanodása. Ilyen a versenytársak erőszakos kizárása, a felülről való korlátozás (pl. a vgmk-t a vállalat engedélyezi és dönti el, hogy kimehet-e a piacra), idevág a versenysemlegesség elvének felrúgása, az adózási egyenlőtlenség: kirívó példája ennek 1987-ben a különadó, amit a vgmk-k visszaszorítására találtak ki, differenciálatlanul sújtották vele a többi kisservezetet is és nem érvényesítették azt sem a kisiparosokra, sem a kiskereskedőkre, sem a téceszek ipari tevékenységére. Természetes versenyre volna közöttük szükség, és ennek kellene kialakítania az egyenlőtlenséget; ehelyett nincs verseny, és van állami segédlet, néhány nagy bukás dacára (ami természetes dolog kellene legyen, ehelyett nem az), jó és rossz egyaránt fennmarad, és a vevőkre hárítja át költségeit. A kisvállalkozások egy részének érdekképviselőjét 1984-től a KIOSZ, a kisservezeteket az OKISZ látja el. A Magyar Kereskedelmi Kamara kisvállalkozói tagozata 800 vállalkozónak nyújt fórumot.

Az „állami tulajdon lebontásánál” ez a terület van kétségkívül leginkább szem előtt, ezért is ezen a téren található a legtöbb ideológiai ambivalencia. A kiserzisztenciák tömege, a cipőjavítótól a fodrászig és a kisárutermelőig, integráns része a gazdaságnak és a szolgáltatásoknak; ugyanakkor nincs becsületük és biztonságuk, potenciális kiskapitalistákként kezeljük őket: szervezeti és szabályozási formáikat (a kisservezetet a „legszociálisabb”) ideológiai tisztázásnak, jóllehet itt nincs mit tisztázni ideológiailag. A napirenden levő feladat a lakossági jövedelmek eddiginél erőteljesebb bevonása a gazdaságba, ehhez részben a munka- és tőkejövedelmek értelmezésének és felhasználásának ösztönző hatású különválasztása, részben a részvény- és kötvénypiac kiszélesítése, részben magánszemélyek és jogi személyek közös érdekelttségű vállalkozásai kívánatosak (utóbbi szervezeti formája még hiányzik, valahol a csoportos vállalkozás és a kisservezet között helyet foglaló kft-khez hasonló társulási kategória beiktatása lenne indokolt). 1986-ban 41 ezerrel nőtt a „kisvállalkozások” száma (pjt-k, gmk-k, vgmk-k, szakcsoportok és kisservezeteket), a növekedés üteme 11 százalékos, a megszűnés 6-8 százalékos volt.

d) Gazdaságirányítás, szervezetrendszer, reform és megoldatlanságok

Az 1968-as reform *tervezési és szabályozási* reform volt, a *szervezeti* reform elmaradt. A tervlebontás helyébe a tervalku és szabályozóalku lépett. Ennek lényege; a szabályozók, az árak és a káderek terén a tervezők és szabályozók előzetes befolyásolása, minisztériumokon és prátsszervezeteken keresztül; e mechanizmus mint ciklikus — központosító és gyeplőt kiengedő — alkumechanizmus az átlagra szabályoz, szelektív megugrást nem enged, egyúttal kontraszelekciósan támogat; eközben a munkásosztály érdekeire és a társadalmi integrációra hivatkozik, s eközben a nagyvállalati munkásságot valóban maga mögött tudhatja — a gazdasági integráció rovására. *Mi maradt megoldatlan tizenöt éven keresztül?* 1. Érintetlen maradt az irányítási-szervezeti rendszer. Az államigazgatási és a gazdálkodási szféra hierarchikus egymásba csúszása ellen nem történtek lépések. 2. Nem sikerült elérni a beruházási döntések és a finanszírozási rendszer decentralizációját — magyarul nem sikerült tőkepiacot csinálni. 3. Nem történt intézkedés a ráfizetésesen termelők leépítése érdekében, ezzel szemben bekövetkezett 1972-1974-ben a „nagyvállalati ellentámadás” — és tart tíz éven át (recentralizáció). 4. Nem sikerült megvalósítani a „gyárosztást”, a termelőüzemek belső nyereségérdekeltségi részrendszerekre való szétbontását. Mindkét mulasztás lényege: gátolják a jövedelmezőségi alapon való szelekciót. 5. Nem következett sem ár-, sem adóreform.

A fenti dilemmák feloldására történnék kísérletek, 1984-től. Véve a fenti szempontokat, 1. csökkentik az ágazati minisztériumok számát, eltolódás kísérlete kezdődik a funkcionális irányítás felé, és 1986 végére az állami iparvállalatok több mint hetven százaléka *kollektív vezetés* alatt dolgozik. Az elképzelés jó és érthető: meg kell szüntetni az állami vállalati szerkezet kétféltékés konstrukcióra emlékeztető jellegét, amely a vállalatvezetést közalkalmazotti és nem menedzseri magatartásra, illetve érdekkijárássra készítette a hetvenes években. Az önkormányzati vállalat fölött — úgymond! — az ipari minisztérium már csak törvényességi felügyeletet lát el, az önkormányzati típusú vállalat *tulajdonosi és munkáltató joggal* rendelkezik. A cél, hogy megszűnjön államigazgatási függése és a versenyszférában működjön. A minisztérium nem minősíti többé a vállalatok gazdálkodását, és még ha bajba kerülnek, akkor sem kezdeményezheti automatikusan szanálásukat. Itt van máris a beépített ellentmondás: mivel a *kollektív vezetésű vállalatok* központilag *nem* átszervezhetőek, éppen azok választják előszeretettel ezt a formát, akik nem nyereségesek (Szalai E.). 2. A beruházási és finanszírozási rendszer decentralizációját szolgálja, hogy a gazdaságirányítás hierarchikus rendszeréről leválasztva, az MNB mellett üzleti jellegű bankok, bankcsoportosulások jönnek létre (kétszintes bankrendszer). Máiig követelés a nem közigazgatási szemléletű, vállalkozási jellegű és tulajdonosi jogokkal bíró tőkeszervezet, a holding létrehozása. 3. Lépések történnék a ráfizetésesen termelők, illetve eladósodottak felszámolására. 1986 végére megszületik a szanálási törvény. A végrehajtás hihetetlenül lassú, amint az elemzések bemutatják, a „leggyengébb ellenállás” vonalán halad. Folytatódik a jövedelmezően dolgozók *gyárpadlásának lesöprése* és az életképtelenek megsegítése, ami 1987 elejének egyik legnagyobb „témája”. A gyárbezárások társadalmi konfliktusokat jelentenek, amelyek megvívásához sem kellő

intézményrendszer, sem a politikai vezetés részéről kellő mérvű elhatározottság nincsen. 4. 1986-ban néhány példa akad már a „gyárosztásra”, a nyereségérdekeltektől belső kisegységek kiépítésére. Ezeket támogatja a napi sajtó, a párt központi elméleti folyóirata — és a helyi gyakorlatban rendszeresen leszavazza a szakszervezet, mert egyenlőtlenségekhez vezet. 5. Tervbe van véve egyfajta adóreform, ám a szakértők szerint ez értelmetlenség előzetes árreform nélkül.

A „magyar út” állam és vállalat tulajdonosi kapcsolatának átalakítása, a vállalati tulajdonjog elismerése és azoknak a feltételeknek a megteremtése, amelyek között kényszer a jövedelmező és költségspóroló gazdálkodás. Ennek az útnak az elején járunk, aminek számos-számtalan oka van.

A fentiek megtalálhatók a *Fordulat és reform* c. 1986-os kollektív tanulmányban, a következőképpen. 1. A nagy és közepes vállalatok zöme továbbra is az *irányítóapparátusoktól* és a *társadalmi szervektől* függ — a csőd ezért nem reális veszély a számukra, — mesterségesen monopolizált óriásszervezetekként nincs készletük a kereslethez való alkalmazkodásra. A fogyasztó kiszolgáltatott, nincs importverseny, nincs belföldi verseny sem. 2. Nem alakult ki a *tőkepiac* intézményrendszere, így a kínálat és kereslet egyensúlyhiányára vállalkozási érdekek alapján nem lehet reagálni. 3. Az egyes vállalatok *autark, befelé forduló szervezetek*. Ez azt jelenti, hogy önellátóak, nincs eszköz- és forrásáramlás, a piaci hatások érdektelenek, nem érdek a pazarlás elkerülése — ez ellen csak adminisztratív módon lehet fellépni —, 1980 és 85 között *olyan adminisztratív restriktív működik, amelyben a nem hatékonyan működő nem bukott el (nincs csőd), megerősödik a pazarlásra beállított mechanizmus, amelyben a legtöbbet pazarló biztonságosan számíthat pótlólagos injekciókra*. Ezért nincs műszaki fejlesztés.

A követelések a fentiek alapján: 1. a vállalatokat függetleníteni kell az irányító apparátusoktól és a társadalmi-politikai szervezetektől, 2. tőkepiacot kell létrehozni, 3. az adminisztratív restriktív helyére monetáris restriktívnek kell lépnie, amelynek lényege, hogy a vállalat rákényszerül a biztonsági politika és a pazarlás feladására, a piaci orientációra. Ennek feltételei vannak az árrendszerben, hitelrendszerben, költségvetésben stb. A szanálások következményei a szociálpolitika oldaláról ellensúlyozandók.

A tanulmány írói a fentiekhez *társadalmi reformot* igényelnek. Ennek összetevői: 1. A párt váljon a reformok támaszává és hordozójává. 2. Alakítson ki új *munkamegosztást* a közigazgatással, a kormánnyal, az országgyűléssel és a csoportérdekeket hordozó érdekképviseletekkel. Az új munkamegosztás lényege, hogy a párt elvi és programszerű irányítást ad a gazdaság alapvető kérdéseiben, anélkül, hogy elképzeléseinek megvalósulását közvetlenül és függelmi alapon számon kérné. 3. Mindennek feltétele az egyes említett szervek és szervezetek új alkotmányos státuszának megteremtése. a) gazdasági alkotmányosság a gazdálkodó szervek számára, b) állami és párt-, illetve érdekszervezeti és pártfunkciók *személyileg és szervezetileg a legalsótól a legfelső szintig elválasztandók*, c) a választott és képviselői szervek súlya és döntési jogköre növekedjen az apparátusok rovására, d) a parlament nyilvánosan vitassa a gazdaságpolitika legfontosabb kérdéseit és ellenőrizze a kormányt, e) *jöjjön létre egy gazdaságért felelős kormány, amely fő állami kidolgozója és végrehajtója a reformnak*; ehhez felülvizsgálandók a kormányzati munka

jogi alapjai, a miniszterek jogállása, a kormánybizottságok hatásköre és felelőssége, f) a kormánynak le kell ülnie az érdekképviselletekkel tárgyalni; az érdekszervezeteknek ki kell lépniük félállami státuszukból és egyenrangú módon kell egyezkedniök, g) új társadalompolitika kell — benne életminőség és esélyegyenlőség és jogrend, h) a reform nyilvános társadalmi mozgalom és tanulási folyamat, ennek minden összetevőjével, i) a kormány mellett alakuljon reformbizottság a kormányfő elnökletével, és ez hangolja össze a reform különböző irányait és elemeit.

Irodalom

Az összeállításban több ponton részletekbe menően felhasználtuk Andorka Rudolf és Harcsa István, Bihari Mihály, Ferge Zsuzsa, Hankiss Elemér, Juhász Pál és Magyar Bálint, Pokol Béla, Sárközi Tamás és Schmidt Péter egyes tanulmányait.

Ágh Attila 1986: *Társadalmi önszerveződés és szocializmus*. Kézirat.

Ágh Attila 1986: Szocializmus és modernizáció. *Mozgó Világ*, 8.

Ágh Attila 1987: A védekező társadalom. *Magyar Tudomány*, 1.

Andics Jenő 1977: *A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben*. Akadémiai Kiadó.

Andics Jenő — Rozgonyi Tamás 1977: *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiai-ájának alapkérdései*. KJK.

Andorka Rudolf 1965, 1970: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai 1. Budapesten és a városokban, 2. Magyarországon. Szerk.: Szabady Egon, írta Klinger András, Szabady Egon, Andorka Rudolf. Statisztikai Kiadó.

Andorka Rudolf 1979: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Magvető Kiadó.

Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat Kiadó.

Andorka Rudolf, Pataki Ferenc és mások 1984: A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon 1. Helyzetelemzés és javaslatok, 2. Háttéranyagok. Budapest: Kossuth, 1986.

Andorka Rudolf — Harcsa István 1986: *A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984*. MKKE Szociológia Tanszék.

Antal László 1979: *Fejlődés kitérővel*. Budapest:

Antal László 1985: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. KJK.

Antal László 1987: Fordulat és reform. *Közgazdasági Szemle*, 6.

Balogh István 1987: *Szocializmus, árutermelés, történetiség*. Magvető Kiadó.

Bauer Tamás — Szamuely László 1979: Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST országokban. *Közgazdasági Szemle*, 11.

Bauer Tamás 1981: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. KJK.

Bauer Tamás 1982: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 11.

Berend T. Iván 1979: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975*. Kossuth Kiadó.

Bihari Mihály 1985: *Politikai rendszer és szocialista demokrácia*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Füzetek, 6.

Bogár László 1983: *A fejlődés ára. Gazdasági nehézségeink főbb okainak történeti aspektusa*. KJK.

Bokor Ágnes 1987: *Szegénység a mai Magyarországon*. Magvető Kiadó.

Bőhm Antal — Pál László 1979: *Bejáró munkások. Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése*. MSZMP TTI.

Bőhm Antal — Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói — az ingázók társadalma*. Kossuth Kiadó.

Bródy András 1984: *Lassuló idő*. KJK.

Bruszt László 1987: *A többszólamú politikai rendszer felé*. Kézirat.

Bruszt László 1987: *A politikai intézményrendszer reformja és az érdekképviseltek szerepe*. Kézirat.

Csanádi Mária 1984: *Függőség, konszenzus, szelekció*. Pénzügykutatási Intézet.

Csanádi Mária 1987: *Lépéskényszerben. A döntési mechanizmus sajátosságai*. Kézirat.

Csepeli György 1984: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Múzsák Kiadó.

- Donáth Ferenc 1969: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945-1947*. Akadémiai Kiadó.
- Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése*. KJK.
- Ferge Zsuzsa 1980: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Gondolat Kiadó.
- Ferge Zsuzsa 1982: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. KJK.
- Ferge Zsuzsa 1984: Szociálpolitika a gazdaságban és a társadalomban. *Társadalomkutatás*, 2.
- Ferge Zsuzsa 1986: Gazdasági reform, szociálpolitika és legitimitáció. *Valóság*, 10.
- Ferge Zsuzsa és munkatársai 1986: *A szociálpolitika hosszútávú fejlesztésének megalapozása*. OKKFT 2. Budapest.
- Ferge Zsuzsa és munkatársai 1987: *Javaslat a szociálpolitika rövid és hosszútávú programjára*. (A HNF Társadalompolitikai Tanácsa számára.)
- Gábor R. István 1983: *Második gazdaság és „könyéke” Magyarországon — az 1960-as évek második felétől napjainkig*. MSZMP KB TTI, Bulletin 6.
- Gábor R. István 1985: Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. *Valóság*, 2.
- Gábor R. István 1986: Reformok, második gazdaság, „államszocializmus”. *Valóság*, 7.
- Gábor R. István — Galasi Péter 1981: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. KJK.
- Galasi Péter — Kertesi Gábor 1985: Második gazdaság, verseny, infláció. *Közgazdasági Szemle*, 12.
- Garai László 1986: *A vállalkozás szociálpszichológiájához*.
- Gazdaság, társadalom, értékrend. 1984: MTA kiadványa.
- Gazsó Ferenc 1982: Az ifjúság társadalmunk szerkezetében. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Gedeon Péter 1986: Modernizáció és szocialista gazdaság. *Közgazdasági Szemle*.
- Glatz Ferenc 1986: Az emberek viszonya munkájukhoz, politikájukhoz, nemzetükhöz. *Valóság*, 4.
- Gombár Csaba 1983: *Politika — címszavakban*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi füzetek 1.
- Gombár Csaba 1984: *Egy állampolgár gondolatai*. Kossuth Kiadó.
- Gombár Csaba 1983 (1973): *Van-e, és ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk? A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*.
- Gombár Csaba 1986: *Demokratikus rendezőelvek*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.
- Gombár Csaba — Lengyel László 1986: A társadalmi reform kérdéseiről. *Társadalomkutatás*, 1.
- Hátori Balázs 1985: *Politikai gazdaságtan*. 3. *A szocialista gazdaság elmélete*. KJK.
- Hanák Péter 1986: Nemzet-nemzeti lojalitás-nemzettudat. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2.
- Hankiss Elemér 1982: *Diagnózisok*. Magvető Kiadó.
- Hegedüs József — Tosics Iván 1981: Lakáspolitikai és lakáspiac. *Valóság*, 7.
- Héthy Lajos 1980: *Az üzemi demokrácia és a munkások*. Kossuth Kiadó.
- Héthy Lajos 1983: *Vállalatirányítás és demokrácia*. KJK.
- Héthy Lajos 1983: *Gazdaságpolitika és érdekelttség*. Kossuth Kiadó.
- Hoffmann Istvánné 1977: *A magyar háztartások gazdálkodási modellje*. KJK.
- Hoffmann Istvánné 1981: *Lakáskörülmények*. Kossuth Kiadó.
- Hoffmann Istvánné 1982: *Háztartás-közgazdaságtan*. Kossuth Kiadó.
- Huszár István 1982: Ifjúság és társadalom. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Huszár Tibor 1981: „Nem középiszkolás fokon...” *Műveltség, közművelődés, értelmiség*. Magvető Kiadó.
- Huszár Tibor 1982: *Gondolatok a munkaerőkölcsről*. Magvető Kiadó.
- Huszár Tibor 1984: *Nemzetlét — nemzettudat — értelmiség*. Magvető Kiadó.
- Illés Iván 1985: *Gazdaságunk helye és rangja a világban. A magyar népgazdaság — nemzetközi összehasonlítás tükrében*. KJK.
- Juhász Pál 1982-1983: Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek. *Medvetánc*, 4-1.
- Juhász Pál — Magyar Bálint 1984: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években. *Medvetánc*, 2-3.
- Kapitány Ágnes — Kapitány Gábor 1983: *Értékrendszereink*. Kossuth Könyvkiadó.
- Kapitány Ágnes — Kapitány Gábor 1986: A szocializmusképek alakulásáról 1945 — 1982. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2.

- Kéri László 1984: Ifjúság és politikai szocializáció. *Társadalmi Szemle*, 1.
- Kéri László 1984: Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Kéri László 1985: Generációs problémák, problémás generációk. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Kéri László és munkatársai 1987: *Adaptációs fékek és esélyek*. Kézirat.
- Kolosi Tamás és munkatársai 1980: *Régethelyzet — rétegtudat*. Kossuth Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás 1983: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Kossuth Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás 1984: *Státusz és réteg*. MSZMP KB TTI.
- Kolosi Tamás 1986: Strukturális csoportok és a reform. *Valóság*, 6.
- Konrád György — Szelényi Iván 1971: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12.
- Kopátsy Sándor 1983: *Hiánycikk: a vállalkozás*. KJK.
- Kopátsy Sándor 1987: Gyarapodás és mérés. *Figyelő*, január 8.
- Kornai János 1980: *A hiány*. KJK.
- Kornai János 1983: Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 9.
- Kovách Imre 1984: A mezőgazdasági kistermelés és a társadalom rétegződése. In: *Gazdaság és rétegződés*. MSZMP KB TTI.
- Kőhegyi Kálmán 1983: Szervezeti változások végrehajtásának érdek- és hatalmi viszonyai. *Szociológia*, 1–2.
- Kulcsár Kálmán 1980: *A mai magyar társadalom*. Kossuth Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán 1982: *Gazdaság, társadalom, jog*. KJK.
- Kulcsár Kálmán 1986: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Magvető Kiadó.
- Kulcsár Kálmán 1987: Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1.
- Ladányi János 1975: Fogyasztási árak és szociálpolitika. *Valóság*, 12.
- Laky Teréz 1982: *Érdekvizonyok a vállalati döntésekben*. KJK.
- Laky Teréz 1984: Mitoszok és valóság: kisvállalkozások Magyarországon. *Valóság*, 1.
- Laky Teréz 1985 (1984): Az új gazdálkodási formák és az illegális (második) gazdaság. Előadás a Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűlésén. In: *Munka, Gazdaság, Társadalom*. MSZMP KB TTI.
- Lengyel László 1985: Állapotunkról. *Társadalomkutatás*, 2.
- Lengyel László 1987: *Végkifejlet*. Kézirat.
- Liska Tibor 1985: A „szocialista vállalkozás” szektor „tervpiaca”, In: Siklaky István (szerk.) *Koncepció és kritika*. Magvető Kiadó.
- Losonczy Ágnes 1977: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Gondolat Kiadó.
- Makó Csaba 1985: *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. KJK.
- Nyitrai Ferencné 1981: *A magyar gazdaság és társadalom a hetvenes években*. Kossuth Könyvkiadó.
- Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás, 1945–1961*. Akadémiai Kiadó.
- Pető Iván — Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. 1. köt. 1946–1968. KJK.
- Pokol Béla 1981: A törvényelőkészítés mechanizmusa. *Gazdaság és jogtudomány*, 1–2.
- Pokol Béla 1985: Az érdekképviseleti szervek a politikai akaratképzésben. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1.
- Pokol Béla 1985: Érdekképviseleti szervek és politikai rendszer. In: Schmidt Péter (szerk.) *A politikai intézmények fejlesztési irányai*. MSZMP KB TTI.
- Pokol Béla 1986: Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. *Valóság*, 12.
- Rétegződés-modell vizsgálat, 1982-, I-VIII. kötet. MSZMP KB TTI.
- Sárközy Tamás 1973: *Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog*. Akadémiai Kiadó.
- Sárközy Tamás 1975: A szocialista tulajdonelmélet egyes kérdéseiről. *Társadalmi Szemle*, 1.
- Sárközy Tamás 1979: *A gazdaságirányítás és a vállalatok*. Kossuth Könyvkiadó.
- Sárközy Tamás 1982: Állami tulajdonjog — vállalati tulajdonjog. *Jogtudományi Közöny*, 5.
- Sárközy Tamás 1983: *Jogi felelősség a népgazdaságban*. Akadémiai Kiadó.

- Sík Endre 1985: A szociálpolitika szereplői a „hosszú nyolcvanas években”. *Mozgó Világ*, 8.
- Schmidt Péter 1984: *Szocializmus és államiság*. Kossuth Könyvkiadó.
- Schmidt Péter 1986: A magyar politikai rendszer sajátosságai. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1.
- Sólyom László 1985-1986: A társadalom részvétele a környezetvédelemben. *Medvetánc*, 4-1.
- Soós Károly Attila 1984: Béralku és „séreلمي politika” (Adalékok a mechanizmusreform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához). *Medvetánc*, 2-3.
- Soós Károly Attila 1986: *Terv, kampány, pénz. Szabályozás és konjunktúraciklusok Magyarországon és Jugoszláviában*. KJK.
- Szabó Ildikó 1986: *Az értékek és ismeretek szerepe a politikai szocializációban*. Kézirat. (kandidátusi disszertáció).
- Szabó Máté 1987: *Alternatív társadalmi mozgalmak és reform Magyarországon*. Kézirat.
- Szabó Máté 1986: *Társadalmi mozgalom, politikai rendszer, modernizáció*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.
- Szabó Miklós 1984: *A legitimáció történeti alakváltozásai a szocialista országokban*. Kézirat.
- Szabó Miklós 1984-1985: Magyar nemzettudat problémák a huszadik század második felében. *Medvetánc*, 4-1.
- Szalai Erzsébet 1982: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. *Valóság*, 5.
- Szalai Erzsébet 1984: A reformellenesség strukturális okai. *Közgazdasági Szemle*, 9.
- Szalai Erzsébet és mások 1986: Válságkezelés és vállalat megszüntetések. *Valóság*, 8.
- Szalai Júlia 1984-1985: A szociálpolitika nyelve — amit kifejez és amit eltakar. *Medvetánc*, 4-1.
- Szegő Andrea 1983: Gazdaság és politika — érdek és struktúra. *Medvetánc*, 2-3.
- Szegő Andrea 1983: *Érdek és gazdasági intézményrendszer*. *Valóság*, 6.
- Szilágyi Ákos 1983: *A politikai rendszer legitimációja és az irodalom kapcsolata, ezek változásai*. Kézirat.
- Szoboszlai György 1984: Az állam helye a szocializmus politikai rendszerében, In: *A politikai intézmények fejlesztési irányai*. MSZMP TTI.
- Szoboszlai György 1985: Tendenciák a szocialista állam hazai fejlődésében. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2.
- Szücs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó.
- Szücs Jenő 1985: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság*, 3.
- Tardos Márton 1985: A szabályozott piac kialakításának feltételei. *Közgazdasági Szemle*, 11.
- Társadalmi struktúránk fejlődése, I-III. 1979: MSZMP TTI.
- Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon 1981. (Erdei Ferenc tudományos ülészek előadásai.) MTA Szociológiai Intézet.
- Tulajdonjogi konferencia tanulmányai 1982. *Jogtudományi Közöny*, 5.
- Vági Gábor 1982: *Versengés a fejlesztési forrásokért*. KJK.
- Válság és megújulás 1982 (Tudományos ülészek előadásai). Kossuth Könyvkiadó.
- Vámos Tibor 1985: Iparpolitika és gazdaság: eredmények, gondok, távlatok. *Valóság*, 6.
- Vámos Tibor 1986: *A technika befogadásának társadalmi feltételei*. Kézirat.
- Wiener György 1984: *Gazdaságirányítás és politikai rendszer*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.
- Závada Pál 1984: Teljes erővel (Agrárpolitika 1949-1953). *Medvetánc*, 2-3.

Lengyel György

BESZÁMOLÓ AZ ELSŐ EURÓPAI SZOCIOLÓGUSKONFERENCIÁRÓL

(Sociological Perspectives on a Changing Europe. Paradoxes of Socioeconomic, Political and Cultural Transformation. Bécs, 1992. augusztus 26 – 29.)

A *First European Conference of Sociology* a bécsi egyetemen került megrendezésre. Talán maga a konferencia ötlete volt a szó szoros értelmében falrengető, talán az európai változások paradoxonai bizonyultak túl súlyosnak, mindenesetre az egyetem lépcsőházát a találkozó idejére felállványozták.

Ez azonban láthatóan nem zavarta a mintegy hatszáz résztvevőt, akik jöttek az eseményekkel lépést tartani, vagy a nemzetközi konferenciákon megismert kollégákat újra látni. Hiszen a szerencsésebbek találkozhattak négyévente az *International Sociological Association* világkongresszusán, vagy regionális konferenciákon, amilyenek a skandináv, a német, vagy újabban a kelet-európai szakmai tanácskozások. Itt azonban egy rendszeressé teendő kontinentális találkozó és az Európai Szociológiai Társaság megalapítása volt a tét. Volt aki, úgy érvelt, hogy szinte minden kontinensnek megvan a maga szociológiai társasága, kivéve Európát, mások a túlzott amerikai szakmai befolyást gondolták ily módon kompenzálni. A hangulat bécsiesen oldott volt, a szervezés ugyanakkor precíz és intellektuális izgalmakban sem akadt hiány.

Az intellektuális tét ugyanis a szervezetinél is nagyobbak bizonyult. Nem egyszerűen a változó Európa, hanem az egységesülő Európa szociológiai percepciója került a viták középpontjába. Szükségszerűen gyengítik-e egymást a kulturális identitáskeresés, a gazdasági integráció és a politikai dezintegráció divergáló trendjei? Szükségképpen egy gyenge politikai föderációt eredményeznek-e ezek, aminek ráadásul feltétele a gazdasági egyenlőtlenségek legitimálása is, miként azt Peter Flora fejtette ki a plenáris ülések egyikén? Vagy ellenkezőleg, egy európai szuperállam és szupernacionalizmus felemelkedésének vagyunk tanúi — miként Johan Galtung állította —, egy ideológia felerősödésének, amely az egységes keresztény hagyományra, valamint a liberális és demokratikus történelmi értékekre teszi a hangsúlyt, megfelelkezve a kereszténységen belüli feszültségekről és az európai történelem árnyoldalairól? Nem áltathatjuk magunkat a szakmai munka semlegességének illúziójával. A szcenáriók felismerése és jelenségek pusztán nevezése hozzájárulhat az alternatívák kijelöléséhez, s úgy tűnik, ezúttal is csak a kisebbik rossz elve alapján választhatunk.

Mindenesetre jogos a spanyol Salvador Giner igénye, aki az egységes európai társadalom makroszociológiai vizsgálatát sürgeti. Korai lenne azonban temetni a komparatív empirikus kutatásokat, mivel — mint arra Jeffrey Henderson is rámutatott referátumában — e vizsgálati módszerek is alkalmasak a globalizációs tendenciák feltárására.

Továbbá úgy is hozzásegíthetnek valószínű tendenciák felismeréséhez, mint ahogy például az EUROBAROMETER közvéleménykutatásai teszik. Ezek alapján ugyanis úgy tűnik, annál népszerűbb az Európához csatlakozás gondolata az egyes nemzetek körében, minél durvább volt ott az autoritarianizmus az elmúlt fél évszázadban, s minél nagyobbak a gazdasági válságjelenségek ma. Vajon népszerű lesz-e az Európához tartozás gondolata egy évtized múltán? Vajon az európai szupernacionalizmus kritikája lesz-e napirenden, vagy az európai szupernacionalizmusoké? Az egyenlőtlenségek legitimációjáról gondolkozva nem árt észben tartani ezt a korlátozó feltételt sem.

A konferencia iránti érdeklődés széleskörű volt, de némiképp aránytalan. A résztvevők negyede német, holland és magyar kutatókból került ki. Ha hozzájuk számítjuk a rendező osztrákokat, valamint a skandinávokat és a briteket, együtt van a konferencia közel kétharmada. Eközben kevesen voltak a nagy hagyományokkal rendelkező francia és lengyel szociológia képviselői, jóllehet e kevesek igen jól szerepeltek.

Voltak, akik a nemzetközi szociológia kiemelkedő képviselőit kevesellték, s szívesen hallgatták volna Bourdieu, Dahrendorf és Habermas előadásait. Vagy megismerkedtek volna azokkal a gondolatokkal, amelyeket az európai szociológia idegenbeli követői, Elster, Swedberg, vagy Szelényi képviselnek. Valóban szükség lett volna rájuk. Nem pusztán azért, hogy lekössék a plenáris üléseken a szakma figyelmét, ami önmagában sem lebecsülendő feladat. Hanem azért, hogy az egységes Európa szellemi kihívására ők is megadják a maguk válaszát. Bizonyára tudnák szaporítani a felismerések és az alternatívák körét.

De egy konferencia jelentőségét nemcsak a plenáris ülések szintetizáló-orientáló előadásai adják. Legalább ilyen fontos a panelekben és kutatócsoportokban folyó vita, az, hogy kapunk egy elgondolkoztató reflexiót, vagy, hogy felfedezünk valakit, aki hasonló témán dolgozik. A társadalmi struktúra, a feminizmus és a környezetszociológia immár hagyományosan fontosnak számító területei mellett ezúttal nagy hangsúlyt kaptak az európai gazdasági integrációval, a migrációval és az *industrial relations*-szel foglalkozó panelek is. Érthető érdeklődés kísérte a kelet-európai politikai változásokkal foglalkozó üléseket, amelyeken Belgrádból, Zágrábból és Ljubljanából érkezett szociológusok is kifejtették nézeteiket. Akik botrányt szimatoltak, azoknak csalódnuk kellett, mivel e kollégák tárgyyszerű és visszafogott vitastílusa rácáfolt a lőporszagú előítéletekre.

Vannak örök elégedetlenek, akik nem szeretik a konferenciákat, de azért mindegyiken ott vannak. Remélhetőleg ott lesznek a következőn is, lesz tehát folytatás, s a „First European Conference of Sociology” — amit az elégedetlenek egyike igaztalanul csak „First Europeanut”-nak nevezett — nem lesz egyben az utolsó is.

Az európai szociológus szakma nem egységesült annyira, hogy egy ilyen konferencia azt a fontos munkaerőpiaci funkciót betölthetné, mint amit például Amerikában betölt. Ott valóban állások dőlnek el, *tenure*-ök és fizetések múlnak egy-egy konferencia-szereplésen. A mi konferenciáinktól hosszabb távon sem várható ilyen professzionális stressz. Mi értelme van akkor egyáltalán az egésznek? Alighanem a pusztán kíváncsiság kielégítése. Vagy az, amivel az író-szociológus Konrád György egy regényét zárta: „egyikünk beszél, másikunk hallgat, legalább együtt vagyunk”.

A LENGYEL SZOCIOLÓGIA AZ ÁTMENET IDŐSZAKÁBAN*

Lengyelország rendszerváltáson megy keresztül, a kommunista rendszer rohamosan omlik össze, s egy másik rendszer nyomul lassan előtérbe. Mivel olyan országban történik ez, amelyben a szociológia már régen kialakult, lehetőség nyílik a szociológia és az átalakuló rendszer kapcsolatának megfigyelésére. Ritka lehetőség ez a szociológusoknak, mivel a szociológia általában fejlettt országokban alakul ki, amelyeknek nem kell rendszereiket átalakítaniuk.

A rendszerben és a szociológiában bekövetkezett változások közti összefüggés Lengyelországban nem egyirányú, az ember okkal tűnődhet el a szociológusok szerepén az új társadalmi öntudat kialakításában, a rendszerváltáshoz vezető társadalmi mozgalmakban, vagy éppenséggel a kommunista rendszer összeomlását követő politikai folyamatokban. Ezekkel a problémákkal azonban most nem foglalkozom. Egyébként is, ebben a tárgykörben az általánosítások szembetűnően impresszionisztikus jellegűek lennének és minden bizonnyal — a kognitív pszichológia elveinek megfelelően¹ — túlértékelnék (a jelen mércéi szerint) a szociológusok pozitív szerepét. Ehelyett inkább azt tartom feladatommak, hogy bemutassam az átalakulás hatását a szociológiára, azt, hogy miként válaszolt a szociológia a rendszerváltásra.

A „szociológia” kifejezés elfedi, hogy egyazon diszciplína különböző aspektusait foglalja magában. Először is, a szociológia magukból a szociológusokból áll, a szociológusok közösségéből, vagy mint Robert Merton nevezi (1990), a szociológiai törzsből. A szociológia a diszciplína keretében folytatott gyakorlatot is jelenti egyben, a szociológusok professzionális tevékenységeinek összességét. Mindenekelőtt azonban a szociológia olyan tevékenységek eredményeiből áll — fogalmakból, tényekből és általánosításokból —, amelyekre a szociológusok a társadalom megismerésére törekvésük során jutottak. Bár ez az utóbbi szempont a legfontosabb, ezzel itt nem foglalkozom, mivel ezeket az eredményeket a szemináriumon bemutatott lengyel előadások ismertetik.² A két első szempontra szorítokozom.

A lengyelországi rendszerváltásnak a szociológusok közösségére és a szociológiai gyakorlatra tett hatásáról fogok beszélni. Pontosabban, megmutatom, hogy egy nagy társadalmi változás hogyan változtatja meg mind a szociológia feltételrendszerét, mind pedig működésének módját. Új területeket, új lehetőségeket nyit meg a vizsgálat előtt, új szerepeket alakít ki a szociológusok számára és új módszerek bevezetését jelenti a kutatási gyakorlatban. Az egyensúly kedvéért be fogom mutatni a rendszerváltás néhány

* Előadás a „Poszt-totalitáriánus átmenet: a lengyel példa” címmel 1992. április 27 – május 1. között Gdanskban rendezett szemináriumon.

váratlan és — a szociológiai diszciplína szempontjából kedvezőtlen — következményét. Ez az előadás nem módszeres kutatáson alapul, hanem a szociológus közösség résztvevő megfigyeléseinek és eredményeinek figyelemmel kísérésén. Nézőpontom egészen bizonyosan befolyásolta a szociológia teljesítményének értékelését.

Új területek a szociológiai kutatásban

„Élj izgalmas időkben!” — ez a kívánság megvalósult a szociológusok esetében. A lengyel szociológusoknak nem sok olyan generációja volt, amelyik a közelműlthoz hasonlóan érdekes időszakban élhetett volna. A kommunizmus mai bukásához hasonlóan érdekfeszítő folyamat volt e rendszer kiépülése közvetlenül a háború után, bár ezt a folyamatot csak nemrégiben kezdték vizsgálni, s akkor is történészek, nem pedig szociológusok, — annak idején, amikor zajlott, a kis számú szociológus nem rendelkezett a vizsgálatához szükséges szabadsággal. Egy másik, hasonlóan extenzív és mélyreható változás az 1950-es évek elején induló erőltetett iparosítás volt. Társadalmi vonatkozásainak kutatása a szociológusok szenvedélyévé vált, de csak a szociológia rehabilitációja után, azaz az 1950-es évek második felében, amikor az iparosítás már kibontakozott. A kommunista rendszer bukását a szociológusok a kezdetektől figyelemmel kísérték.

A szociológusok éveken át feltárták a társadalomról és a társadalmi folyamatokról alkotott hivatalos képpel ellentétes tényeket, ezeket először csak a létező struktúrák devianciáiként értékelték, később viszont már a létező szocializmus felbomlási folyamataiként. Az 1980-as évek tömegtüntetései és a „Szolidaritás” megalakulása számukra épp olyan meglepetés volt, mint mindenki más számára (a tiltakozó megmozdulások vezetőit is beleértve). Az 1980-as években meggyőzően kimutatták, hogy a társadalmi konfliktus nem szűnt meg, pusztán „befagyott”, hogy a hatalom elveszítette legitimitását, és a válság folytatódik annak következtében, hogy a politikai és gazdasági struktúrákat nem sikerült a társadalmi igényekhez igazítani. Továbbá a szociológiai gondolkodás az 1980-as években eljutott egy bizonyos elméleti szintre, a szociológusok árnyaltan elemezték „a társadalom” és „a rendszer” közötti összefüggést, feltárták a rendszert stabilizáló mechanizmusokat és azokat a benne rejlő feszültségeket, amelyek meggyorsították a dezintegrációt és a rendszerváltást.

A lengyel szociológusok számára a rendszerváltás a megfigyelés és az empirikus kutatás érdekfeszítő területévé vált. Érdeklődésük, érthető módon, a monocentrikus politikai rendszer és a parancsgazdaság leépülésének különböző aspektusaira összpontosul, továbbá a civil társadalomhoz, a politikai demokráciához és piacgazdasághoz vezető átmenetre. Az átalakulással összefüggésben olyan témák váltak népszerűvé a vizsgálatokban, mint a választások, a politikai pártok létrejötte, a privát szféra fejlődése a gazdaságban, a munkaerőpiac, elsősorban a munkanélküliség változásai, a vallás funkcióinak módosulása és a társadalmi tudat, különösképpen a közvélemény változásai.

A szociológia átalakulásának a kutatás egészét tekintve két jellemző vonása van:

1. A lengyel szociológusok egy-két évvel ezelőtt szinte minden vizsgált jelenséget a „totalitarizmusról a demokráciára való átmenet” fogalomrendszerében interpretáltak. A szociológia kritikusai azonban nem késlekedtek kimutatni, hogy az ilyen nézőpont legalábbis részben *a priori* és kollektív „vágyakozást” fejez ki; hogy — más szavakkal — Lengyelország nem egyszerűen valamiféle történelmi minta érvényesülésének színtere, ahol egyfajta szükségszerűség elkerülhetetlenül a nyugati típusú piac és demokrácia megjelenéséhez vezet. Ráadásul, mind a politikai, mind a gazdasági szféra átalakulása számottevően lassabbnak és bonyolultabbnak bizonyult, mint ahogyan azt korábban feltételezték, egyértelműen veszített kezdeti lendületéből.

Ezek a körülmények érdekesen alakították át a kutatási területek prioritását. A változások összetettsége láttán a szociológusok egyre inkább a kontinuitás szempontjából kedvező tényezők felé fordulnak, és azt vizsgálják, hogy a létező szocializmus időszakában kialakult kulturális hagyományok, csoportérdekek és mentalitás hogyan hatnak az új gazdasági és politikai mechanizmusokra. Érdeemes megjegyezni azt is, hogy számos részletesen taglalt problémát, amelyek kétségtelenül az „átmenet” időszakának a problémái, ezen „átalakulásra” való közvetlen utalás nélkül vizsgálják, nem is szólva a „totalitarizmus — demokrácia” tengelyről. Az ilyen utalások olykor feleslegesek is, hiszen nyilvánvalóak, máskor viszont szabatos definiálásuk híján nem bizonyulnak igazán hasznosnak, és csak járulékos szerepük van, nem világítanak meg általános összefüggéseket egy-egy adott problémával kapcsolatban.

2. Az átalakulás időszakának empirikus vizsgálataiban egyfajta leíró, idiografikus megközelítés a meghatározó. A szociológusok egyszerűen rögzíteni próbálják a szemük előtt zajló egyedi folyamatokat. Az ilyen vizsgálódásokban közös a változások történetiségének tudata és dokumentálásuk igénye. Bizonyos, hogy a korunkkal foglalkozó történészek nagymértékben fognak a szociológusok megállapításaira támaszkodni, ugyanúgy, ahogy azt a Lengyel Népköztársaságot vizsgáló történészek is teszik az iparosodás és a társadalomszerkezet kérdéseiben.

Ezekben a kutatásokban az elméleti perspektíva ritkán van jelen, pedig legalább az általános szociológiai fogalmakat használhatnák a leírásban. A választásokról szóló vizsgálatok jó példát kínálnak. A választási magatartás és a nyilatkozatok rutinszerű rögzítése, a választási feltételek szociodemográfiai megalapozása és a bennük rejlő trendek vizsgálata sok lengyel szociológus érdeklődési körébe tartozik, de ritkán gondolják, hogy választási vizsgálataik eredményei mélyebb orientációk és társadalmi folyamatok indikátorai lennének (ezenfelül, a választási vizsgálatok Nyugaton nem szükségképpen tartoznak a szociológiába; külön nevük van — *psephology*).

Reméljük, hogy az empirikus kutatások fejlődése és az elméleti gondolkodás közötti egyensúly hiánya csak az eddig rendelkezésre állt idő korlátozottságával és az általánosításokhoz elegendő mennyiségű empirikus anyag hiányával magyarázható. Ne feledjük azonban, hogy a szocializmus empirikus elméletének (nem összetévesztendő a normatív

elmélettel) hiányát milyen sokáig indokolták e formáció „fiatal korával”, a létező szocializmus rendszerének szociológiai elméletei nem jelentek meg mindaddig, amíg a rendszer hanyatlani kezdett.

Új lehetőségek a kutatásban

A rendszerváltás Lengyelországban nemcsak új területeket nyitott a szociológiai kutatás számára, hanem megszüntette, vagy legalábbis számottevő mértékben gyengítette a társadalomtudományok politikai korlátait.

1. A demokratikus változásoknak a szociológiára gyakorolt legnyilvánvalóbb hatása a politikai értelemben vett tabu témák tartományának nagymértékű összeszűkülése. Amint a kérdőívek cenzúrája megszűnt, az állam nem erőltette többé a kutatókra a maga álláspontját, nem írta elő, hogy mit vagy mit nem kérdezhetnek, illetve hogyan kérdezhetnek és hogyan nem. Az állami intézmények is könnyebben elérhetőekké váltak a kutatók számára. A hatvanas években megengedték a helyi hatalom helyi szintű kutatását, a hetvenes években a regionális hatalmi elit kutatását, és ma már a parlament tagjainak vizsgálata is megengedett. Ez a példa érzékelteti, hogy a szabadság növekedése evolutív jellegű volt a társadalom kutatásában, és hogy a létező szocializmus rendszere megengedte, hogy — akár ellenzéki beállítottságú szociológusok is — meglehetősen alaposan kutassák. Paradox módon, a nyilvánosság pluralizálódása és decentálódása Lengyelországban szintén korábban ismeretlen bonyodalmak forrását jelentette a szociológusok számára. Nincs például hatóság, amely utasítana egy állami vállalatot — nem is beszélve egy magánvállalatról — a kutatás engedélyezésére a piaci reformok iránt érdeklődő szociológus számára.

2. Az átalakulásnak a szociológusok gondolkodására tett hatása még nehezebben megfogható.³ 1980 előtt a lengyel szociológiában és társadalomban általános volt az a meggyőződés, miszerint az uralkodó rendszernek nincs alternatívája, e felfogás komolyan és egyben reálisnak tűnt. A rendszernek sikerült kialakítania egy szűk kognitív horizontot, amelyen nemigen lehet túllépni. Fenntartás nélkül elfogadták, hogy a környező rendszer az állandóság jegyeit mutatja, és az idő nem kezdi ki érvényességét. 1980 után a szociológusok gondolkodásának ez a „torzulása” átadta a helyét „egy nagyon másfajta Lengyelországról való gondolkodásnak”. A szociológiát nem érte felkészületlenül a demokrácia beköszönte.

3. A rendszer demokratikus változása Lengyelországban növeli a szociológiai kutatások, különösen a kérdőíves vizsgálatok megbízhatóságát.

A vélemények kétféle — hivatalos és magán — keringési körének léte sokáig nyomasztólag hatott a szociológusokra. Nyilvános helyzetekben a hatósági szervek által támogatott hivatalos vélemény érvényesült. Mivel az interjú ilyen nyilvános helyzet, az emberek hajlottak a hivatalos vélemények hangoztatására és saját véleményük elleplezésére. A hivatalos mércével szembeni komformizmus meggyengült, ha nem is tűnt el. A politikai intézmények változása ehhez önmagában nem elegendő. Arra is szükség

van, hogy az emberek érzékeljék az áttörést, az „ők” és a „mi” közti különbség eltűnését. Közismert, hogy az emberek lassabban változnak, mint az intézmények, amelyek maguk is lassabban változnak, mint ahogyan azt az emberek remélték.

A nyilvánosság fölött gyakorolt állami monopólium már az 1980-as években megtört. Ez a monopólium megnehezítette az emberek számára, hogy a hivatalostól eltérő véleményt alakítsanak ki, és ugyanakkor megnehezítette a kutatók számára is, hogy ezeket a másfajta meggyőződéseket feltárják. A hatalom monopóliumát a nyilvánosság fölött az egyház, a Szolidaritás és a demokratikus ellenzék törte meg.

A közvéleménykutatásoknak az utóbbi években bekövetkezett hirtelen fejlődése nyomán ma már ritkábban fordul elő, hogy a válaszadók a szociológiai interjút hivatalos szituációnak, még kevésbé olyan formának tekintenék, amellyel a hatóság az állampolgárok gondolkodását kívánja ellenőrizni. Ez minden bizonnyal megnövelte a kérdőíveken szereplő válaszok megbízhatóságát. A kérdőíves vizsgálatok akkulturációs folyamata, amiről itt szó van, még egyáltalán nem fejeződött be. Részben az előző rendszerben kialakult szokások eredményeként, részben pedig a „jó állampolgár” modelljének való megfelelés igénye miatt a kérdezettek körében határozottan megfigyelhető volt a választások után végzett kutatásokban az a tendencia, hogy hangsúlyozzák részvételüket a választásokban, noha nem szavaztak.

4. A demokrácia megszüntette Lengyelországban a szólásszabadság politikai korlátait, a tudományos publikációk esetében is. A 99 példányban megjelenő „publikációk”, amelyek oly jellemzők voltak az előző időszakra, mára eltűntek. Az akkori törvénynek megfelelően csak az ilyen publikációk mentesültek a cenzúra alól, és az 1980-as évek kritikai szociológiájának nagyon fontos részét alkotják azok a produktumok — kutatási jelentések, esettanulmányok és szintézisek —, amelyek ebben a formában jelentek meg. A kutatási eredmények és a szociológiai ismeretek terjedése jelentős fejlődésen ment keresztül.

A szociológusok új szerepei

A lengyelországi társadalmi változások megkívánják a szociológusoktól, hogy új szerepeket vállaljanak, olyanokat, amelyek túlmutatnak a társadalomtudós vagy az ipari szociológus hagyományos szerepén.

1. Ilyen mindenekelőtt a társadalmi szakértő szerepkészlete: politikai tanácsadó, társadalmi jelenségek tudományos interpretátora és kommentátora. A különböző állami intézményekben és politikai pártok tanácsadó testületeiben gyakran dolgoznak szociológusok is, vagy legalábbis igénybe veszik a szociológusok szolgálatait. A szociológusok gyakran jelennek meg a tv-ben, írásaikkal sűrűn lehet találkozni az újságok hasábjain, a *Zycie Warszawy*, az ország egyik legnagyobb napilapja heti szociológiai rovatot is nyitott.

A szociológusok — a társadalom szakértői — többféle típusú tudást közvetítenek: tényszerű információkat a társadalomról, ismereteket az érdekcsoportok és értékek

mélyebb szerkezetéről, a társadalmi kezdeményezések eredményeiről, praktikus megoldásokra vonatkozó javaslatokat. Mindezt a politikusok számára. A szakértők és a politikusok együttműködését most alakították ki. Nehéz megmondani, mit gondolnak a politikusok tanácsadóikról. A szociológusok mindenesetre gyakran hangoztatják azt a véleményüket, hogy a politikusok megelégszenek saját tudásukkal, mivel a politikai elitek túlértékelik a társadalom érdekeltségét programjaikban, és a gazdasági reformerek nem rendelkeznek kellő társadalmi ismeretekkel.

Reméljük, a szociológiai publikációk hozzájárulnak ahhoz, hogy az emberek könnyebben megértsék azt, ami körülöttük zajlik. A lengyel társadalom igen nagy része nincs tisztában azzal, hogy milyen irányban is halad a világ. Nem érzékelik az absztrakt játékszabályokat („láthatlan kéz”!), nem látják a helyüket az átalakulásban és nem érzékelik az átalakulás jelentőségét. A helyzet tisztázatlansága a félelem egyik forrása, a félelem pedig pesszimizmust szül az események megítélésében és a jövő előrevetítésében. Valószínű, hogy ezek az attitűdök velejárái minden nagyobb átalakulásnak, ám ez nem csökkenti jelentőségüket.

Jelenleg a szociológus-szakértők a hatalom intézményeihez kötődnek főként, tevékenységük ide összpontosul. Előzőleg — a hetvenes évek végétől — társadalmi mozgalmakhoz kapcsolódtak: a Szolidaritáshoz és az alternatív mozgalmak különböző válfajaihoz. Mára maguk a társadalmi mozgalmak veszítettek jelentőségükből és csökkent irántuk a szociológusok érdeklődése is. Beszédes példa lehet erre, hogy a Lengyel Szociológiai Társaság Társadalmi Mozgalom Kutató Bizottsága úgy döntött, felfüggeszti tevékenységét tagjai más irányú — politikai, újságírói, üzleti — elfoglaltságai miatt, egyszóval olyan tevékenységek miatt, amelyek az általuk korábban tanulmányozott társadalmi mozgalmaknak köszönhetően váltak lehetővé.

2. Az elmúlt három évben, a közvélemény és a piac kutatásának példátlan fejlődése következett be Lengyelországban. Ez teljesen érthető olyan helyzetben, amikor a közvélemény felszabadította önmagát, és a piac kezd teret nyerni. A nagy állami közvéleménykutató központok mellett már legalább húsz új magánszervezet — kisebb és nagyobb — működik. Ezek versenyeznek a piacért és a lehető legpontosabb választási előrejelzéseket kívánják nyújtani, az újságok szinte minden nap közlik a legutolsó kutatások eredményeit. A kérdőíves vizsgálatok egyszerűen divatba jöttek, és a közvéleménykutató szerepe vonzóvá vált a szociológusok számára. Néhány szociológus otthagya emiatt az egyetemet, a kutatóintézetet, mások a közvéleménykutatást mellékjövedelem forrásának tekintik, és nő a presztízse a közvélemény- vagy piackutató intézményekben végzett munkának a szociológus hallgatók körében is. A szociológusok munkaerőpiaci problémái ellenére sok hallgató céloz meg közvéleménykutatói állást. A Varsói Egyetem Szociológiai Intézetében a reklám, a közvélemény- és piackutatás technikáival foglalkozó kurzusok nagyon népszerűek — ami egyfajta *signum temporis*.

Sem a piac-, sem a közvéleménykutatások nem tartoznak a szociológiai szakkutatások körébe, de mindkettő szociológusok által kialakított módszerekkel dolgozik, anyagot szolgáltat a szociológia számára, ezért tekintik őket sokan szociológiai jellegűeknek. Ez hozzájárul ahhoz a tényhez is, hogy a szociológia mint tudomány a társadalom számára

ma láthatóbb, mint korábban bármikor. Másfelől azonban a szociológusok nem mindig nézik jó szemmel ezeket a kutatásokat. Lengyelországban nincs intézményes (a francia Commission de Sondages-hez, vagy a német ADM-hez [Arbeitskreis Deutscher Marktforschungs Institute] hasonló) ellenőrzés a vizsgálatok felett, és mivel néhány központ nagyon alacsony színvonalú kutatást végez, a szociológusok megpróbálják ellenőrizni őket — a szakma védelme érdekében.

3. A gazdasági nehézségek és az állami támogatások megszűnése következtében éleződnek a társadalmi problémák. A munkanélküliség — a legnagyobb probléma mellett — ott van például az öregek problémája, a kábítószerélvezet vagy a „közönséges” nyomorúság. Ezért a társadalmi problémák specialistái és a *social workerek* munkája iránt is feltámadt az igény. Úgy tűnik azonban, a lengyel szociológia ez irányba mutató vonulata még igen gyenge.

Új kutatási módszerek

A lengyel szociológiában végbement komoly változások nem hagyhatták érintetlenül a diszciplína eszköztárát sem. A legfontosabb változás ebből a szempontból már régen, 1980 körül megtörtént. Általánosságban ez a kérdőív-modell dominanciájával való szakítást és a társadalomkutatás módszertanának pluralizálódását jelentette.⁴

Az ötvenes évek végén kialakult empirikus szociológia a társadalmat mint individuumok összességét kezelte, a társadalmi tudatra összpontosított és figyelmen kívül hagyta a társadalmi jelenségek történeti dimenzióját. Nem csoda tehát, hogy az erre vonatkozó legalapvetőbb adatai többnyire kérdőívre adott egyéni válaszokon alapulnak. Az ilyen kutatást tekintették az igazi tudományos módszernek. Az 1970-es években az antipozitivisták hullám elérte Lengyelországot is. Ez megkérdőjelezte a kérdőív elméleti alapját, ha feltesszük, hogy egyáltalán volt valaha ilyen. Mindenesetre fontosabbá váltak maguk a társadalomban lezajlott változások.

Az 1980-as tömegtüntetéseket követő megdöbbenés arra készítette a szociológusokat, hogy kritikusan felülbírálják módszereiket. A gyors társadalmi változások nyomán a gondolkodás új kategóriái kerültek előtérbe, amelyeket már nem elégített ki a kérdőíves kutatás, s amelyek kvalitatív módszereket igényeltek. A társadalom egységesen kezdett cselekedni, és ez már nem kérdőíves kutatást kívánt, hanem inkább a társadalmi mozgalmak résztvevő megfigyelését, a viselkedés kutatását, a nagy szervezetek statisztikai elemzését, és a vezető elitek életrajzának figyelembe vételét. Sok kis társadalmi mozgalom és alternatív csoport jött létre, ezek tanulmányozása csak a velük való együttélés, megnyilatkozásaik elemzése és mélyinterjúk készítése révén volt lehetséges. A változások természetesen nem tették feleslegessé a kérdőíves kutatásokat, amelyeket több más tényező éppenséggel kedvezően befolyásolt, például a közvéleménykutatások fejlődése és a válaszok megbízhatóságának növekedése. De a „szociológiai vizsgálat — kérdőíves vizsgálat” azonossági formulája eltűnt, és a kérdőív, amely addig a tudományos mód-

szernek számított, megmaradt annak, ami: a szociológusok számára hasznos segéd-
eszköznek.

Az áttörés a szociológusok tudatában és módszertani gyakorlatában tehát bekövet-
kezett, de a legutóbbi néhány év a változások további elmélyítését tette szükségessé. A
piac létrejöttével hozta a piackutatás fejlődését, és innen érkezett a szociológiába
a csoportinterjú módszere, amely tökéletesen alkalmas a társadalmi csoportok fogalmi
kategóriáinak, gondolkodási és társadalmi érzékelési mintáinak a megismerésére. A
kutatások számára rendelkezésre álló pénzforrások korlátozottsága arra készítette a
szociológusokat, hogy lemondjanak a nagymérvű (és drága) kérdőíves kutatásokról és
más, olcsóbb megoldások után nézzenek, mint például a statisztikai elemzések, hivatalos
anyagok vizsgálata, mélyinterjúk, típusuk és társadalmi jelentőségük tekintetében gon-
dosan kiválasztott kisebb társadalmi csoportokkal, és intézményekről és helyi közössé-
gekről készített esettanulmányok.

Azt mondhatnánk: amilyen mértékben a társadalom pluralizálódik, abban a mérték-
ben válik a szociológiai módszertan is egyre pluralisztikusabbá.

Kedvezőtlen változások a szociológiában

Azok a szociológiában végbement változások, amelyeket fentebb említettünk — az új
kutatási területek megjelenése, a tudományos kutatás megnövekedett szabadsága, új
szociológusi szerepek megjelenése és a társadalomtudományok módszertani diverzifiká-
ciója —, a Lengyelországban bekövetkezett rendszerváltás pozitív következményei.

1. A közéleti tevékenység új lehetőségei, amelyek a létező szocializmussal szemben-
álló előtt is megnyíltak, sok szociológust a tudományból a politikusi pályára csábítottak.
Csak megemlítem, hogy amikor ez a cikk készült, 1992 áprilisában, a Miniszterelnöki
Hivatal vezetője és a Szejm helyettes szóvivője szociológus, és két miniszter (a nemzet-
védelmi és a kulturális) és három miniszterhelyettes szintén szociológus. Remélhetjük,
hogy a szociológusok politikai tevékenységének — hosszútávon — a tudományt inspiráló
hatása lesz és gazdagítani fogja a szociológiát. Jelenleg azonban a szociológusok pálya-
elhagyása, az, hogy a világ magyarázata helyett politikával foglalkoznak, veszteség a
tudomány számára.

2. A tudományos munka és az akadémiai élet vonzereje csökkent. A létező szocia-
lizmus időszakában az egyetemek és a Lengyel Szociológiai Társaság politikai szabad-
ságot biztosítottak, különlegesen kedvező lehetőséget a független gondolkodásra. Ma
ilyen lehetőségek mindenütt adóttak, így sok szociológus más területen fejt ki energiáit:
a politikában, az újságírásban, az üzleti életben. Az értelmiség és a tudósok általános
elszegényedése következtében — mivel az egyre szűkösebb állami költségvetésből
finanszorozzák őket — a tudományos karrier szintén veszített vonzerejéből.

3. A tudományos kutatásokra az állam kevesebbet fordít, és a tudomány finanszíro-
zásának elvei is megváltoztak. A nagy ötéves tudományos terveknek az ötéves gazdasági
tervekhez kapcsolódó támogatása véget ért. A juttatásokat kormányzati testület (a

dományos Kutatási Bizottság) osztja el pályázati rendszer alapján. A szociológusok most arra kényszerülnek — sokkal inkább, mint korábban bármikor —, hogy a kutatás finanszírozására forrásokat keressenek, és új szponzorokat, külföldieket is beleértve. A tudományos kutatásra fordított állami kiadások általános csökkenése nem teszi lehetővé, hogy a szociológia egész szellemi potenciálját maradéktalanul a rendszerváltás kivételes történelmi tapasztalatának szentelje, noha az átalakulás folyamatainak megismerése magának a sikeres átalakulásnak az egyik tényezője. A társadalomkutatásban az állami támogatás hiánya néhány szociológiai intézményt létében fenyeget. Ez indította Andrzej Rychardot és Edmund Vnuk-Lipinskit arra a keserű megjegyzésre, hogy a szociológia boldogult a kommunizmus idején, nem biztos azonban, hogy boldogulni fog a demokráciában is (Richard — Wnuk-Lipinski 1991).

4. A szociológusok szellemi termékei is átalakultak. A vizsgált jelenségek a szemük előtt zajlanak, a folyamatok gyorsan követik egymást. A szociológusoknak nincs meg a kutatásukhoz szükséges időbeli távlat, és gyakorta hiányzik az érzelmi távolságtartás is. Nem mindig képesek ezért az empirikus vizsgálatok eredményeinek alapos elemzésére. Gyakorta ahelyett, hogy szakfolyóiratok számára tanulmányokat készítenének, esszéket írnak széles közönséghez szóló magazinokba és cikkeket napi- vagy hetilapok számára.

5. A szociológus közösség jelentős részében meggyengült az „együvértartozás” erős érzése, ami jellemző volt az előző rendszerben. Ez egyszerre több körülmény következménye. A kommunista uralom bukásával a fenyegetettség és az ellenzékiesség közös tudata eltűnt. A Szolidaritás és a politikai pártok győztes táborán belül zajló konfliktusok hatására a szociológusok más-más oldalra álltak, más-más pártokkal és politikusokkal szimpatizálnak, s ehhez hozzávehetjük még a posztkommunista párthoz hű szociológusokat is. Az állami támogatás csökkentésével és a társadalomkutatás piacának kialakulásával a szociológusok versenyezni kezdtek a korlátozott költségvetési forrásokért, a piacra jutásért és a megrendelésekért. Ezek a változások részei a társadalomban mindenütt megfigyelhető folyamatoknak. Úgy tűnik azonban, hogy számos dezintegráló tényező ellenére az együvértartozás tudata a szociológus törzsön belül még mindig számottevő. Olyan hosszú múltra tekint vissza és olyan erős volt, hogy csak fokozatosan halványul el.

Az átalakulás szakaszában levő lengyel szociológiában az itt számba vett negatív és meglehetősen váratlan változások távolról sem csak lengyel sajátosságok. Andorka Rudolf a kortárs magyar szociológiáról szinte mindegyiket említette (Andorka 1991).

Záró megjegyzések

Előadásomban igyekeztem bemutatni a lengyel szociológiában a rendszerváltás nyomán bekövetkezett számos és pozitív változást, amilyen az új kutatási területek kialakulása a tudomány nagyobb szabadsága, új szerepek kínálata a szociológusok számára és új kutatási módszerek alkalmazása. Azt is bemutattam azért, hogy az átalakulásért a szociológiának fizetnie is kell, és nem is keveset: a társadalomkutatás pénzforrásai

lecsökkentek, a szociológusok hajlanak arra, hogy feladják a kutatást egyéb tevékenységek kedvéért és tudományos értekezések helyett népszerű cikkeket írnak, és az új körülmények között a szociológusok közössége kevésbé összetartó, mint korábban. Nem kétséges azonban, hogy a demokratikus rendszerváltás Lengyelországban — a szociológia mint tudomány érdekei szempontjából — nagyon örvendetes esemény. Az is világos ugyanakkor, hogy az átalakulás negatív következményei erősen korlátozzák ennek pozitív jelentőségét. Csak reménykedhetünk abban, hogy a lengyel szociológia professzionalizmusa és rugalmassága révén megküzd az átalakulás időszakának nehézségeivel és kiaknázza az újonnan megnyílt lehetőségeket.

Jegyzetek

- ¹ Lásd például Greenwald 1980.
- ² Csak azokra a könyvekre utalok, amelyek kizárólag az átalakulásról íródtak, lengyelül vagy angolul. A legutóbbiak: Gomulka — Polonsky 1991; Connor — Ploszajski 1992; Wedel 1992; Marody 1991; Mucha 1991; Sulek — Winclawski 1991.
- ³ Lásd Lukaszewicz 1991: 35.
- ⁴ Lásd Sulek 1992.

Fordította: Imre Anna

Hivatkozások

- Andorka, R. 1991: „Hungarian Sociology in the face of the political, economic and social transition”, *International Sociology*, (vol. 6.) 4, 465–469.
- Connor, W.D. – P. Ploszajski (eds.) 1992: *Escape from Socialism. The Polish Routes*. Warsaw: IFIS Press.
- Gomulka, S. – A.K. Polonsky (eds.) 1991: *Polish Paradoxes*. London: Routledge.
- Greenwald, A.C. 1980: „The totalitarian ego. Fabrication and revision of personal history”, *American Psychologist*, (vol. 35) 77, 603–618.
- Lukaszewicz, P. 1991: „Socjologia ograniczona”, *Krytyka*, 34.
- Marody, M. (ed.) 1991: *Co nam zostalo z tych lat... Spoleczenstwo polskie u progu zmiany systemowej*. Londyn: Aneks.
- Merton, R.K. 1990: „Remarks on becoming honorand of Jagellonian University: Social time and socio-cognitive networks”, *International Sociology*, (vol. 5) 1.
- Mucha, J. et al (ed.) 1991: *Spoleczenstwo polskie u progu przemian*. Wroclaw: Ossolineum.
- Rychard, A. – E. Wnuk-Lipinski 1991: *Sytuacja nauk apolecznych-diagnozy i propozycje poprawy*. (Kiadatlan.)
- Sulek, A. 1992: „The rise and decline of 'survey sociology' in Poland”, *Social Research*. (Megjelenés alatt.)
- Sulek, A. – W. Winclawski (ed.) 1991: *Prezlom i wyzwanie*. Pamietnik VIII. Ogólnopolskiego zjazdu Socjologicznego. Warsaw: Polish Sociological Association — Torun: Nicolaus Copernicus University.
- Wedel, J.R. (ed.) 1992: *The Unplanned Society. Poland during after Communism*. New York: Columbia University Press.

HÁROM VALLÁSSZOCIOLÓGIAI KONGRESSZUS 1991 NYÁRUTÓJÁN

Dublin — Torino — Moszkva

Európa-szerte nő a vallás iránti közérdeklődés. A szociológiában is. Ma ez már megszokott, de korántsem magától értetődő. Hiszen a nyugat-európai adatok két évtizede mindenütt gyors ütemű elvallástalanodásról tanúskodnak. Közép- és Kelet-Európában pedig a kommunizmus olyan eredményesen szétverte a vallási intézményrendszert, hogy az korábbi társadalmi funkcióinak zömét elvesztette. Szóval nem egyszerűen a vallás fontossága az, ami izgató, hanem egyfelől, Nyugaton, a vallás jelenléte a modern társadalomban, másfelől a vallás szerepe a poszt-totalitárius társadalmakban. A vallás mindkét esetben társadalmi verseny (vagy piaci szituáció) részese. Ennek hatására szerkezete, típusa is változik, differenciálódik. S a látványos hanyatlási tendenciák mellett váratlan megújulásokat és fellendüléseket látunk. A vallás és a társadalom viszonya változóban van. Emiatt érdekes.

1991 első nagy vallásszociológiai rendezvénye a Dublin melletti Maynoothban augusztus 19–23. között megrendezett 21. *világkongresszus* volt. (A *Société Internationale de Sociologie des Religions* kétévenként tartja kongresszusát. Az előző öt Lausanne-ban [1981], Londonban [1983], Leuvenben [1985], Tübingenben [1987] és Helsinkiben [1989] volt. A következőre, a 22. világkongresszusra 1993. július 10–15 között Budapesten kerül sor.) Az 1991-es kongresszus témája „A vallás és a gazdasági rend” volt, mégpedig mindenekelőtt a jelenkorban. A tartalmi megfigyelések előtt érdemes azonban néhány, inkább formai sajátosságra figyelni.

Eddig soha nem lehetett ennyire „világ”-kongresszusról beszélni, mint Dublinban. Ez igaz, ha az amerikai résztvevők növekvő arányára gondolunk. (Bár minden európai konferenciának túl nem szárnyalható riválisai az évente sorra kerülő amerikai vallásszociológiai kongresszusok, amelyek bázisát elsősorban a *Society for the Scientific Study of Religion*, a *Religions Research Association* és az *Association for the Sociology of Religion* összesen több mint 2000 tagja alkotja. Ekkora szakmai közönséget a világ többi része együttesen sem tud kiállítani.) A növekvő amerikai részvétel mellett a világ egyéb területei is megjelentek. Dél-Ázsiából eddig is rendszeres volt a részvétel. Dublin újdonsága a latin-amerikai, a japán, az iszlám és a judaisztikai munkacsoport és Kelet-Közép-Európa nagyszámú képviselőjének megjelenése volt. A vallásszociológia tehát minden kontinens, mindegyik kultúra és minden nagy vallás iránt érdeklődő tudományként mutatkozott be.

A multikulturális megközelítés többféle izgalmas összehasonlítást tett lehetővé. Egy szekció a különböző felekezetek gazdasági etikájával és gazdasági tevékenységével foglalkozott, kimutatván egyfelől a katolicizmuson belüli vállalkozói motivációkat (például a nemzetközi *Communione e Liberazione* mozgalom vagy az *Opus Dei* szervezet

keretei között), másfelől a gazdasági és szociális elkötelezettség összekapcsolódását ugyanott. Egy másik szekció a világvallások fejlődésösztönző szerepét kutatta. Eközben szóba kerülhetett az iszlám saját fejlődéskoncepciója. S több szerző is foglalkozhatott a katolikus vallás gazdasági és politikai szerepének alapvető változásával (mindenekelőtt az 1960–1980 közötti időszak Latin-Amerikáján szemléltetve). Főleg e két szekcióban merült fel egy fontos probléma. Az, hogy félreérthető, ha egy vallási irányzat szerepéről beszélünk. Valójában három tényező kombinációjáról van szó: egyrészt egy etikáról és világtértelezésről; másrészt az azt képviselő társadalmi csoportokról, rétegekről; harmadrészt egy intézményi és szervezeti kifejezésről. Egy-egy vallás szerepváltásának gyökere bizonyos esetekben az azt képviselő rétegek (vagy e rétegek társadalmi helyének) megváltozása. Más esetekben a társadalmi csoport és a szervezet közötti viszony változása (azaz intézményi megmerevedés vagy, éppen ellenkezőleg, az intézmény leértékelődése a mozgalmakkal szemben).

Külön említést érdemel az a munkacsoport, amely „A vallási tényező Európa megalkotásában” címmel alakult. Célkitűzéseinek csak töredéke kerülhetett szóba. Nagyobb része a következő évekre marad. Az eddigi munka néhány tételbe foglalható. 1. A nemzetideológiák és velük a nemzetállamok elvi megalapozása és az európai vallási hagyomány között feszültség van. A nemzeti elkülönültség oldódása, a középkorinál magasabb szinten, de a keresztény (katolikus?) egység- és integrációs igény megvalósulása is. 2. Az elmúlt évszázadokban a nemzeti kultúrákban jelentős szerepe volt azok vallási megalapozásának és legitimációjának. Ahhoz, hogy ezek a kultúrák egyetlen egységben működhessenek, az elkülönült indoklásokat egységesíteni kell, azaz a szekularizált Európa is igényel valamilyen egységes vallási értelmezést. 3. Európa különböző országaiban különféle módon intézményesült a vallás, valamint az állam és az egyház viszonya. Ezeket az európai egységesülési folyamatban nem csupán összehangolni kell, hanem szükség van az összeurópai politikai-gazdasági szervezettel azonos szintű vallási szervezeti és képviselői formákra. Úgy tűnik, az egyházak és a vallási szervezetek európai együttműködésének fejlődése lemaradt a politikai és kormányzati szféra mögött. 4. A politikai tagoltság jelentőségének csökkenése és az etnikai tagolódás felértékelődése a vallások számára is kihívás; azok integrációs funkcióját feltehetően felértékeli (Baszkföld, Bretagne, Frízföld stb.); a vallás és a nacionalismus kapcsolata viszont az európai egységesüléssel szemben hathat (Nagy-Britannia, Lengyelország, Szlovákia).

Néhány téma inkább kérdésként, semmint bizonyított tételként érdemel figyelmet. Négy, a világ különböző pontján élő és dolgozatát egymástól függetlenül benyújtó szerző a társadalmi-politikai átalakulás és bizonytalanság szakaszaiban a vallás fő funkcióját a *közösségi alapstruktúra* megteremtésében és a *civil társadalom* kialakításában látja. A példák Brazíliától Libanonig és Dél-Olaszországtól Litvániáig terjedtek. Durkheimen túlmenően ellenben itt nem egyszerűen kulturális integrációra, hanem struktúrateremtésre került a hangsúly.

Egy jól dokumentált tanulmány „a vallás szelleme” és „az ökológiai etika” összefüggéseit kereste abból az empirikus tényből kiindulva, hogy Nyugat-Európa számos országában az ökológiai mozgalmak tagsága jelentős részben (az egyházaktól időközben

eltávolodott) korábbi vallási aktivisták közül származik, más esetekben pedig ugyanazok vonzódnak az ökológiai mozgalmakhoz, akik az egyházakon belül a harmadik világgal foglalkozó csoportokban is jelen vannak.

A dublin-maynoothi kongresszuson természetesen sok szó esett a kisegyházak és szekták életéről és gazdasági stratégiáiról. Feltűnő volt ellenben az új vallási mozgalmak iránti érdeklődés szinte tökéletes megszűnte. Az elmúlt évtizedben az ázsiai eredetű új vallások, a fundamentalista vagy karizmatikus szekták kutatók tömegét foglalkoztatták. Mára túl vagyunk az első szenzáción. E vallási csoportok társadalmi szerepe pedig csekély. A velük foglalkozás átmeneti divatnak bizonyult.

A 21. világkongresszuson nem sikerült dülőre jutni a vallás és a modernitás kapcsolatainak kérdésében. A dolgozatok többsége meggyőzően demonstrálta ugyan a jelenkori vallások többségének modernizációt ösztönző szerepét (a kivételt a hinduizmus képezte), de a modernitás és a vallás kapcsolatáról elméleti értékű megállapítás nem született. Ez a következő konferenciára maradt.

Október 10–11. között Torinóban rendezte meg az *Agnelli alapítvány* az „Európa vallása. A hit és a társadalom az ezredforduló Európájában” című konferenciát. Előtte már két éven át dolgozott egy munkacsoport a „vallás és modernitás” témán. Munkájuk eredménye 6 nagy terjedelmű tanulmány egy-egy ország (Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Nagy-Britannia, Németország és Magyarország) vallási viszonyairól, az elmúlt évtizedek változásairól, a modernitásról és a vallás és a modernitás kapcsolatáról. A hat tanulmányt előzetesen megküldték nemcsak a korreferenseknek és a riportőröknek, hanem a valamivel több mint száz résztvevő mindegyikének. A helyszínen elhangzott ugyan néhány további országról (a skandináv országokról, Oroszországról és a Szovjetunióról, Lengyelországról) szóló beszámoló, de a viták az írott anyagok körül zajlottak. A jellegzetes „szakértői tanácskozás” rangját a szakma legnagyobbjainak szerzőként (J. Beckford, F. Daiber, D. Herviea-Léger, S. Giner) vagy riportőrként (K. Dobbelaere, E. Pace, E. Poulat, J. Rémy, B. Wilson) való szereplése adta. Az összejövetel iránti politikai és vallási érdeklődést olasz képviselők, tartományi elnökök és polgármesterek, több püspök és bíboros, a Waldi Egyház elnöke, a Német Evangélikus Egyház Központi Hivatalának vezetője, R. Schloz, az Európai Rabbi Tanács Állandó Bizottságának elnöke, S. S. Sirat párizsi főrabbi, és a vatikáni Nem Hívók Titkársága elnöke, P. Poupard bíboros aktív jelenléte mutatta.

Az európai vallási helyzet mérlegre tétele módot adott néhány fő tendencia kimutatására s egyúttal az eddigi elméleti pozíciók felülvizsgálatára. A legáltalánosabb megfigyelés a „vallási rendszer” átalakulása. Ennek egyik eleme a hit és a közösségi-szervezeti részvétel (a „believing and belonging”) függetlenedése egymástól. Másik eleme a hit és a vallás egyéb részei közötti kölcsönös meghatározottság megszűnte vagy értelmezhetlenné válása. Ez konkrétan az alapvető vallási (keresztény) meggyőződések nagyfokú társadalmi stabilitását, s ugyanakkor mindennemű vallásgyakorlat jelentős visszaesését, valamint a vallás erkölcsi előírásainak figyelmen kívül hagyását jelenti.

A vallási változásnak ezt a fajtáját nevezhetjük *vallási privatizációnak*, ám a fogalom meghatározásra szorul. A privatizáció itt azt a tényt fejezi ki, hogy személyes döntéssé

vált, hogy valaki egyáltalán vallásos akar-e lenni, vagy sem; hogy miképpen hisz és hogyan gyakorolja vallását. Nem jelenti a privatizáció terminus a magánéletbe való visszaszorulást. Egybehangzó tapasztalatok szerint a vallás mind a kollektív identitások, mind a társadalmi csoportok közötti differenciálódás fontos tényezője. Jelentős szerepe van a vallásnak a társadalmiasulásban és a demokratikus struktúrák kialakításában és fenntartásában, a kisebbségi tudat megőrzésében és a kisebbségek politikai jogainak biztosításában.

Társadalmi integrációs funkcióját a vallás két fő típus szerint érvényesíti. Egyfelől részt vesz a társadalom egésze vagy nagyobb csoportjai kultúrájának és kollektív tudatának formálásában — függetlenül az egyes emberek egyháztagságától. Másrészt ösztönzi a közösségképződést. A „lelkésedők”, vagy „aktivisták” így létrejövő közösségei és mozgalmi részben önálló egyházakká vagy szektákká szerveződnek, részben megmaradnak a korábbi egyházak keretei között. Összességükben is csupán egy kisebbséget képeznek. Jelentőségük nem számarányuktól függ, hanem elkötelezettségükből következik. Politikailag és ideológiailag igen sokfélék: a konzervatív fundamentalizmustól a liberális aktivizmusig, a „Keresztények a szocializmusért” mozgalomtól a szélső jobboldalt támogató közösségekig.

A vallás és a politika viszonyát nem lehet az egész Európát jellemző modellbe foglalni. Általánosan legfeljebb annyi érvényes, hogy e két alrendszer relatív önállóságából a kapcsolat instabilitása és változékonysága következik, ami feszültségekben, konfliktusokban, az egyik fél változásából a másikra háruló változási kényszerben mutatkozik. A vallás mindenestre a plurális politikai rendszer egyik tényezője, úgy is, mint a vallási közösségek képviselője, úgy is, mint a vallási tanítás és szimbólumok — az egyháztól függetlenül — politikai igénybevétele. (Ezek a tények is figyelembe veendőek a „privatizációs tézis” értelmezésekor.)

A politikai szféra sajátos jelenségét fogalmazta meg a német és a brit tanulmány. Szerintük az állami ellenőrzés alatt álló (közszolgálati) tömegkommunikáció erőssége fordított arányban áll a vallási-világnézeti differenciáltsággal. Továbbá: a tömegkommunikáció a vallási különbségek kiegyenlítése irányába hat, miközben kerül az egyes vallásokra és felekezetekre jellemző álláspontokat és a vallást nem tételes általánosságként kezeli.

Az egész európai térségre és jóformán felekezeti különbségek nélkül jellemző a vallási szervezet átalakulása. Ennek egyik oldala a *papság krízise* (a létszámcsökkenés, az emelkedő átlagéletkor, a kilépések növekvő aránya), a másik oldala az önkéntes *világi munkatársak* fokozódó bevonása. Sajátos, a bürokratizálódással, specializálódással és centralizálódással ellentétes folyamat, ami az egyház és egyéb társadalmi intézmények kapcsolata szempontjából is jelentős.

A „vallás és modernitás” munkacsoport a „szekularizáció” szó elkerülésére törekedett, mert szerinte az túlságosan egyirányú és folyamatos változást sugall. A „modernizáció” és „modernitás” ezzel szemben hangsúlyozza a diszkontinuitást, ellentmondásosságot és széttöredezettséget. Erre a hangsúlyra szükség van mind az új vallási mozgalmak, mind a kelet- és nyugat-európai vallási változás különbségei láttán.

Dublinban három szekciót szenteltek Kelet-Közép-Európa vallási helyzetének és változásainak. Az eredmény egybehangzott a torinói konferencia következtetéseivel. Napjainkban eltér egymástól Nyugat-Európa és a volt szocialista országok vallási fejlődése. Nyugat-Európában a szekularizáció jellegzetes módon érvényesül. A modernizáció közvetlenül nem csökkenti ugyan sem a vallás makrotársadalmi szerepét, sem a vallásosságot, de erősíti az individuációt és az individualizmust, illetve az intézményelleneséget. A vallásosság egyházon kívüli, a felekezeti intézményi szabályozástól függetlenedő, „maga módján” vallásossággá válik, ami a vallási kultúra elemeiből való válogatást ezen elemek egyéni kombinációját is jelenti. Az önálló típusként nem intézményesülő magánvallás viszont társadalmilag alig átörökíthető. Tehát az egyházkritikus nemzedék gyermekeinek egy része már vallástalan, vagy legalábbis a tételes vallásoktól eltávolodott. A végeredmény egyfelől az egyháztagnak számának gyors, a hívő emberek lassú csökkenése, másfelől a kultúrában a tételes és intézményesen képviselt vallási pozíciók visszaszorulása ugyanakkor a vallások alapvető gondolatainak elmosódott formában (civil vallásként) történő fennmaradása. A változás már a nyolcvanas években drámai volt. A két *európai értékrend vizsgálat* között eltelt évtizedet talán még nagyobb ütemű változás, az egyháziasság radikális bomlása jellemzi. S a folyamatnak koránt sincs vége.

Kelet-Közép-Európából Dublinban lengyel, litván, cseh, magyar, szerb, horvát, szlovén és bolgár papereket, Torinóban lengyel, orosz, volt NDK-val is foglalkozó német és magyar előadásokat vitattak meg. A nemzeti esettanulmányok és helyzetelemzések néhány ponton tökéletes összhangot képviseltek. 1. A kommunizmus összeomlása a vallás és a vallásosság jelentős felértékelődésével járt. Ahol a változás hosszabb társadalmi fejlődés eredménye, ott annak a vallás is részese. 2. Alkalmanként a vallás ellenzéki politikai szerepre is motivált, illetve alkalmanként az egyház ellenzéki intézményként is funkcionált, ám a vallás legáltalánosabb szerepe a közösség- és társadalomalkotó, valamint a civil társadalom csíráit megteremtő szerep. 3. A politikai változást ellenben világnézeti polarizáció és a vallás- és egyházkritika erősödése követi. Az értelmiség jelentős részét zavarba hozza az egyházak közéleti megjelenése és arra (különösen, ha az egyházak nem igazodnak a közéleti játékszabályokhoz) ingerülten reagál. 4. Az egyházakon belül is erősödnek bizonyos ellentétek. Míg a pártállamban az egyházakon belül igen jelentős szerepe volt a — gyakran illegálisan, „földalatt” működő — csoportoknak, bázisközösségeknek, mozgalmaknak és aktivistáknak, a rendszerváltás az intézményt és a hierarchikus vezetőket értékelte fel. Ez a tradicionalizmust erősíti.

Mind a 21. világkongresszus, mind a „vallás és modernitás” kongresszus felvetett egy témát, aminek 1991-ben világszerte sok konferenciát szenteltek, egyet szeptember 18–20-a között Moszkvában. Ez a téma a vallási kultúra talaján megfogalmazódó társadalometika és az arra épülő szociotechnikai elképzelések rendszere. A „keresztény társadalmi tanítás” önálló hivatalos dokumentumban először 1891-ben fogalmazódott meg. Az idei konferenciák a száz éves áttekintést szolgálták. Dublin-Maynoothban két kérdéssel többen foglalkoztak: a keresztény társadalmi tanítás latin-amerikai válfajával, a felszabadítás teológiájával: annak fejlődést ösztönző szerepével, valamint azzal, hogy e társadalmi tanításból hogyan vezeti le a társadalmi igazságosság követelményeit az

amerikai katolikus egyház. Moszkvában ugyanezt a fogalmi keretet mindenekelőtt a nyugat-európai és a szovjet társadalomszervezet összehasonlításához vették igénybe.

A moszkvai konferenciát 40 „nyugati” — köztük 3 lengyel és 1 magyar — és 40 szovjet hivatalos résztvevővel (és nagyszámú hallgatósággal) a Keresztény Társadalmi Tanítás Repülő Egyeteme (Genf) és a szovjet Munka és Társadalmi Kapcsolatok Akadémiája (a korábbi szakszervezeti főiskola) rendezte a német Konrad Adenauer Alapítvány támogatásával és a vatikáni Igazságosság és Béke Bizottság részvételével. „A társadalmi mozgalmak száz éve, 1891 — 1991” volt a konferencia címe. Az előadások ellenben három fő téma köré csoportosultak. Az első, a keresztény társadalmi tanítás elmélete etikai, azaz nem szociológiai jellegű volt. A második a keresztény társadalometika gazdasági és politikai érvényesülését vizsgálta. A harmadik a társadalmi mozgalmakkal foglalkozott, a vallási mozgalmakat, szakszervezeteket és pártokat is ide sorolva. A második és a harmadik témacsoportban főleg szociológusok és politológusok kaptak szót.

A konferencia hátterét persze a politikai átalakulás, a három héttel korábbi puccs és összeomlása s a szovjet birodalom és társadalom bizonytalan jövője alkotta. Ez külön érdekessé tesz két elvi tételt, amiben a résztvevők egyetértettek. Eszerint a társadalmi-gazdasági viszonyok fontos tényezője az erkölcs. A kiábrándult társadalomnak új erkölcsi tudatra van szüksége. S veszélyes minden olyan elképzelés, amely a modern gazdaságot és a plurális társadalmat öntörvényűnek képzei és figyelmen kívül hagyja az alapvető értékeket és a társadalom erkölcsét. Továbbá: a társadalmi és erkölcsi újjáépítésben fontos, talán meghatározó szerep hárul a vallási közösségekre és az egyházra. (Néhány héttel később, a torinói értekezleten ugyanígy foglalt állást A. Cipko szovjet politológus.) A nyugati kereszténységben nagyobb hagyománya van a gazdasági etikának és a módszeres társadalmi tanításnak, mint az orthodox egyházban. Az utóbbi is meg kell, hogy fogalmazza álláspontját, ha meg akar felelni azoknak az elvárásoknak, amelyekkel az orosz nép ma feléje fordul.

A szociológus számára mindebből nemcsak a vallás társadalmi szerepére vonatkozó megállapítások voltak fontosak. Legalább olyan érdekes az a szemléletváltás, ami az erkölcs- és a vallásszociológia iránti érdeklődést is megnöveli. A változás lényege az értékrend, a vallás, az erkölcs szerepének felismerése mind a személyes kiegyensúlyozottság és életminőség, mind a társadalmi rend és szervezet működése terén. Az ebből következő elvárások a vallással és az egyházzal szemben fogalmazódnak. De nem kisebbek a társadalomtudományoknak feltett kérdések. Miképpen érvényesül az érték-racionalitás a modern társadalomban? Mi dönti el, hogy a társadalmi változásban a vallás a tradíciót vagy a modernizációt erősíti? A most épülő plurális és demokratikus társadalomban hogyan biztosítható a vallásos és a nem vallásos csoportok autonómiája és a társadalom érdekében való együttműködése? A kérdések sora folytatható. A moszkvai konferenciát meghatározta a jövő bizonytalansága — s mindaz a feladat, aminek majdani megoldása egyebek között a szociológiára s ezen belül a vallásszociológiára is vár.

CSELEKVÉS ÉS INTERAKCIÓ

Jon Elster individualisztikus társadalomelmélete

Bevezetés

Eleve kudarcra ítélt vállalkozásnak tűnhet egy rövid tanulmányban betekinteni Jon Elster szerteágazó munkásságába. A norvég társadalomtudós¹ ugyanis az 1970-es évek első felétől mintegy tucatnyi könyv, jó néhány válogatás, számtalan tanulmány és recenzió szerzőjeként lépett be a legtermékenyebb, legeredetibb és legsokoldalúbb társadalomtudósok táborába. Szociológus? Filozófus? A politikatudomány művelője? Nehezen eldönthető kérdés. Egyik sem, amennyiben *egységes* társadalomtudományban gondolkodunk. Mindegyik, ha azt tartjuk szem előtt, hogy Elster — többé-kevésbé — egyaránt otthonosan mozog a filozófia, a közgazdaságtan, a döntés- és játékelmélet, a szociológia, az antropológia, a pszichológia és a politikatudomány területén. Munkáiban eltűnőfélben vannak, vagy legalábbis könnyen átjárhatók a diszciplináris határok, a tematikus sokszínűség viszonylag letisztult és konzisztens metodológiai alapokkal párosul.

A hatvanas évek második felétől az angolszász társadalomtudományokban egyre inkább a — mindenekelőtt Talcott Parsons nevével fémjelzett — strukturalista-funkcionalista irányzatok térvesztésének, s ezzel párhuzamosan egyfajta cselekvéseméletre alapozott társadalomelmélet kibontakozásának vagyunk tanúi (Coleman 1989). Ezt az álláspontot hol közgazdaságtani imperializmusként (pl. K. Boulding, G. Stigler, G. Tullock), hol ökonómiai megközelítésként (pl. G. Becker, S. Popkin), hol a racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudományként (*rational choice social science*) (pl. M. Hechter, J. Coleman), hol pedig strukturalista-individualisztikus megközelítésként (pl. R. Wippler, K. D. Opp, S. Lindenberg) emlegetik, utalva egyúttal az egyes változatok eltéréseire is². A tudományfilozófia művelői (pl. J. Elster) és a módszertani kérdések iránt fogékony szociológusok (pl. R. Boudon) azonban legtöbbször a *módszertani individualizmus* összefoglaló címkével illetik a felsorolt megközelítések közös elméleti magvát.

Elster munkássága mindenekelőtt az imént jelzett társadalomelméleti áramlathoz illeszkedik, amelynek elmélettörténeti gyökerei elsősorban Pareto és Weber szociológiájában, valamint Parsons fiatalkori műveiben lelhetők fel, habár történtek kísérletek Marx és Durkheim gondolati rendszerének cselekvéseméleti megfontolásokon nyugvó rekonstrukciójára is³.

Mechanizmusok

Elster tudományelméleti koncepciójának középpontjában a mechanizmusok révén történő magyarázatok állnak (Elster 1989a: 3–10). A hangsúlyt nem a Popper—Hempel féle deduktív-nomologikus magyarázatok (Popper 1989: 131–134; Hempel 1965: 247–251)

megalkotásához nélkülözhetetlen általános érvényű szabályszerűségekre („törvényekre”) helyezi, sőt megkérdőjelezi azok fontosságát a társadalomtudományi magyarázatokban. Ehelyett álláspontja a cselekvések és interakciók oksági és intencionális *mechanizmusainak* módszeres elemzésén nyugszik. A két megközelítés — ahogy maga Elster is utal rá — nem összeegyeztethetetlen, különbözőségük jórészt hangsúlybeli eltérésekben ragadható meg.

A társadalomtudományok számára megfelelő magyarázat-paradigma egy „kevert” oksági-intencionális megközelítés, amely a preferenciák, az egyéni cselekvések és interakciók mechanizmusait megragadó mozzanatokból áll (Elster 1982: 463; 1983a: 15–88.; 1985: 3–48):

1. a preferenciák keletkezésének és változásának magyarázata: „szub-intencionális okság”;

2. az individuális cselekvések intencionális magyarázata: a racionális döntések és a társadalmi normák elmélete;

3. az egyéni cselekvések intencionális interakcióinak (a weberi értelemben vett társadalmi cselekvéseknek és társadalmi kapcsolatoknak) magyarázata: játékelmélet;

4. az egyéni cselekvések oksági interakciójának magyarázata: „szupra-intencionális okság”.

(ad 1:) A preferenciák keletkezésének és változásának tipikus oksági mechanizmusaként mindenekelőtt az adaptív preferenciákat — a „savanyú a szőlő” típusú mechanizmusokat — kell megemlíteni (Elster 1983b: 111–124): *A* és *B* egyaránt lehetséges cselekvési (döntési) alternatíva, de csak *A* eleme a megvalósítható alternatívák halmazának, ugyanakkor *B* kívánatos alternatíva. Adaptív preferenciákról akkor beszélünk, ha az effajta szituációban a döntéshozó előnyben részesíti a megvalósítható alternatívát (*A*-t) a kívánatossal (*B*-vel) szemben, és egyúttal *B*-t törli a kívánatos alternatívák közül. Fonák adaptív preferenciái vannak továbbá annak a döntéshozónak, aki mindig előnyben részesíti a nem megvalósítható alternatívát a megvalósíthatóval szemben („édes a tiltott gyümölcs”). Mindkét esetben valamiféle oksági mechanizmus⁴ alakította a cselekvő vágyait: a megvalósítható alternatívák halmazának összetétele következtében módosultak a kérdéses személy preferenciái.

Elképzelhető továbbá, hogy valaki a preferenciái alapján szándékosan korlátozza a számára elérhető alternatívák körét. Ekkor intencionális jellegű az alkalmazkodási folyamat. Például a bizonytalan preferenciák elleni védekezés, az akaratgyengesség vagy bizonyos stratégiai szituációk indokolhatják az effajta önvédelmet. Amint azt Odüsszeusz és a szirének története szemlélteti, az emberek nem mindig bíznak saját magukban. Ha képesek előrelátni olyan helyzeteket, amelyekben elveszíthetik a fejüket, stratégiai cselekvéssel megakadályozhatják, hogy bekövetkezessen az ilyen viselkedés.

(ad 2:) Az egyéni cselekvés⁵ magyarázatának egyszerű sémájában Elster szerint a cselekvést két, egymást követő „szűrési művelet” végeredményének tekinthetjük. A kiindulópont az elvileg lehetséges cselekvési alternatívák halmaza. Az első szűrőt azok a fizikai, gazdasági, társadalmi, jogi és pszichológiai *korlátozó feltételek* alkotják, amelyekkel az egyén szembekerülhet. A szóban forgó korlátokkal összeegyeztethető cselekvések adják az egyén *lehetséges alternatíváinak* halmazát. A második szűrő az a mecha-

hanizmus, amely meghatározza, hogy a lehetséges alternatívák közül végül is melyikre kerül sor. A két fő mechanizmust Elster szerint a racionális választás (döntés)⁶ és a társadalmi normák szolgáltatják⁷. A döntéseken nyugvó mechanizmusokat Elster alapvetőbbnek tartja a normákon nyugvó mechanizmusoknál. E megközelítés értelmében a lehetőségek és a vágyak ("preferenciák") magyarázzák az egyéni cselekvéseket.

Amikor az emberek különböző cselekvési alternatívák közül választhatnak, általában amellettt döntenek, amelyik meggyőződésük szerint a legjobb eredménnyel (a legnagyobb hasznossággal) kecsegtet. A racionális döntés instrumentális jellegű: a cselekvés eredménye vezérli. A cselekvéseket nem önmagukért értékeljük és választjuk, hanem egy távolabbi cél elérésének többé-kevésbé hatékony eszközeként. Egyszerű példa a vállalkozó, aki a profitot akarja maximalizálni. E cél elérése érdekében gondosan mérlegeli, hogy milyen termékeket kínáljon eladásra, mennyit termeljen belőlük és hogyan állítsa elő őket.

A racionális döntés a körülményekhez történő optimális alkalmazkodás egyik módja. Eltérő mechanizmusok⁸ is létrehozhatják az optimális alkalmazkodást. A racionális döntés mindazonáltal nem csalhatatlan mechanizmus⁹, mivel a racionális személy csak azt választhatja, amit a legjobb eszköznek vél. Az efféle vélekedés azonban lehet téves is. Általánosabban, nemcsak azt kell megkövetelnünk, hogy a vélekedések a rendelkezésre álló bizonyítékok tekintetében racionálisak legyenek, hanem azt is, hogy az összegyűjtött bizonyítékok mennyisége valamilyen értelemben optimális legyen.

A racionális cselekvő törődik a cselekvés következményeivel, eredményével. A racionalitás azt mondja: „Ha el akarod érni Y-t, tedd X-et!” Elster a társadalmi normákat mindenekelőtt nem eredményre orientált jellegükkel definiálja (Elster 1989c: 97–151). A legegyszerűbb társadalmi norma azt mondja: „Tedd X-et!” vagy „Ne tedd X-et!”. Bonyolultabb esetekben: „Ha mindenki más Y-t teszi, tedd X-et!” vagy „Tedd X-et, ha jó lenne, hogy mindenki X-et tegye!”. A racionalitás lényegében feltételes és jövőre orientált, imperatívuszai hipotetikusak, vagyis a cselekvés jövőbeli eredményeitől függenek. A társadalmi normák viszont vagy feltétel nélküli, vagy feltételes, de nem jövőre orientált imperatívuszokat kínálnak. A legtöbb társadalmi normát egyszerű elfogadni és követni, összehasonlítva a racionalitás cselekvési szabályaival, amelyek bonyolult és bizonytalan kalkulációkat követelnek meg az embertől. A normák nagyrészt kötelező érvényűek, követésük sokszor mechanikus és tudattalan.

A normák társadalmi jellegét két dolog biztosítja: (i) több ember követi őket; (ii) és részben az ő helyeslésük, illetve rosszallásuk biztosítja fennmaradásukat. A normák egy részét az egész társadalom elfogadja és követi. Más normák viszont csak egy-egy közösség tagjainak viselkedését szabályozzák. Egy társadalmi norma fennmaradásához — mások helyeslése és rosszallása mellett — az a szégyenérzet és büntudat is hozzájárul, amely a norma megsértése esetén alakul ki az érdekeltekben.

A társadalmi normák reálisak abban az értelemben, hogy független és önálló motívumai lehetnek az emberi cselekvésnek. Autonómiájuk Elster szerint azt jelenti, hogy nem vezethetők vissza semmiféle optimalizáló viselkedésre.

(ad 3:) Amikor két vagy több racionális egyén egymással interakcióba lép, sokkal rosszabb eredményt érhetnek el, mint amelyet elérhettek volna. Elster szerint ez a játékelméletnek — vagyis az egymástól kölcsönösen függő ("interdependens") döntések elméletének — fő gyakorlati teljesítménye. Az elmélet azonban számos más módon is hasznosítható. A játékelmélet nem a szokásos értelemben vett elmélet, hanem az emberi interakció megértéséhez elengedhetetlenül szükséges fogalmi keret. Ebben a vonatkozásban közelebb áll a logikához, mint az empirikus tudományokhoz. Nyomban empirikus elméletté válik, mihelyt kiegészítjük a viselkedés olyan alapelveivel, amelyek ellenőrizhetők és ezáltal igaznak vagy hamisnak bizonyulhatnak, bár maga a keret nem az empirikus ellenőrzésen áll vagy bukik.

A játékelméletben vizsgált szituációk stratégiai természetét Elster az interdependenciák három típusával jellemzi. A játékban:

- minden egyes játékos nyereménye függ az összes többi játékos nyereményeitől;
- minden egyes játékos nyereménye függ az összes többi játékos döntéseitől;
- minden egyes játékos döntése függ az összes többi játékos döntéseitől.

(ad 4:) Az egyéni cselekvések egymással összeütközve nem szándékolt eredményhez is vezethetnek. A legmeghökkenőbb nem szándékolt következmények mindenkit rosszabb helyzetbe hoznak. Jean-Paul Sartre ezt „célellentétes következmények”-nek nevezte, az eróziót hozva fel példaként. Amikor a földművesek fák kivágásával próbálnak újabb földterületekhez jutni, termőterületet veszíthetnek, mivel a nagymértékű erdőirtás erózióhoz vezet. A nem szándékolt következmények azonban lehetnek mindenki számára kedvezőek is. Ez az Adam Smith-féle láthatatlan kéz: az önérdék követése a közérdeket szolgálja.

A célellentétes következményeknek és a láthatatlan kéznek közös szerkezete van. Valamely személy azért cselekszik, hogy előnye származzon belőle. Ennek során, másodlagos módon, más emberekre (és gyakran saját magára) is hatással van. A másodlagos hatás, akár pozitív, akár negatív, tipikus esetben igen csekély az elsődleges, szándékolt előnyhöz képest. Amikor azonban mindenki így cselekszik, minden egyes személyt sok kicsi előny, vagy sok kicsi hátrány ér. (Ezeket a kis mellékhatásokat a közgazdászok externáliáknak nevezik.) Ha a másodlagos hatás pozitív, láthatatlan kéz típusú mechanizmussal van dolgunk. Ha negatív, akkor két lehetőség van. A sok apró hátrány teljes összege vagy meghaladja az elsődleges előnyt (célellentétes következmény), vagy az elsődleges előny szárnyalja túl az összesített hátrányokat. Mindenki jobb helyzetbe kerül, ha a meghatározott módon cselekszik, de kevésbé, mint amit várt.

E vázlatos áttekintésből már körvonalazódik egy oksági és intencionális érvelésekből építkező magyarázó stratégia, amely Elster szerint a társadalomtudományok művelői számára követendő minta. E megközelítés — durván — a társadalmi jelenségeknek a cselekvések és interakciók mechanizmusai (Elster metaforájával élve: fogaskerekei) révén és a módszertani individualizmus szellemében történő magyarázatát jelenti.

Módszertani individualizmus

Egy mondatba sűrítve, módszertani individualizmuson azt az alapelvet értjük, miszerint — elvileg — minden társadalmi jelenségre, szerkezetére és változására kizárólag individuumok terminusaiban, azaz egyéni jellemzők (célok és meggyőződések, döntések és cselekvések) figyelembevételével adható tudományos magyarázat (Elster 1982: 453).

Raymond Boudon szerint (Boudon 1987: 45–70) a makroszociológiai elméleteknek legalább négy — egymástól elkülöníthető — paradigmája vagy programja létezik. A nomologikus, az értelmező és a kritikai paradigma mellett Boudon a módszertani individualizmust jelöli meg negyedikként. Hogyan jellemezhetjük ez utóbbi program legfőbb sajátosságait? Tegyük fel, hogy tetszőleges M makrotársadalmi jelenség tudományos magyarázatát keressük. A módszertani individualizmus álláspontja szerint a kérdéses magyarázat először is azt jelenti, hogy M -et sikerül valamilyen m individuális cselekvések vagy viselkedések következményeként azonosítani. Matematikai szimbólumokkal kifejezve: $M=M(m)$, vagyis az M jelenség „függvénye” az m cselekvéseknek. Ezek után természetesen az m cselekvések weberi értelemben vett „megértésére” (intencionális magyarázatára) kell sort keríteni. A cselekvés megértése — durván — azt jelenti, hogy belátjuk a cselekvés szituációjának megfelelő, vagyis racionális voltát. Amennyiben a cselekvés társadalmi kontextusát S -sel jelöljük, akkor a cselekvések megértését képletszerűen az $m=m(S)$ összefüggés juttatja kifejezésre. S végül, a társadalmi környezet maga is magyarázatra szorul. Ez pedig úgy történik, hogy a szituációt néhány — alkalmasan megválasztott — makroszociológiai változó (P) következményeként fogjuk fel, azaz: $S=S(P)$. Összegezve, az individualisztikus paradigma magvát a következő képlettel ragadhatjuk meg: $M=M\{m/S(P)\}$, ahol is az M jelenségre olyan egyéni cselekvések szándékolt vagy nem-szándékolt következményei révén adható magyarázat, amelyek meghatározott — makroszociológiai változók segítségével megragadható — jelenségek eredményeképpen kialakuló társadalmi környezetnek felelnek meg.

A módszertani individualizmus korai változatai szerint — amelyeket összefoglalóan a pszichológiai redukcionizmus téziseként, vagy egyszerűen pszichologizmusként emlegetnek — a társadalomtudományoknak a pszichológián, pontosabban pszichológiai összefüggéseken és szabályszerűségeken kell alapulniuk. E tézis a társadalomtudományok hipotéziseinek pszichológiai hipotézisekkel történő helyettesítését, a különböző társadalomtudományi elméletek pszichológiára történő visszavezetését („redukcióját”) írja elő. Alternatív megközelítések is kínálkoznak. A pszichologizmus mellett utalni lehet például az intencionalizmus címkéje alá sorolható konspirációs magyarázatokra és a világtörténelmi személyek elméletére¹⁰. Karl Popper az elsők között fogalmazta meg — éppen a pszichologizmussal vitázva — explicit formában (Popper 1976: 297–299; 1989: 149) az ún. szituációs-logikai modelleken nyugvó megközelítés mellett szóló legfontosabb érveket. Az effajta megközelítés modern eszköztáráról a racionális döntések és játékok normatív elmélete gondoskodik. Ezért mondhatja Elster, hogy míg a racionális döntések elméletének elfogadása előfeltételezi a módszertani individualizmust, addig a módszertani individualizmus nem jelent szükségképpen döntéseméleti

megközelítést. Elster az egyéni cselekvések magyarázata során a társadalmi normák elméletét is szigorúan a módszertani individualizmus keretei között igyekszik kifejteni.

Összegzés helyett

Ebben az ismertetésben alapvetően az volt a célom, hogy felvillantsam Jon Elster szerteágazó munkásságának elméleti kereteit. Felfogásában az egyéni cselekvések interakciója a társadalmi élet lényege. Ennek fogalmi megragadásában kitüntetett szerepe van a racionális döntések és játékok elméletének. Ez szerinte a társadalmi struktúra és a társadalmi változás vizsgálata számára szilárd mikroszintű alapokról gondoskodik, és leginkább képes megragadni a társadalomban előforduló kölcsönös függőségi viszonyok különböző típusait. A racionális döntések elméletének, mint normatív elméletnek Elster szerint nincs életképes alternatívája. A valóságos cselekvések magyarázatában azonban — bizonyos esetekben — az eredeti elképzelések kiegészítéséről, például pszichológiai, biológiai vagy szociológiai szempontok érvényesítéséről lehet szó. Ide sorolhatók azok a pszichológiai elméletek, amelyek a várható hasznosság elmélete alapján várt viselkedések megsértését próbálják magyarázni, vagy a korlátozott racionalitás Herbert Simon-féle elmélete. Elster munkásságában azonban az elmúlt években egyre több jel utal arra, hogy kialakulófélben van a döntéseméleti megközelítés egy eredendően szociológiai megfontolásokon nyugvó alternatívája: a társadalmi normák elmélete¹¹.

A normák keletkezésének és változásának problémáira Elsternek nincs megnyugtató válasza. Nem rendelkezik magyarázattal arra, hogy az emberek miért alkotnak és követnek normákat, mi módon jönnek létre és változnak az egyes társadalmi normák. Ez egyúttal jelzi, hogy a társadalmi normák elmélete — egyelőre — nem olyan egzakt, teljes és kiérlelt, mint a racionális döntések elmélete. Az elmélet alapjainak lerakásához Elster hozzájárulása figyelemre méltó, és különösen érdekes, hogy egy olyan társadalomtudós tette meg ezeket a lépéseket, aki munkásságának jelentős részét a racionalitás problematikájának szentelte, és annak korlátai vezették el a társadalmi normákhoz. Elster nem sétál bele az közgazdaságtani imperializmus csapdájába, vagyis nem gondolja, hogy a társadalmi cselekvés *minden* típusa csak és kizárólag a költség-haszon kalkuláció terminusaiban elemezhető. Munkáiban körvonalazódik az emberi viselkedés általános elmélete, amelyben a racionalitásnak kitüntetett, de nem kizárólagos szerepe van.

Jegyzetek

¹ Jon Elster 1940-ben született Oslóban. 1966-ban szerzett filozófiai diplomát az Oslói Egyetemen, majd 1972-ben társadalomtudományi (szociológiai) doktorátust Párizsban, többek között Raymond Aron tanítványaként. A hetvenes években, majd a nyolcvanas évek elején különböző történelem, filozófia és politikatudományi tanszékeken dolgozott Franciaországban, Norvégiában és az Egyesült Államokban. 1983-tól a Chicagói Egyetem Politikatudományi Tanszékén tanít, és vezető munkatársa az oslói Társadalomkutató Intézetnek. (Forrás: Swedberg 1990: 233–234.)

² A felsorolt álláspontok áttekintéséhez lásd Swedberg 1987: 119–123.

³ Maga Jon Elster vállalkozott — *Making Sense of Marx* című művében (1985) — arra a nagyszabású feladatra, hogy gyakorlatilag Marx egész életművét rekonstruálja a modern empirikus és analitikus szaktudományok, valamint a modern tudományelmélet eredményeit szem előtt tartva. Az interpretáció során Elster megszabadítja Marx metodológiáját a dialektikus érveléstől, közgazdaságtanát a munkaérték-elmélettől, osztályelméletét szembeesíti a kollektív cselekvés Mancur Olson-féle elméletével, és így tovább. Végül is azt a következtetést vonja le, hogy Marx ily módon megtisztított életműve egyik fontos elmélettörténeti előzménye a cselekvéseméleten nyugvó társadalomtudományi gondolkodásmódnak. Különösen a társadalmi cselekvések nem szándékolt következményeinek — többé-kevésbé módszeres — marxi elemzése érdekelnének figyelmet a modern szociológia és a közgazdaságtan szempontjából.

Raymond Boudon — szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek Durkheimet a „szociologizmus”, vagy a módszertani holizmus előfutáraként emlegetik — amellet próbál érveket felsorakoztatni, hogy Durkheim szociológiájának nagy része szintén lefordítható a szociológiai cselekvésemélet nyelvére (Boudon 1981: 9), ahol is az elemzés logikai atomjai a társadalmi cselekvők, molekulái pedig az interakciós rendszerek. E kísérletek egyik klasszikus példájában Boudon a Durkheim-féle anomia fogalmát helyezi cselekvéseméleti (döntéseméleti) perspektívába (Boudon 1986).

⁴ Elster szerint minden valószínűség szerint a kognitív diszsonancia redukciója néven ismert lelki mechanizmus.

⁵ Az „egyéni” terminus Elsternél éppúgy, mint a módszertani individualizmus kevésbé radikális képviselőinél, magában foglalja az olyan testületi („korporatív”) döntéshozókat is, mint a vállalatok vagy a kormányok.

⁶ Itt jegyzem meg, hogy a szerkesztésében megjelent *Rational Choice* című kötethez írt előszavából (Elster 1986) részletek olvashatók magyarul a *Replika* hasábjain (Elster 1991). A részletben Elster a racionális döntések és játékok elméletének alapfogalmait ismerteti, ami az itt kifejtendő gondolatok hasznos kiegészítése lehet.

⁷ Elster nem fogadja el azt az érvelést, hogy a társadalmi normák a korlátozó feltételek közé tartoznak. Szerinte célszerűbb e korlátokat úgy tekinteni, mint amelyek éles határt vonnak azok között ami megvalósítható, és ami nem. Példája szerint (Elster 1989a: 13) senki sem költöhet többet a jövedelménél, nem függesztheti fel a gravitációt és nem adhatja le máskor a szavazatát, mint a választások napján. A normákat azonban meg lehet szegni, ha például valaki estélyi ruhához barna cipőt vesz fel, vagy ha nem viszonzozza mások szívességét.

⁸ Elster a társadalmi kiválasztódás és a megerősítés mechanizmusait sorolja mindenekelőtt ide (lásd: Elster 1989a: 71–88).

⁹ Elster különös hangsúlyt helyez munkáiban a racionalitás korlátainak, a döntés- és játékelmélet érvényességi körének, kudarcainak és alternatíváinak vizsgálatára. 1979-ben jelent meg az *Ulysses and the Sirens. Studies in Rationality and Irrationality* (Elster 1979), majd 1983-ban a *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality* című könyve (Elster 1983b). Ezek témája az irracionális. A cselekvés korlátok között történő választás eredménye. Az ortodox nézet szerint a választás a szabadságot, míg a korlátok a szükségszerűséget rejtik magukban. Elster éppen arra mutat rá fenti munkáiban, hogy a nem-standard esetekben ez nem egészen így van: Odüsszeusz és a szirének története éppen arra emlékeztet bennünket, hogy néha az ember szabadon, saját elhatározása szerint alakítja a döntését korlátozó feltételeket. A róka esete a savanyú szőlővel pedig — épp ellenkezőleg — azt illusztrálja, hogy bizonyos esetekben maguk a korlátok alakítják a cselekvő preferenciáit. A racionalitás korlátait taglaló műveinek sorát a *Solomonic Judgements. Studies in the Limitations of Rationality* (Elster 1989c) zárja. Ebben Elster a racionalitás fogalmának — bizonyos esetekben felmerülő — meghatározatlanságát vizsgálja, vagyis azokat a szituációkat veszi szemügyre, amelyekben a racionális döntések elmélete nem nyújt egyértelmű előrejelzéseket.

¹⁰ A módszertani individualizmus típusváltoztatának részletes bemutatásához és kritikájukhoz lásd Orthmayr é.n.: 14–24.

- ¹¹ A társadalmi normák elméletén nyugvó érvelések példáival elsősorban *The Cement of Society. A Study of Social Order* című könyvében (Elster 1989b) találkozhatunk. Itt a társadalmi rendet („integrációt”, egyensúlyt) mint kooperatív viselkedést vizsgálja. A kollektív cselekvés problémáját és az alkuszituációkat — amelyeket szinte kizárólag a hagyományos közgazdaságtani (döntés-, illetve játékelméleti) modellek segítségével tárgyalnak — vizsgálja meg a társadalmi normák terminusaiban. A kollektív cselekvés klasszikus elmélete szerint (Olson 1965) a kooperáció fő akadálya a potyautas probléma: a kollektív cselekvés során realizált közjószág fogyasztásából nem lehet kizárni azokat a csoporttagokat, akik nem járultak hozzá a realizálás költségeihez. Elster érvelésében azonban a kooperáció társadalmi normái — a méltányosság (*fairness*) normái és a mindennapi kantianizmus — kiegészülve erkölcsi normákkal, hozzájárulhatnak az említett szituáció elkerüléséhez. Az alkuelmélet a kooperációból származó együttes nyereség elosztásának kérdéseivel foglalkozik. Elster szerint az efféle problémák megoldásában is lehet szerepük társadalmi normáknak: az egyenlőség, az igazságosság és a méltányos elosztás társadalmi normáinak. Elster elemzéseinek üzenete mindenekelőtt az, hogy a társadalmi normák a cselekvések olyan motivációs tényezői, amelyek nem vezethetők vissza a racionalitásra, az érdekeltek valamiféle optimalizáló magatartására (Elster 1989b: 15).

Hivatkozások

- Boudon, R. 1981: *The Logic of Social Action. An Introduction to Sociological Analysis*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 1986: *The Logic of Relative Frustration*. In: Jon Elster (ed.), *Rational Choice*. New York: New York University Press, 171–196.
- 1987: *The Individualistic Tradition in Sociology*. In: Alexander, J. C. et al. (ed.) *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 45–70.
- Coleman, J. S. 1989: „Társadalomelmélet, társadalomkutatás és cselekvésemélet”, *Szociológiai Figyelő*, 3.
- Elster, J. 1979: *Ulysses and the Sirens. Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1982: „Marxism, Functionalism and Game Theory. The Case for Methodological Individualism”, *Theory and Society*, 3.
- 1983a: *Explaining Technical Change. A Case Study in the Philosophy of Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1983b: *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1985: *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (ed.) 1986: *Rational Choice*. New York: New York University Press.
- 1989a: *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1989b: *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1989c: *Solomonic Judgements. Studies in the Limitations of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1991: „Racionális döntések”, *Replika*, 4.
- Hempel, C. G. 1965: *Studies in the Logic of Explanation*. In: Hempel, C. G. *Aspects of Scientific Explanation*. New York: The Free Press, 245–295.
- Olson, M. Jr. 1965: *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge Mass.: Harvard University Press. (Magyarul részletek: Mancur Olson Jr. A kollektív cselekvés logikája. *Szociológiai Füzetek*, 29. Budapest 1982.)
- Orthmayr Imre é.n.: *Módszertani individualizmus és Marx*. Kézirat.
- Popper, K. R. 1976: *A társadalomtudományok logikája*. In: Papp Zsolt (szerk.) *Tény, érték, ideológia*. Budapest: Gondolat Kiadó, 279–301.
- 1989: *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Swedberg, R. 1987: „Economic Sociology: Past and Present”, *Current Sociology*, 1.
- 1990: *Economics and Sociology. Redefining their Boundaries: Conversations with Economists and Sociologists*. Princeton: Princeton University Press.

A filozófia kísértése

1989-ben a Hegel-díjat egy szociológusnak adományozták, Niklas Luhmann-nak. Noha a díjat időnként nemcsak filozófusok kapták, ez a döntés mégis meglepő, mivel olyan gondolkodót jutalmaztak, aki kifejezetten *nem* filozófiai elemzésével vált ismertté, akinek programja — fogalmazzunk erőteljesebben — filozófiaellenes, legalábbis annyiban, hogy lemond a „végső gondolatok” megfogalmazásának igényéről. S ez nem egyszerűen bizonyos törekvés hiányából fakad, hanem abból a viláértelmezésből, hogy minden olyan álláspont, amely egy független pillantást vet a világra — magához a világhoz tartozik, a világból nem léphet ki, nem juthat el azokhoz a bizonyos „végső gondolatokhoz”. Ha így van, akkor tehát miért értékelték Hegel-díjjal a filozófusok Luhmann munkásságát? A díj átadásakor tartott méltató előadásában Robert Spaemann ezzel a kérdéssel foglalkozott. Noha, amit Luhmann a 17-18. század francia morálfilozófiájáról tanulmányainak lábjegyzeteiben közöl, felülmúlja egy-egy filozófiai értekezés megszokott gondolatgazdagságát — mégsem ezt értékelték. Noha tematikája univerzális, absztrakciója magas fokú — de nem a filozófia hagyományos fogalmiságában. Spaemann szerint egy „antifilozófiai” teljesítménnyel állunk szemben, melynek az az igénye, hogy a filozófiai elméletképzéshez képest alternatívát alakítson ki. Ekkor viszont felmerülhet: nem filozófiai jellegű-e egy ilyen magas fokú antifilozófiai teljesítmény? Úgy gondolom, hogy a filozófusok és Luhmann a paradoxonok kedvelésében egyetértenek. A díjazott szociológus elméleti munkája nem hipotézis, melyet aztán empirikus kutatások bizonyítanak vagy cáfolnak. Egyáltalán, nehéz elképzelni — fogalmaz irónikusan Spaemann — olyan kutatási eredményeket, melyek igazolhatják vagy cáfolhatják a luhmanni tervet. Végül is milyen újdonsággal szolgál ez a megközelítés? — teszi fel a kérdést a méltató, s válasza rövid: *paradigmát ad*. Miként az evolúcióelmélet, ez is fogalmi és gondolati keretet ad *különböző* kutatási vállalkozások számára. A „végső gondolatok” relativizáltak. A szubsztanciákat eltüntető Luhmann mint a jelenlegi humántudományok Musilja áll előttünk, akinek ideáltípusa: a tulajdonságok nélküli ember. Mégpedig azért a tulajdonságok nélküli, tegyük hozzá Spaemann zárógondolatához, mert minden tulajdonság megadását csak kontextus-kötöten, vagy Luhmann kifejezésével, rendszerrelatív módon képes magyarázni a megfigyelő.

A díjátadás alkalmából kiadott kötet a méltatás mellett tartalmazza Luhmann előadászövegét is a morál etikai reflexiójáról. Luhmann egy „asztrológiai sajátosságot” idéz fel, miszerint a 16. századtól az évszázadok nyolcvanas éveiben került előtérbe mindig az etikával való foglalatosság. A kérdés tehát, hogyan közelítsünk az etika felmerült kérdéseire századunk nyolcvanas éveiben? Válasza a következő: nem a tradicionális szövegeket kell továbbírni, újjáfogalmazni, hanem inkább a szociológiai társadalomelmélet és az etikai reflexió kooperációja ígérkezik megfelelőbb útnak.

A morál meghatározott kommunikációs mód — ez az értelmezés nem meglepetés a luhmanni elmélet ismeretében —, amely a *tiszteletre, illetve a megvetésre* utal. Nem

jó avagy rossz teljesítményről van szó, hanem az egész személyről, akit, mint a kommunikáció résztvevőjét, értékelnek. Az etika pedig a morál leírása, a morál reflexióelmélete. Az etikát a 18. századtól értelmezhetjük így, akkortól, amikor a stratifikációs differenciálódásról megtörtént az átmenet a funkcionális differenciálódásra. Milyen következményei vannak ennek a megváltozott társadalmi összefüggésnek?

Egyetlen funkciórendszert sem képes a morál betagolni a társadalomba. A funkciórendszerek saját bináris kóddal rendelkeznek, s ennek a kódnak a két értéke sohasem esik egybe feltétlenül a morálkód két értékével. Például nem lehet — hogy a politika kódját vegyük — a kormányzatot strukturálisan jónak és az ellenzékét strukturálisan rossznak tartani. Ha így lenne, az a demokrácia halálát jelentené. De ugyanez érvényes az „igaz — hamis”, „fizetni — nem fizetni” stb. kódra is. A funkciókódok függetlenek a moráltól, mégpedig éppen azért, hogy a rendszerek műveletei számára *mindkét* kód egyaránt hozzáférhető legyen. A funkcionálisan differenciálódott társadalomnak le kell mondani a morális integrációról. Ugyanakkor fennmarad annak a lehetősége, hogy az embereket mint egész személyt a tisztelet/megvetés értékpárral leírják. *Morális inklúzió morális integráció nélkül.* Mit szólhat mindehhez az etika? A morál kódjának alkalmazása paradoxonhoz vezethet. Lehetetlen eldönteni, hogy maga a jó/rossz megkülönböztetés jó avagy rossz. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy a jószándék egyaránt vezethet jó és rossz következményekhez is.

Annak, aki a morált kutatja, nem kell feltétlenül etikát is írnia, nem kell feltétlenül önmagát morális értékelésnek alávetni. De azt nem tudja elkerülni, hogy amit tesz, ne társadalmi kommunikációként tegye. S ennyiben tárgykörében önmagát pillanthatja meg. Az önreferenciális kör elkerülhetetlen. Az etikáról és a morálról szóló kijelentések mindenféle megalapozása önreferenciális, de fennáll annak a választásnak a lehetősége, hogy mindezt egy etika szigorúságával tegye és megalapozza önmaga morális minőségét, avagy mindez egy társadalomelmélet tágabb körében történjen, amely csak azt implikálja, hogy minden kutatás társadalmi kommunikáció, és a társadalomban, többek között, morális megkülönböztetések is előfordulnak. Az etika a morálisan feltételezett kommunikációkhoz viszonyul, s ezekkel kapcsolatban állást foglal, ennyiben aláveti önmagát a morálkódnak. Ugyanakkor a társadalomelméletnek nem feladata a morális értékelés, s önmaga sem morális értékelés tárgya. A társadalomelmélet a társadalommal mint minden kommunikáció átfogó rendszerével foglalkozik, amely, mint Luhmann hangsúlyozza, „sem jó, sem rossz, hanem csak annak feltétele, hogy valamit így megjelölhessenek.”

Amennyiben a modern társadalom a morál alapján nem integrálható, az etikának a morál alkalmazási területét is limitálnia kell. Miért kell eltűnnünk, hogy a politikusok morális kijelentésekkel küzdjenek egymással, amikor a demokrácia nem azt jelenti, hogy a morál alapján kell a politikusok elképzelései közül választani? Vagy miért kell a rizikót tudomásul vevőket morálisan tisztelnünk vagy éppen elkárhoztatnunk, ha egyáltalán nincsenek rizikómentes magatartások? Vajon nem az az etika alapvető feladata, hogy óvjon a moráltól, pontosabban limitálja a morál *tárgykörét*, mert éppen így képes reflektorfénybe állítani a *személyt*? Az etikának nem egyszerűen a morál jó oldalával

kell szolidárisnak lennie és a rosszat elfelejtenie, hanem inkább a morált mint egy megkülönböztetést kell tematizálnia, mégpedig mint a jó és rossz megkülönböztetését. Ha így tesz, akkor felmerül a kérdés, mikor jó ezt a megkülönböztetést megtenni és mikor nem? Azaz az etikának rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy a megkülönböztetést megkülönböztesse, hogy megfigyelje, a megfigyelő milyen megkülönböztetéseket figyelt meg. Ha így történik, akkor egy *specifikus* megkülönböztetés (a jó/rossz) *univerzálisan* minden magatartásra alkalmazható. Luhmann azt várja az etikától, hogy a morál mellett a társadalom struktúrájára is reflektáljon.

Luhmann előadását olvasva újfent felmerül a kérdés: termékeny dialógushoz vezet-e az elméleti szociológus és a filozófia párbeszéde? Számomra úgy tűnik, hogy csak abban az értelemben nevezhetjük termékenynek, hogy egy új variációs lehetőséggel találkozunk, olyannal, amely tágítja a viláértelmezés horizontját, de nem termékeny, ha azt várjuk el, hogy különböző diszciplínák képesek konfliktusmentesen egymáshoz simulni.

(Niklas Luhmann: *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral. Rede anlässlich der Verleihung des Hegel-Preises*. 1989. Laudatio von Robert Spaemann: *Niklas Herausforderung der Philosophie*. Suhrkamp. Frankfurt am Main 1990.)

ABSTRACTS

Böröcz, József

Dual dependency and property vacuum: social change on the state socialist semiperiphery

This essay — the Hungarian version of a study first published in vol. 21 of *Theory and Society* — places an analysis of the transformations of the property relations of state socialism in the context of the transformations of East-Central Europe's external dependency. It argues that, ever since the establishment of the Soviet-centered empire — marked by property vacuum as the dominant property relation —, the political and economic components of the region's external dependency have been focused on geopolitically distinct centers. Control over the boundary function is a key element of any state socialist entity implanted within a capitalist world economy. Typical relations between the two legs of dependency — and the corresponding different internal institutional modes of control over property vacuum — characterize the three periods of state socialism in East-Central Europe. Implications for the ongoing transition from state socialism are explored.

Csepeli, György — Kolosi, Tamás — Neményi, Mária — Örkény, Antal

Hidden normative aspects explanations for wealth and poverty in Hungary

This article deals with analysis of a survey on perception of social justice and injustice which was carried out as a part of a cross-national investigation covering eleven nations including Western democracies, post-communist countries and Japan. Results of the Hungarian survey indicate attitudes emphasizing equality and stress concerning social differentiation stemming from the communist past are still significant. Socio-economic variances do, however, correlate with attitudes on equality. The higher the status of the respondents the lower tendency to support levelling. A group of high status respondents however, did show contrasting attitudes: discontent with existing inequalities and interest in levelling.

The politicization of needs

In the modern liberal democracies „civil society” is the stage where the various interest-groups are competing. In the course of the formation of the welfare state the autonomy of civil society vis-à-vis the state decreased. This process would be offset by acknowledging pluralism as the potential basis of social integration. This objective has been set by the new social movements.

The politicization of needs can be explained by two factors. On the one hand the administrative apparatus of the welfare state has been fully established, and on the other hand the various needs have become the objects of public debates in the movements. The „universalisation” of the needs, establishing so-called „rea” needs is not possible. The new social movements are organized around „issues” and by this they may renew the structures of civil society, but there is also a danger of ensuing fragmentation.

Tamás, Pál

Functional transformation of knowledge elites in the post-state socialism

The paper presents the theoretical part of a proposal accepted by the Hungarian National Science Foundation.

The central problem discussed here is the interrelation of the administrative power in the academe and the political power in the late state socialism. It also deals with the transformation of the academic power elite created through the new period of science policy and higher educational reforms.

E számunk szerzői

Böröcz József

University of California, Department of Sociology

Csepeli György

ELTE, Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ

Havas Gábor

országgyűlési képviselő

Karácsony András

ELTE ÁJK, Filozófia Tanszék

Kolosi Tamás

TÁRKI

Krémer Balázs

MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Csoportja

Ladányi János

BKE, Szociológia Tanszék

Lengyel György

BKE, Szociológia Tanszék

Márkus Mária

University of New South Wales, School of Sociology

Mészáros József

BME, Szociológia Tanszék

Neményi Mária

MTA, Szociológiai Intézet

Örkény Antal

ELTE, Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ

Papp Zsolt

Sulek, Antoni

Varsói Egyetem, Szociológiai Intézet

Szántó Zoltán

BKE, Szociológia Tanszék

dr. Talyigás Katalin

ELTE, Szociálpolitikai Tanszék

Tomka Miklós

Országos Lelekipasztori Intézet

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5. – Felelős vezető: dr. NASZÁLYI GÁBOR

CONTENTS

STUDIES

- Böröcz, J.: Dual dependency and property vacuum:
social change on the state socialist semiperiphery 3
- Csepeli, Gy.—Kolosi, T.—Neményi, M.—Örkény, A.: Hidden normative
aspects explanations for wealth and poverty in Hungary 21
- Márkus, M.: The politicization of needs 43

WORKSHOP

- Tamás, P.: Functional transformation of knowledge
elites in the post-state socialism 57
- Dispute on social statue
- Krémer, B.: The dilemmas of social statue 73
- Contributors: Havas, G., dr. Talyigás, K., Ladányi, J. 88
- Mészáros, J.: Contribution to Gy. I. Tóth's paper 95

MEMORY

- Papp, Zs.: 40 years — the specialities of hungarian way of socialism 103

ORIENTATION

- Lengyel, Gy.: First European Conference for Sociology. Report 127
- Sulek, A.: Polish sociology in a period of transformation 129
- Tomka, M.: Three conferencies for sociology of religion in 1991 139
- Szántó, Z.: Action and interaction 145
- Karácsony, A.: Temptation of philosophy 153

- ABSTRACTS 157

Ára: 120,-Ft

